

***O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI***

ANDIJON DAVLAT TEXNIKA INSTITUTI

***“O‘ZBEKISTON HUDUDIDA ETNIK, IJTIMOIIY-
SIYOSIY VA IQTISODIY-MADANIY
JARAYONLAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA
ILMIY-AMALIY ANJUMANI***

22 - Sentyabr 2026-yil, Andijon

ILMIY-MAQOLA VA TEZISLAR TO‘PLAMI

***O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI***

ANDIJON DAVLAT TEXNIKA INSTITUTI

***“O‘ZBEKISTON HUDUDIDA ETNIK, IJTIMOIIY-
SIYOSIY VA IQTISODIY-MADANIY
JARAYONLAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA
ILMIY-AMALIY ANJUMANI***

Andijon - 2026

UDK: 39(575)(063)

BBK: 63.5

“O‘zbekiston hududida etnik, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy jarayonlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumaning ilmiy maqola va tezislar to‘plami. Andijon: ADTI, 2026.

Umumiy tahrir asosida:

U.M. Turdialiyeu – texnika fanlari doktori, professor.

Bosh muharrir:

A.A. Xakimov– tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Mas’ul muharrirlar:

1. O.Sh. Ergashev – falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), v.b. dotsent.
2. X.U. Maxsudova– filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
3. R.S. Ataxanov - tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
4. M.V. Tashxodjayev – katta o‘qituvchi.

Texnik muharrirlar:

1. B.Sh. Shamshidinov – katta o‘qituvchi.
2. A.Q. Odilov - katta o‘qituvchi.

O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirining 2026-yil 16-yanvardagi 11-sonli buyrug‘ining (2-ilova) “2026-yilda respublika miqyosida o‘tkaziladigan ilmiy va ilmiy-texnik tadbirlar rejasi”ga ko‘ra 2026-yil 22-sentyabr kuni **Andijon davlat texnika institutida** taniqli elshunos olim, tarix fanlari doktori, professor **Abdullayev Ulug‘bek Saydanovich** tavalludining 70 yilligiga bag‘ishlab respublika ilmiy-amaliy anjumani o‘tkazildi.

Mazkur to‘plamdan respublika va xorijiy oliy ta’lim muassasalarida hamda ilmiy-tadqiqot markazlarida faoliyat olib borayotgan olimlar, professor-o‘qituvchilar, doktorantlar, magistrilar va iqtidorli talabalarning ilmiy maqolalari joy olgan.

To‘plamga kiritilgan materiallarning mazmuni, undagi statistik ma’lumotlar va me’yoriy hujjatlar sanasining to‘g‘riligiga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

Andijon davlat texnika instituti, 2026-yil

MUNDARIJA

1-SHO'BA. O'ZBEKISTON ETNOLOGIYASINING DOLZARB MUAMMOLARI		
Баллиева Руза	ПРОФЕССОР УЛУҒБЕК АБДУЛЛАЕВНИНГ ИЛМИЙ МАКТАБИ ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ЭТНОЛОГИЯСИ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ	15
Турсунов Сайнулло Нарзуллаевич	ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЭТНОГРАФИЯСИНINГ ДОЛЗАРБ ЙЎНАЛИШЛАРИДА ТАДҚИҚОТ ОЛИБ БОРАЁТГАН У.АБДУЛЛАЕВНИНГ ИЛМИЙ ИЗЛАНИШЛАРИ	22
Матбобоев Б.Х	ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИ ИЛК ТЕМИР ДАВРИ САКЛАР МУАММОСИ	29
Н.Н.Турсунов	МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШДА МАДАНИЙ МЕРОС, УНИНГ ДАВОМИЙЛИГИ ВА ИЖТИМОИЙ ХОТИРАНИНГ ЎРНИ.	34
Турсунов Бустон Рахмонович Набизода М.С. Тойирмуродов Б.Д	ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА О ПОЛУОСЕДЛОЙ ОКРАИНЫ И КОЧЕВОГО ОКРУГА В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ В ЭПОХЕ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА.	40
Tursunov Nurullo Narzullayevich Kabilov Kamoliddin Eshboltayevich	O'ZBEKISTON HUDUDIDA QADIMGI DAVLATCHILIKNING SHAKLLANISHI VA O'RTA ASRLAR DAVRI SHAHARSOZLIK MADANIYATI.	47
Насриддин Назаров	ЭТНОС ВА ЭТНОСЛАРАРО ЖАРАЁНЛАРНИНГ КОНЦЕПТУАЛ ЖИХАТЛАРИ	56
Турсунов Нурулло Нарзуллаевич	ЭТНОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ЖОН КУЯР ТАДҚИҚОТЧИСИ.	65
Қудратов Солижон Сулаймонович	ЭЙЛОТОН ШАҲРИ АСОСЧИЛАРИ МАСАЛАСИГА ДОИР	67
Sobirov Abdulhay Shukurovich	ANDIJON VILOYATI ETNOTOPONIMLARI – TARIX KO'ZGUSI	72
Xolmuminov Xusan Eshmo'minovich	QASHQADARYO VA SURXON VOHASI BEKLIK LARI AHOLISINING DEMOGRAFIK JARAYONLARI (XIX OXIRI – XX ASR BOSH LARI)	81
Баходир Жўраевич Эшов	ҚАДИМГИ СУҒД ХУДУДЛАРИДАГИ ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР ВА УЛАРНИНГ УРБАНИЗАЦИЯГА ТАЪСИРИ	87
Qobulov Eshbolta Otamurodovich	SURXON VOHASI CHORVACHILIGIDA QORAMOLCHILIKNING O'RNI	95
Muzrobjon Abdullayev	XX ASR 20-30-YILLARIDA SOVET DAVLATINING IJTIMOIIY-IQTISODIIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI	101
Хошимов С.А.	ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ШАҲАРЛАРИНИНГ ИЧКИ ВА ТАШҚИ САВДОДАГИ ИШТИРОКИ	111
Шокир Сафарович Фаффоров	ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ МУҲИМ МАНБА СИФАТИДА	118

<i>Убайдуллаева Барно Маширабжоновна</i>	МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТУРКМАНЛАРИ (ЁВМУД МИСОЛИДА) ВА АНАДОЛУ ЙЎРУКЛАРИ: ТАРИХИЙ-ЭТНОГРАФИК ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ	127
<i>Faxriddin Raxmonov</i>	TOMORQACHILIKDA TUPROQQA ISHLOV BERISH VA O'G'ITLASH USULLARINING ETNOLOKAL XUSUSIYATLARI (JANUBIY O'ZBEKISTON MISOLIDA)	139
<i>Q.O. Almanov</i>	JIZZAX VOHASIDA KECHGAN ETNOMADANIY JARAYONLARDA NAYMAN, QIPCHOQ VA SAROY URUG'LARINING O'RNI	145
<i>Fayzullayeva Mavlyuda Hamzayevna</i>	MODDIY MADANIYAT VA TARIXIY YOZMA MANBALAR	152
<i>Davlatova Saodat Tilovberdiyevna</i>	YANGI O'ZBEKISTONDA ZAMONAVIY ETNOSLARARO IJTIMOIIY-MADANIY JARAYONLAR: MILLATLARARO HAMJIHATLIK VA BAG'RIKENGLIK MASALALARI XUSUSIDA	157
<i>Эшмуҳаматов Ахрор Шарипович</i>	КЎЧМАНЧИ ЧОРВАЧИЛИК ХЎЖАЛИК АНЪАНАЛАРИНИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ (Жиззах воҳаси мисолида)	165
<i>Мингноров Абдухолик Тошмирзаевич</i>	XX АСР БОШЛАРИДАГИ МАДАНИЙ ҲАЁТ ВА СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ДАВРИЙ МАТБУОТДА ЁРИТИЛИШИ.	179
<i>Darmonova Mashhuraxon Adiljon qizi</i>	AN'ANAVIY BOSH KIYIM MADANIYATINING SHAKLLANISHI VA ETNOMADANIY XUSUSIYATLARI	187
<i>Sh.A. Iskandarov</i>	TAOMLANISH MADANIYATIDAGI ETNIK XUSUSIYATLAR	196
<i>K.Қобулов</i>	БУХОРО АМИРЛИГИ ВА АФҒОНИСТОН САВДО АЛОҚАЛАРИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИНИНГ ЎРНИ	203
<i>Атаханов Рафикжон Сотволдиевич</i>	СКОТОВОДЧЕСКАЯ И ПЕРЕКОЧЕВОЧНАЯ ОБРЯДНОСТЬ КОЧЕВОГО И ПОЛУКОЧЕВОГО НАСЕЛЕНИЯ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В КОНЦЕ XIX — НАЧАЛЕ XX ВЕКА	207
<i>Jumayev Mustafu Erkin o'g'li</i>	SHEROBOD TUMANIDAGI TO'G'IZ ETNOTOPONIMINING TARIXIY-ETIMOLOGIK TALQINI	215
<i>Атаханов Рафикжон Сотволдиевич</i>	ТРАДИЦИОННОЕ РЫБОЛОВНОЕ ХОЗЯЙСТВО КАРАКАЛПАКОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ: ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	222
<i>Abdumuxtor Abduxalimovich Xakimov</i>	FARG'ONA VODIYSIDAGI SAK QABILALARI TARIXIGA OID MULOHAZALAR	230
<i>Худайбердиева Гулнора Хурсандовна</i>	1920–1990 ЙИЛЛАРДА СУРХОНДАРЁ ВОҲАСИ МАДАНИЙ ҲАЁТИНИНГ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТИ	237
<i>Ataxanov Rafikjon Sotvoldiyevich Sotvoldiyev Muxammadyusuf Rafikjon o'g'li</i>	XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA OILA VA NIKOX MAROSIMLARI (Farg'ona vodiysi qoraqalpoqlari misolida)	243
<i>Z.Yu. Esonov</i>	QISHLOQ AHOLISINING HUNARMANDCHILIK AN'ANALARI (Farg'ona vodiysi matariallari asosida)	248
<i>Xojaniyova Gulshana Muratbayevna</i>	FOLBINLIK: QORAQALPOQLARNING AN'ANAVIY MADANIYATIDAGI BASHORAT VA ETIQODLAR	254

<i>Xo'jaxonov Ismoiljon Mansurovich</i>	XIX ASR OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA O'ZBEK ETNOMADANIY O'ZLIGINING INTEGRATSION ASOSLARI	258
<i>Пардаев Ахроркул Ҳасанович Эшонкулов Умурзоқ Абдусамт ўғли</i>	ЖИЗЗАХ ШАҲРИ ТЕГРАСИДАГИ ЎЗБЕК УРУҒЛАРИ НОМИ БИЛАН АТАЛУВЧИ МАҲАЛЛАЛАР ТАРИХИДАН	268
<i>Абдуқайом Абдуқодиров</i>	1920 - ЙИЛЛАРДА ЎРТА ОСИЁДА МИНТАҚАНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЭТНОСИЁСИЙ ХАРИТАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАСАЛАЛАРИ (Тожикистон АССР мисолида)	280
<i>Kichkilov Sherxon Hamzayevich</i>	SURXON-SHEROBOD VOHASIDA AN'ANAVIY OY TAQVIMI VA UNING TARIXIY-GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI	289
<i>Shaxloxon Xusanova Artikaliyevna</i>	MINGTEPA YODGORLIGIDA DINIY QARASHLAR HAQIDA	295
<i>Raimov Mamasoat Safar o'g'li</i>	ARAB XALIFALIGI INQIROZI DAVRIDA TERMIZ VA MOVAROUNNAHRDAGI SIYOSIY JARAYONLAR	299
<i>Dulanov Otabek Yuldashevich</i>	FARG'ONA VODIYSI YUZLARINING O'ZBEK ETNOGRAFIK GURUXLARIGA ARALASHISH JARAYONLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI	306
<i>Eshmo'minov Ozodbek Ziyodulla o'g'li</i>	XX ASRDA FARG'ONA VODIYSIDAN SURXONDARYOGA KO'CHIRILGAN AHOLINING KIYIM MADANIYATI	311
<i>T. Pardayev</i>	O'ZBEK OILASIDA AVLODLARARO MUNOSABATLARNING ETNOGRAFIK XUSUSIYATLARI	319
<i>Qarshiyev Islom Maxmarahim o'g'li</i>	SURXONDARYO OKRUGI MA'MURIY-HUDUDIIY BIRLIKLARIDA AHOLI ETNIK TARKIBI: STATISTIK MATERIALLAR TAHLILI	324
<i>Rahmonov Muhammad Habibullo o'g'li</i>	BOYSUN TUMANI PANJOBLIK TOJIKLARINING ETNIK O'ZIGA XOSLIGI: URF-ODATLAR VA MAROSIMLAR	333
<i>Qarshiyev Islom Maxmarahim o'g'li</i>	SURXONDARYO OBLASTI MA'MURIY-HUDUDIIY BIRLIKLARIDA AHOLI HUDUDIIY JOYLASHUVI: TARIXIY-STATISTIK TAHLIL	342
<i>Umarov Ikromjon Ibragimovich</i>	QATAG'ON URUG'INING TARIXIY-ETNOGRAFIK O'RGANILISHI: TARIXIY MANBALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR TAHLILI	348
<i>Ergasheva Sayyora Abdusaotovna</i>	SOVET DAVRIDA AN'ANAVIY HUNARMANDCHILIK VA MADANIY IDENTIKLIK: SURXONDARYO MISOLIDA	358
<i>Maxkamov Azizbek Komiljon o'g'li</i>	SOVET HOKIMIYATI TOMONIDAN O'ZBEKISTON SSRDA AMALGA OSHIRILGAN POLYAK XALQINING ETNIK QATAG'ONI (1937-1938-YILLAR)	367
<i>Нарзуллаева Нигора Сайпуллаевна</i>	СУРХОН ВОҲАСИ АЁЛЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ ТАҚИНЧОҚЛАРИ: ЭТНОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАР	375
<i>Olimov Nodirbek Anvarjon o'g'li</i>	XIX ASRDA QO'QON XONLIGIDA ETNIK MUNOSABATLAR (ISXOQXON IBRATNING "TARIXI FARG'ONA" ASARI TAHLILI ASOSIDA)	382

<i>Botirov Javlonbek Tilavoldiyevich</i>	O'ZBEKISTONNING MUSTAQILLIK YILLARIDA MILLIY HUNARMANDCHILIKNING IJTIMOIIY- IQTISODIY VA MADANIY RIVOJLANISHI: FARG'ONA VODIYSI MISOLIDA	388
<i>Mallayev Dilmurot Tursunmurodovich</i>	HISTORY OF CARPET WEAVING IN UZBEKISTAN: ORIGINS AND DEVELOPMENT	394
<i>Rayimjonov Ismoiljon Xoshimjon o'g'li</i>	USTRUSHONA ILK O'RTA ASRLAR QURILISH MADANIYATINI TADQIQ ETISHNING ARXEOLOGIK VA TARIXSHUNOSLIK MASALALARI	401
<i>Eshonqulov Umurzoq Absamat o'g'li</i>	TURK ETNIKA GURUHI JIZZAX VOHASI ETNIK MUHITIDA	406
<i>Bazarbayev Sanjar Xamzayevich</i>	O'ZBEK XALQINING AN'ANAVIY TIBBIY BILIMLARIDA ASALNING O'RNI	412
<i>Abdullayev Anvarjon Akram o'g'li</i>	QASHQADARYO VOHASINING HUDUDIIY-ETNIK QIYOFASI: ETNIK JOYLASHUV, URUG'-QABILA TARKIBI VA ETNOMADANIY O'ZLIKNING SHAKLLANISHI	422
<i>Bazarbayev Sanjar Xamzayevich</i>	O'ZBEK XALQINING AN'ANAVIY MAROSIMLARIDA ASAL VA ASALARINING O'RNI	431
<i>D.T.Abdurasulova</i>	JIZZAX SHAHRI AHOLISINING DEMOGRAFIK O'ZGARISHLARI VA RIVOJLANISH TENDENSIYALARI	440
<i>Носирбек Бувақов</i>	ЎЗБЕКISTОН ХУДУДИДАГИ ЭФТАЛЛАР ХУКМРОНЛИГИ ДАВРИ ЭТНОМАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ТАРИХШУНОСЛИГИ	446
<i>Носирбек Бувақов</i>	ЎЗБЕКISTОН ХУДУДИДАГИ ТУРК ХОҚОНЛИГИ ДАВРИ ЭТНОМАДАНИЙ МУХИТИНИНГ ТАРИХШУНОСЛИҚДАГИ ТАЛҚИНИ	455
<i>Ramatullaeva Zamira</i>	QORAQALPOQ AN'ANAVIY CHOLG'U IJROCHILIK MAKTABI: SHAKLLANISHI, RIVOJLANISHI (baqsi, jirovlar misolida)	463
<i>Xaliyeva Shahnoza Aliyevna</i>	QADIMGI USTRUSHONA XALQLARI HARBIY SAN'ATINING O'RGANILISHI HAQIDA	467
<i>Amirbek Ashirbayevich Tag'bayev</i>	B.X. KARMISHEVA ASARLARIDA CHORVACHILIK MASALASI	474
<i>Odinayev Qurbon Shavkatovich</i>	O'ZBEK XONLIKLARINI O'RGANISHDA CHET EL DIPLOMATIK MISSIYALARINING O'RNI: 1820-YILGI ROSSIYA DIPLOMATIK MISSIYASI VA E.K. MEYENDORFF MA'LUMOTLARI MISOLIDA	479
<i>Babayev Shoxrux Esanbayevich</i>	JIZZAX VOHASI TOJIKLARINING TURAR JOYLARI VA MODDIY MADANIYATIDAGI O'ZIGA XOS JIHATLARI	488
<i>Babayev Shoxrux Esanbayevich</i>	JIZZAX VOHASI TOJIKLARINING OILAVIY MUNOSABATLARI VA AN'ANALARI: ETNOMADANIY TAHLIL	492
<i>Sanginova Maftuna Xikmatullayevna</i>	MAHALLANING OILAVIY-MAISHIY HAYOTDAGI O'RNI VA AHAMIYATI	497
<i>Joldasbaeva Gulnara Rashidovna</i>	QORAQALPOG'ISTON O'ZBEKLARIDA HOMILADOR AYOLLARNING OVQATLANISH AN'ANALARI	504

<i>Muratbaeva Sarbinaz Rustemovna</i>	AMUDARYONING QUYI OQIMI CHAP QIRG'OQLIGIDA YASHOVCHI O'ZBEKLARDA URUG'CHILIK TUZILMASINING TRANSFORMATSIYASI	509
<i>Eshmuratova M.</i>	XIX-XX ASRLARDA QORAQALPOQ DEHQONLARINING MEHNAT TAQSIMOTI AN'ANALARI	514
<i>Abdivoxidova Gulnoza Raxmatullayevna</i>	MEHNAT MIGRATSIYASI JARAYONIDA O'ZBEK AYOLLARINING OILAVIY ROLIDAGI O'ZGARISHLAR QISQA TAHLILI	518
<i>Amanturdiyev Shavkat Safaraliyevich</i>	TEMIR DAVRIDA O'RTA OSIYO KO'CHMANCHILARI VA O'TROQ AHOLISINING ETNIK HAMDA IJTIMOYIY-MADANIY STRUKTURASI	530
2-SHO'BA. O'ZBEKISTONDA IJTIMOYIY-SIYOSIY JARAYONLARNING TRANSFORMATSIYASI.		
<i>Хасанов Акрам Муминович</i>	МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА МАҲАЛЛАЛАРДА ИЖТИМОЙ ВА МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ СОҲАДА АМАЛГА ОШИРИЛАДИГАН ИШЛАР (ҚАШҚАДАРЁ ВІЛОЯТИ МИСОЛИДА)	535
<i>G'offorov Shokir Safarovich</i>	ROSSIYA IMPERIYASINING ISLOM DINIGA NISBATAN OLIB BORGAN SIYOSATI (XIX asrning II yarmi XX asrning boshlari)	542
<i>Muxitdin Nazarov</i>	HOZIRGI ZAMON KISHILARINING AQLIY VA HISSIY MANIPULYATSIYASI	554
<i>Aripova Zulfiyaxon</i>	RAQAMLI JAMIYAT SHAROITIDA SOG'LOM TURMUSH TARZI MADANIYATINING AKSIOLOGIK VA ANTROPOLOGIK ASOSLARI	560
<i>M.A.Karimova</i>	TA'LIM TIZIMIDA SUN'IY INTELEKTDAN SAMARALI FOYDALANISH	566
<i>Yusupov Rasuljon Mlikovich</i>	O'ZBEKISTONDA SIYOSIY TRANSFORMATSIYANING O'ZIGAXOS TENDENSIYALARI	571
<i>Tajimirzaev Elyorbek Akramovich</i>	1940-1980 YILLARDA O'ZBEKISTONDA QISHLOQ AHOLISINI DORI-DARMON BILAN TA'MINLASH VA DORIXONA TARMOG'INING RIVOJLANISHI	576
<i>Muxtarova To'tixon</i>	RAQAMLI JAMIYAT SHAROITIDA SHAXS SHAKLLANISHI VA MA'NAVIY-AXLOQIY QADRIYATLAR EVOLYUTSIYASI: FALSAFIY-ANTROPOLOGIK TAHLIL	585
<i>Ahmadjonov Bahromjon Olimjonovich</i>	O'ZBEKISTONDA IJTIMOYIY-SIYOSIY TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA TARMOQ KASABA UYUSHMALARINING IJTIMOYIY SHERIKLIK TIZIMIDAGI O'RNI (2017-2026-YILLAR MISOLIDA)	591
<i>Tajimirzaev Elyorbek Akramovich</i>	O'ZBEKISTON QISHLOQLARDA EPIDEMIK VA PARAZITOLIK KASALLIKLARGA QARSHI KURASH TADBIRLARI (1940-1960 YILLAR)	602
<i>Худоёрров Нойибжон Марипжонович Рузибоев Самандарбек Собиржон угли</i>	ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВА ДАВАНЬ В КИТАЙСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ХРОНИКАХ	611
<i>Yusupova Ra'no Tolibjonovna</i>	INSON EVOLUTSIYASINING DARAJALARI, INTELEKT BOSQICHLARI	617

<i>Ergashev Ozodbek Shavkatovich</i>	FALSAFIY TAFAKKUR TARIXIDA INSON KONSEPSIYASINING EVOLYUSIYASI	622
<i>Юсупова Элеонора Фердинандовна</i>	РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ МОЛОДЁЖИ УЗБЕКИСТАНА	629
<i>Tursunov Uktam Saypullayevich</i>	O'ZBEKISTONDA INKLYUZIV TA'LIM TIZIMINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI: SURXONDARYO VILOYATI MISOLIDA	635
<i>S. B. Radjarova</i>	BOZOR IQTISODIYOTIGA O'TISH DAVRIDA SURXONDARYO VILOYATIDA XOTIN-QIZLARNI IJTIMOY MUHOFAZA QILISH VA BANDLIGINI TA'MINLASH	641
<i>Khujanazarov Absalam Ziyadullaevich</i>	ANALYSIS OF THE PROBLEMS OF PERSONNEL SUPPLY FOR THE HEALTHCARE SYSTEM IN THE SURKHANDARYA REGION IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE	649
<i>Abdushukurov Ma'ruf</i>	MUSTAQILLIKNING DASTLABKI YILLARIDA SURXONDARYO VILOYATIDA KUTUBXONACHILIK SOHASI: MUAMMOLAR, RIVOJLANISH JARAYONLARI VA MA'NAVIY-MA'RIFIY FAOLIYAT	654
<i>Abdushukurov Ma'ruf</i>	SURXONDARYO VILOYATIDA AXBOROT-KUTUBXONA XIZMATLARINING RIVOJLANISHI	662
<i>Ma'rufov Sherzod Komil o'g'li</i>	BAQTRIYA - SUG'D – SIRDARYO - FARG'ONA MIGRATSIYALARI VA EYLATON MADANIYATI RIVOJIGA DOIR MULOHAZALAR	670
<i>Aysachev Abdulfotix Abdulfaizovich</i>	RAQAMLI JAMIYAT SHAROITIDA SHAXS MA'NAVIY IMMUNITETINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOY-FALSAFIY MEZONLARI	675
<i>Mamajanov Azizbek Alisher o'g'li</i>	FARG'ONA VODIYSIDA SUV XO'JALIGI TIZIMINI MEXANIZATSIYALASH: RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA TIZIMLI MUAMMOLAR (1951–1991-YILLAR)	681
<i>Xaidarov Rahmatullo Ergashevich</i>	O'ZBEKISTONDA IJTIMOY-SIYOSIY JARAYONLAR TRANSFORMATSIYASINING IJTIMOY-FALSAFIY ASOSLARI	694
<i>Boymatov Tuychivoy Alijonovich</i>	PROFESSIONAL TA'LIM TIZIMI RIVOJLANISHINING HUDUDYI XUSUSIYATLARI	703
<i>Tojiboyev Firuzbek Ergashaliyevich</i>	XX ASRNING 70–80-YILLARIDA O'ZBEKISTON QISHLOQLARIDA IJTIMOY-IQTISODIY HAYOT	711
<i>To'lanov Mamasidiq</i>	YANGI O'ZBEKISTONDA IJTIMOY-SIYOSIY JARAYONLARNING TRANSFORMATSIYASI	719
<i>Abdullayev Bahromjon Xoshimjonovich</i>	MARKAZIY OSIYO MINTAQAVIY BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA ETNOIJTIMOIY VA MILLATLARARO HAMJIHATLIKNING O'RNI	727
<i>Mamataliyeva Zilola</i>	RAQAMLI MUHITDA MA'NAVIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING QIYOSIY MODELLARI VA RAQAMLI FUQAROLIK KOMPETENSIYALARI	737
<i>Mahmudov Bayozxon Zarifovich</i>	YANGI O'ZBEKISTONDA INSON QADRINI YUKSALTIRISHDA DINIY-MA'RIFIY ISLOHOTLARNING AHAMIYATI	743
<i>Рахмонова Дилнура Саидовна</i>	МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОГО ПОТЕНЦИАЛА СТУДЕНТОВ В ИНЖЕНЕРНОМ ОБРАЗОВАНИИ: ИНТЕГРАЦИЯ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ	747

<i>Yakubova Barno Baxtiyorovna</i>	INNOVATSION TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING TALABALARNI MUSTAQIL TAFAKKURINI IVOJLANTIRISHDAGI ROLI	757
<i>Soliyev Jasur Djaloliddinovich</i>	YANGI O'ZBEKISTONDA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA SIFATLI TA'LIMNI TASHKIL ETISHGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI	763
<i>Xomidov Dilshodbek Ilxomjon o'g'li</i>	SOVET DAVLATI SIYOSATIDAN NOROZILIKNING YANGI TO'LGINI: NOSIRXONTO'RA BOSHCHILIGIDAGI QO'ZG'OLON	771
<i>Nurmatov Oybek Turdimamatovich</i>	SHAXS MAS'ULIYAT VA UINING IJTIMOIIY JARAYONLARDAGI MAZMUN VA MOHIYATI	776
<i>Soliyev Jasurbek Djaloldinovich</i>	HARBIY KOMMUNIZMDAN YANGI IQTISODIY SIYOSATGA: TURKISTON TAJRIBASI	781
<i>Kamilov Rashid Abdunabi o'g'li</i>	O'ZBEKISTONDA YOSHLAR SIYOSIY MADANIYATINING SHAKLLANISHI: IJTIMOIIY- SIYOSIY TRANSFORMATSIYA OMILLARI	790
<i>Karimov Nasibjon Ikromidin o'g'li</i>	ISLOM DININING JAHON SIVILIZATSIYASI RIVOJIDAGI O'RNI	794
<i>Abdulxayev Elyorbek Kaxramonjon o'g'li</i>	JADIDLAR ISLOHOTCHILIK G'OYALARI VA ZAMONAVIY O'ZBEKISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIY TRANSFORMATSIYA JARAYONLARI: UZVIYLIK VA ZAMONAVIYLIK	800
<i>Odilov Azizillo Qamardin o'g'li</i>	TURKISTONDA POCHTA VA TELEKOMMUNIKATSIYA XIZMATLARINING BOSHQARUV TIZIMI	805
<i>Gofforov Zafariddin Zaynobiddinovich</i>	ISLOM DINIDA KORRUPSIYA MASALASIGA MUNOSABAT	812
<i>Egamov Oyatillo Xabibillo o'g'li</i>	XRISTIANLIK VA ISLOM DINLARINING IJTIMOIIY VAZIFALARI	818
<i>Egamberdiyev Alisher Muzaffar o'g'li</i>	BUXORO AMIRLIGIDA VALIAHDLIK MAQOMI HAMDA TAXT VORISLIGINI AN'ANAVIY VA DINIY JIHAD DAN E'TIROF ETISH TAMOYILLARI	824
<i>Abdurazaqov Maxkambek Dilshodbek o'g'li</i>	AXLOQIY MAS'ULIYAT: SHAKLLANISHI VA IJTIMOIIY JARAYONLARDAGI O'RNI	830
<i>Raimjonov Ziyoxiddin Raxmonjon o'g'li</i>	IKKINCHI JAHON URUSHI DAVRI O'ZBEK HARBIY JURNALISTIKASIDA MELI JO'RANING O'RNI	839
<i>Sodiqova Sevara Julli qizi</i>	STATISTIK SHARHLARDA TEMIR YO'L QURILISHINING TURKISTONDA SANOAT TARMOQLARI RIVOJLANISHIDAGI AHAMIYATI	844
<i>Narbayeva Dilovar Mamatmuratovna</i>	SURXON VOHASIDA AN'ANAVIY EGARCHILIK: TAYYORLASH TEXNOLOGIYASI, O'ZGARISHLAR VA HUNARNING SAQLANISH MUAMMOLARI	849
<i>Saydqulova Sevara Ilhomjonovna</i>	O'ZBEKISTON TASHQI SIYOSIY USTUVORLIKLARINING TRANSFORMATSIYASI: O'ZBEKISTON-BAA MUNOSABATLARI MISOLIDA	855
<i>Egamova Mahliyo Gapirjonovna</i>	URUSH YILLARIDA EVAKUATSIYA QILINGAN BOLALARNING FARG'ONA VILOYATI HUDUDLARIGA JOYLASHTIRILISHI	862
<i>Isomiddinov Erali Darvishaliyevich</i>	YANGI IQTISODIY SIYOSAT DAVRIDA FARG'ONA VODIYSI SANOAT KORXONALARI FAOLIYATI TARIXIDAN	869

<i>Choriyev Raxmonberdi Yusufovich</i>	IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA DENOVLIK JANGCHILARNING FRONTDAGI QAHRAMONLIGI VA G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI	876
<i>Sodiqov Mirsharif Sa'dullayevich</i>	BOYSUN TUMANI ICHKI ISHLAR BO'LIMI: TASHKIL TOPIHI VA FAOLIYATI TARIXIDAN	882
<i>Sodiqov Mirsharif Sa'dullayevich</i>	TERMIZ SHAHRI ICHKI ISHLAR BO'LIMI FAOLIYATI TARIXIDAN	888
<i>Raxmonova Nozimaxon Qodirovna</i>	TURKISTON ASSR MADANIY-MA'RIFIY MUASSASALAR FAOLIYATINING NAZARIY ASOSLARI (1917-1924)	894
<i>Mashrapov Shahzod Homidjon o'g'li</i>	IKKINCHI JAHON URUSHIDA SOG'LIQNI SAQLASH TIZIMINING TUTGAN O'RNI (ANDIJON VILOYATI MISOLIDA)	901
<i>G.M.Xushiyeva</i>	MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TARIXIY TASAVVURNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA METODIK IMKONIYATLARI	907
<i>Abduraximov Donyorbek Mahmudjonovich</i>	RAQAMLI JAMIYAT SHAROITIDA ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINI IJTIMOIIY HIMOYA QILISHNING YANGI IJTIMOIIY-FALSAFIY PARADIGMALARI	916
<i>Abobakirov Ravshanbek Raximjonovich</i>	OILA INSTITUTINING JAZONI O'TAB QAYTGAN SHAXSNI JAMIYATGA QAYTA QABUL QILISHDAGI IJTIMOIIY-FALSAFIY ROLI	926
<i>Matjanbaev Allayar Jangabaevich</i>	IQTISODIY ISLOHOTLAR SHAROITIDA QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI KASABA UYUSHMALARI KENGASHI FAOLIYATINING O'RNI VA AHAMIYATI	936
<i>Aysachev Abdufasl</i>	RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA MILLIY MA'NAVIYAT VA SHAXS KAMOLOTINI TA'MINLASHNING MILLIY HAMDA GLOBAL MODELLARI	942
<i>Mamasabirova Nodira Ernazarovna</i>	O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI VA YAPONIYA O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR (1991–2025-YILLAR)	948
<i>Tajetdinova Bagila Nurgaliyevna</i>	QORAQALPOQ JAMIYATIDA SOVG'A ALMASHUV INSTITUTI: AN'ANA VA ZAMONAVIY TRANSFORMATSIYALAR	958
<i>Nazarova Muharram Yunus qizi</i>	YANGI O'ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLARNI TAZYIQ VA ZO'RAVONLIKDAN HIMOYA QILISHNING MILLIY HUQUQIY ASOSLARI VA IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI	961
3-SHO'BA. YANGI O'ZBEKISTONDA INNOVATSION TEXNIKA VA TEKNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-AMALIY ASPEKTLARI.		
<i>Djurayev Anvar Djurayevich Qorachayeva Oltinoy Akbaraliyevna</i>	PAXTANI MAYDA IFLOSLIKlardan TOZALASH ISHCHI AGREGATINING DINAMIK TAXLILI	968
<i>Ergashov Sultanmurad Xalilov Murodiljon Durbek o'g'li</i>	ETNOGRAFIK MATERIALLARNI TAHLIL QILISHDA MATEMATIK RAQAMLASHNING TEXNIK-NAZARIY IMKONIYATLARI	976

<i>Vasiyev Xayrullo Ulugbekovich Kamilova Omina Zoxidjon qizi</i>	TO‘QIMACHILIK KORXONALARIDA AXBOROT TA‘MINOTIGA ASOSLANGAN SIFAT BOSHQARUV TIZIMI VA UNING IJOBIY JIHATLARI	983
<i>Teshaboyeva Zilola Toshpo‘latovna</i>	SUN‘IY INTELLEKTNING TA‘LIM JARAYONIGA TA‘SIRI	988
<i>Najimidinova Dilnoza G‘ulomjonovna</i>	INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISHDAGI MUAMMOLAR.	991
<i>Mirzakarimova Dildora Bahodirovna</i>	TIBBIYOT TALABALARIDA PROFILAKTIK IMMUN MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TA‘LIM TEXNOLOGIYALARINING O‘RNI	1000
4-SHO‘BA. IQTISODIY JARAYONLARNING ZAMONAVIY MASALALARI.		
<i>Kuldashev Erkin, Omonboyev Abdulxakim</i>	SUN‘IY INTELLEKT – BU IJTIMOIIY-IQTISODIY JARAYONLARNING ZAMONAVIY MASALASIDIR	1005
<i>Qodirov Baxodir Tursunovich</i>	RAQAMLI IQTISODIYOTDA INSON KAPITALINING YANGI BELGILARI VA XUSUSIYATLARI	1012
<i>Qodirov Baxodir Tursunovich</i>	BARQAROR RIVOJLANISH VA “YASHIL IQTISODIYOT”	1018
<i>D.T. Qudratov</i>	O‘ZBEKISTON VA ISLOM TARAQQIYOT BANKI O‘RTASIDAGI HAMKORLIK: RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA ISTIQBOLLARI	1027
<i>Turdiqulov Farrux Ravshanjon o‘g‘li</i>	KICHIK BIZNES SUBYEKTLARIDA BARQAROR VA SAMARALI BANDLIKNI TA‘MINLASHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEKANIZMLARI	1036
<i>Ахунов Муҳаммадамин Абдуваситович</i>	ЎЗБЕКИСТОНДА ЯНГИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЁШЛАР ИҚТИСОДИЙ ТАФАККУРИНИ РИВОJЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ	1055
<i>Muxammadov Umarjon Muxammad o‘g‘li</i>	TO‘QIMACHILIK SANOATI KORXONALARIDA INQIROZLI VAZIYATLARNING SHAKLLANISHI VA ULARNI TASHHISLASH KO‘RSATKICHLARINING EKONOMETRIK TAHLILI	1060
<i>Ismoilova Holida Akbaraliyevna</i>	SOLIQ TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH VA YASHIRINI IQTISODIYOTNI QISQARTIRISHNING IQTISODIY YECHIMLARI	1069
<i>Saidaxmedov Nemat Xamidovich</i>	RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA HUDUDIIY KLASTERLARNI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIY MEKANIZMLARI	1078
<i>Kamilov Rashid Abdunabi o‘g‘li</i>	DUNYONING O‘ZARO YAQINLASHUVI VA INGLIZ TILINING GLOBAL USTUNLIGI SHAROITIDA O‘Z ONA TILINI, URF-ODATLARINI VA MILLIY O‘ZIGA XOSLIGINI SAQLAB QOLISH MUAMMOLARI	1084
<i>Muzafarov Akmal Axadovich</i>	MUSTAQIL TURISTLAR OQIMINI OSHIRISHDA TAKLIF TOMONINI RIVOJLANTIRISHNING ILG‘OR XORIJIY TAJRIBASI	1089
<i>To‘xtayev Maqsud Mansurovich</i>	MINTAQAVIY YASHIL INVESTITSION JOZIBADORLIKNI BAHOLASHDA “EKOLOGIK SALOHIYAT PARADOKSI” MUAMMOSI	1095
<i>Muzafarov Akmal Axadovich</i>	MUSTAQIL TURISTLAR OQIMINI RAG‘BATLANTIRISHDA TALAB TOMONIDAGI XORIJIY TAJRIBA	1104
<i>To‘xtayev Maqsud Mansurovich</i>	TARMOQ TUZILMASIDAGI YASHIL O‘ZGARISHLAR: QAYTA TIKLANUVCHI ENERGETIKA VA IQTISODIY DIVERSIFIKATSIYA BOG‘LIQLIGI	1106

<i>Sharofiddinov Shohabbos Xayrullayevich</i>	BUXORO TARIXIY MARKAZIDA TUNGI YORITISH VA 3D-MAPPING LOYIHASINING INVESTITSIYA SAMARADORLIGINI BAHOLASH	1112
<i>Sharofiddinov Shohabbos Xayrullayevich</i>	MADANIY MEROS TURIZM INFRATUZILMASINI MOLIYALASHTIRISHDA "INVESTITSIYA-KONSESSIYA-QAYTA INVESTITSIYA" MEXANIZMI	1118
<i>Olchinboyev Otabek Abdusamad o'g'li</i>	TASHQI IQTISODIY O'ZGARISHLAR VA INSTITUTSIONAL OMILLARNING EKSPORT SALOHIYATIGA TA'SIRI	1123
<i>Qo'chqarov Shohruhbek Xursanboy o'g'li</i>	XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON O'LKASIDA BANK-MOLIYA TIZIMINING SHAKLLANISHI	1129
<i>Iskandarxonov Ayyubxon Muzaffarjon o'g'li</i>	SANOAT TARMOG'I RIVOJLANISHINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	1139
<i>Turg'unov Shaxzodbek</i>	MUSTAQILLIKNING ILK YILLARIDA NEFT MUSTAQILLIGINI TA'MINLASHNING DOLZARBLIGI	1146
<i>Hafizov Abdulla Olimjonovich</i>	YASHIL TEXNOLOGIYALARNI TARIXIY VA MADANIY MEROS OBYEKTLARIDA JORIY ETISH IMKONIYATLARI	1150
<i>Hafizov Abdulla Olimjonovich</i>	DUNYO TURIZM SANOATIDA YASHIL TURIZMNING MOHIYATI VA ASOSIY TAMOIYILLARI	1156
<i>N.T.Sodiqova</i>	BUXORO VILOYATINING TABIIY-IQTISODIY SALOHIYATINING SUV RESURLARIDAN FOYDALANISH HOLATIGA TA'SIRI	1162
<i>E.Y.Yulchiyev</i>	AGRAR SOHADA AHOLINI IJTIMOY KOOPERATSIYALASHUVINING ZARURIYATI VA ISTIQBOLLARI.	1169
<i>Davidova Dilnoza Tadjibayevna, Saydaliyev Ismoiljon Nurmamatovich, Azimova Ziyoda Ergashevna</i>	OLIY TA'LIMDA TALABALAR BILIMINI TAYANCH SO'ZLAR ASOSIDA FORMATIV BAHOLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH MODEL	1173
<i>Dadajonova Martabaxon Mahmudovna</i>	KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI FAOLIYATIDA BANK KREDITLARIDAN SAMARALI FOYDALANISHNING ILG'OR XORIJIY MAMLUKATLAR TAJRIBASI	1178
<i>Galatov Abbas Alibekovich</i>	ISLOMIY MOLIYA VA NOBANK MOLIYAVIY INSTITUTLARNING RAQAMLI IQTISODIYOTDAGI ROLI: MOLIYAVIY INKLYUZIYA, INNOVATSIYA VA BARQARORLIK MASALALARI	1183
<i>Sabirov Shavkatbek Ulug'bekovich</i>	KICHIK BIZNES SUBYEKTLARI IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI	1196
<i>Yunsov Abduvohid Abdulkarimovich</i>	QURILISH SOHASIDAGI KICHIK BIZNES SUBYEKTLARIDA IQTISODIY SAMARADORLIKNI OSHIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI	1208
5-SHO'BA. TIL VA MADANIYAT: O'ZARO MUNOSABAT VA O'ZARO TA'SIR.		
<i>Tursunov Anvar Saypullayevich</i>	QASHQADARYO VA SURXONDARYO VILOYATLARIDA TARIXIY-ME'MORIY OBYEKTLARNI TA'MIRLASH VA REKONSTRUKSIYA QILISHNING TARIXIY TAHLILI (2016-2022 YILLAR)	1222

<i>Mirzayeva Nargizoy Sanjarovna</i>	O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA MILLIY-MADANIY KONSEPTNING LINGVISTIK REPREZENTATSIYASI	<i>1229</i>
<i>Maxsudova Xolisxon Ummatovna</i>	TEXNIK TERMINLARNING UMUMLINGVISTIK XUSUSIYATLARI	<i>1236</i>
<i>Urunova Shaxlo Rafikovna</i>	INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA INSON FE‘L-ATVORINI IFODALOVCHI IDIOMALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI	<i>1242</i>
<i>R.A. Ne‘matov</i>	G‘ARBIY TURK XOQONLIGI DAVRIDA XORAZM VOHASIDA TIL VA MADANIY JARAYONLAR	<i>1250</i>
<i>Tashxodjayev Murodjon Valijonovich</i>	O‘ZBEKISTONDA KO‘P MILLATLI JAMIYAT VA MADANIYATLARARO MUNOSABATLAR	<i>1255</i>
<i>Мирзаев Рустамжон Махмудович</i>	ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ОСНОВЫ РУССКО-УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ	<i>1259</i>
<i>Yunusova Buxajalxon Alimovna</i>	FARG‘ONA VODIYSIDA MADANIY MUHIT VA MUTOLAA MADANIYATINING SHAKLLANISHI: ANDIJON VILOYAT KUTUBXONASI TARIXI MISOLIDA (1924–1991-YY.)	<i>1267</i>
<i>Choriyev Sanjar Hamzaevich</i>	SURXON VOHASIDA ADABIY MUHITNING SHAKLLANISHI VA TARIXIY TARAQQIYOTI.	<i>1275</i>
<i>Axmedova Gulchehra O‘skinovna</i>	BAXSHICHILIK SAN‘ATINING XALQARO MADANIY ALOQALARDAGI O‘RNI	<i>1283</i>
<i>Do‘smatova Oltinoy Tursun qizi</i>	O‘ZBEKISTON VA AFG‘ONISTON O‘ZBEKLARINING MAROSIM MADANIYATI: UMUMIYLIK, O‘ZIGA XOSLIK VA TRANSFORMATSIYA	<i>1289</i>
<i>Азизова Махарам Рашидовна</i>	ФОРМИРОВАНИЕ УМЕНИЙ УСТНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПРЕЗЕНТАЦИИ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ У СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ	<i>1297</i>
<i>Каримова Феруза Иноятовна</i>	ОБУЧЕНИЕ ОСНОВАМ ТЕХНИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В НЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ	<i>1303</i>
<i>Халикова Мухтарам Юрсуновна</i>	КЕЙС-ТЕХНОЛОГИЯ В ОБУЧЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМУ ОБЩЕНИЮ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА	<i>1310</i>
<i>Мирзаев Рустамжон Махмудович.</i>	ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ НЕФИЛОЛОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ СРЕДСТВАМИ ИНТЕРАКТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ	<i>1317</i>
<i>Турсунова Нодира Араббаевна</i>	ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ	<i>1323</i>
<i>Арипова Сайида Абдулахатовна</i>	ОБУЧЕНИЕ АННОТИРОВАНИЮ И РЕФЕРИРОВАНИЮ ТЕКСТОВ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В ТЕХНИЧЕСКОМ ВУЗЕ	<i>1329</i>
<i>Валиева Наврузахон Дилмурод кизи</i>	ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ГОВОРЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В РАМКАХ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ В НЕЯЗЫКОВЫХ ВУЗАХ	<i>1335</i>
<i>Mamatqodirova Gulnigor Rustamjonovna</i>	THE IMPORTANCE OF INDEPENDENT LEARNING IN MASTERING ENGLISH LANGUAGE	<i>1338</i>

<i>Xamidjonova Dilnura</i>	O'QUV QUROLLARI TERMINLARINING STRUKTUR-SEMANTIK JIHATLARI	<i>1346</i>
<i>Исломова Севара Позиловна</i>	СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ	<i>1352</i>
<i>Madraximova Gulnoza Adxamovna</i>	TILLILIK VA KO'P TILLILIK SHAROITIDA BOLALAR NUTQINING LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI	<i>1357</i>
<i>Bahtiyor Murodov</i>	ELBEK IJODIY MEROSIDA TIL VA MADANIYAT MASALALARI	<i>1364</i>
<i>Abduxalimov Abdulaziz Abdumutal o'g'li</i>	TERMINOLOGIK TIZIMLARDA MA'LUMOTLAR STRUKTURASINI TANLASHNING METODOLOGIK ASOSLARI	<i>1374</i>
<i>Хакимова Гулнора Камиловна</i>	ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ: СОДЕРЖАНИЕ, МЕТОДЫ И СРЕДСТВА ОБУЧЕНИЯ	<i>1378</i>
<i>Mirzaabdullayeva Mahliyoxon Xosiljon qizi</i>	TIL VA MADANIYAT: MILLIY O'ZIGA XOSLIK VA GLOBALLASHUV JARAYONLARI	<i>1384</i>
<i>Sarvinozxon Karimova</i>	ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O'QUVCHILAR NUTQI VA TAFAKKURINING O'STIRILISHI	<i>1390</i>
<i>Karamatdin Najimatdinov</i>	NAJMIDDIN ZOHIDIY ASARLARIDA XORAZMIY TIL ELEMENTLARI VA ULARNING TARIXIY AHAMIYATI	<i>1398</i>
<i>Kholmatova Malika Ibadullayevna</i>	LINGUACULTURAL FEATURES OF ADJECTIVE- COMPONENT PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND UZBEK	<i>1405</i>
<i>Buriyeva Mukhayyo Shavkatovna</i>	CODE-SWITCHING AS A COMMUNICATIVE AND PEDAGOGICAL RESOURCE: SOCIOLINGUISTIC FUNCTIONS AND CLASSROOM APPLICATIONS	<i>1412</i>
<i>Salimov Yusuffjon G'afurjonovich</i>	JADIDLARNI QUMSAGAN EL	<i>1418</i>
<i>Safarov O.</i>	XVI–XVII ASRLARDA SAMARQANDDA MADRASALARIDA TA'LIM TARIXI	<i>1423</i>

=====

1-SHO'BA. O'ZBEKISTON ETNOLOGIYASINING DOLZARB MUAMMOLARI

=====

ПРОФЕССОР УЛУҒБЕК АБДУЛЛАЕВНИНГ ИЛМИЙ МАКТАБИ ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ЭТНОЛОГИЯСИ РИВОЖИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Баллиева Руза

Бердақ номидаги

Қорақалпоқ давлат университети профессори

Аннотация. Мақолада профессор У.С. Абдуллаевнинг Ўзбекистон этнологияси ривожига қўшган илмий ҳиссаси, Фарғона водийсидаги этник ва этномаданий жараёнларни ўрганишидаги илмий мероси ҳамда у яратган илмий мактабнинг назарий-методологик аҳамияти ёритилган.

Калим сўзлар: профессор У.С. Абдуллаев, илмий мактаб, Ўзбекистон этнологияси, Фарғона водийси, этник жараёнлар, этнослараро муносабатлар, этномаданий интеграция, этнолингвистик жараёнлар, илмий мерос.

Аннотация. В статье освещаются научный вклад профессора У.С. Абдуллаева в развитие этнологии Узбекистана, его научное наследие в изучении этнических и этнокультурных процессов Ферганской долины, а также теоретико-методологическое значение созданной им научной школы.

Ключевые слова: профессор У.С. Абдуллаев, научная школа, этнология Узбекистана, Ферганская долина, этнические процессы, межэтнические отношения, этнокультурная интеграция, этнолингвистические процессы, научное наследие.

Abstract. This article highlights Professor U.S. Abdullaev's scientific contribution to the development of ethnology in Uzbekistan, his scholarly legacy in the study of the ethnic and ethnocultural processes of the Fergana Valley, and the theoretical and methodological significance of the academic school he established.

Keywords: Professor U.S. Abdullaev, scientific school, ethnology of Uzbekistan, Fergana Valley, ethnic processes, interethnic relations, ethnocultural integration, ethnolinguistic processes, scientific heritage.

Ўзбекистон қадимдан турли халқлар, маданиятлар ва цивилизациялар чоррахасида жойлашган худуд сифатида этник ва этномаданий жараёнларнинг узлуксиз ривожланиб келганлиги билан ажралиб туради. Мамлакатимизнинг тарихий-этнографик минтақалари ичида Фарғона водийси алоҳида ўрин

тутади. Унинг қулай табиий-географик шароити, унумдор ерлари, қадимги савдо йўллари кесишган ҳудудда жойлашганлиги ҳамда Буюк ипак йўлининг муҳим тармоқларидан бири сифатида шаклланиши турли этник жамоаларнинг бу ерда узоқ асрлар давомида биргаликда яшаши учун мустаҳкам замин яратган. Шу боис Фарғона водийси нафақат иқтисодий ва сиёсий, балки этномаданий тараққиёт нуқтаи назаридан ҳам Марказий Осиёнинг энг муҳим тарихий ҳудудларидан бири ҳисобланади.

Тарихий манбалар ва этнографик маълумотлардан маълумки, водий аҳолисининг этник таркиби бир неча асрлар давомида шаклланиб, бу жараёнларда маҳаллий аҳоли билан бир қаторда турли даврларда кўчиб келган этник гуруҳлар ҳам фаол иштирок этган.[4] Натижада минтақада ўзбеклар, қирғизлар, тожиклар, қozoқлар, уйғурлар, қорақалпоқлар ҳамда бошқа этник жамоалар ўртасида мустаҳкам иқтисодий, маданий ва ижтимоий муносабатлар тизими вужудга келган. Бу муносабатлар савдо-сотиқ, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, қўшничилик, оилавий алоқалар ва умумий маданий қадриятлар асосида ривожланиб, ўзига хос полиэтлик муҳитнинг шаклланишига хизмат қилган.

Айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида минтақада кечган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, Қўқон хонлиги фаолияти, Россия империяси муштамлақачилик сиёсати, аҳоли миграцияси ҳамда иқтисодий муносабатлардаги ўзгаришлар этник жараёнларга сезиларли таъсир кўрсатди. Бу даврда Фарғона водийси аҳолисининг этник таркибида ҳам сифат жиҳатидан, ҳам этномаданий муносабатлар тизимида муҳим ўзгаришлар юз берди. Турли этник гуруҳларнинг ўзаро ҳамкорлиги кучайиб, айрим соҳаларда интеграция жараёнлари чуқурлашган бўлса, бошқа томондан, ҳар бир халқ ўзининг миллий хусусиятлари, тили, урф-одатлари ва анъаналарини сақлаб қолишга интилди. Шунинг учун ҳам мазкур даврни этнослараро муносабатларнинг энг фаол босқичларидан бири сифатида баҳолаш мумкин.

Фарғона водийсида кечган ушбу жараёнларни тарихий-этнологик нуқтаи назардан ўрганиш нафақат минтақа тарихи, балки Ўзбекистон ва Марказий

Осиё халқларининг этник тараққиёти, этномаданий интеграцияси ҳамда миллатлараро муносабатлар эволюциясини англашда муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. Айниқса, бугунги глобаллашув шароитида миллатлараро тотувлик, бағрикенглик ва маданий хилма-хилликни таъминлаш масалалари долзарб аҳамият касб этаётган бир пайтда тарихий тажрибани ҳолис илмий таҳлил қилиш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон этнологиясида мазкур йўналишни фундаментал даражада тадқиқ этган олимлар орасида тарих фанлари доктори, профессор **Улуғбек Сайданович Абдуллаев** алоҳида ўрин эгаллайди. Олимнинг кўп йиллик илмий изланишлари Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби, этнослараро муносабатлари, этномаданий жараёнлари ва уларнинг тарихий тараққиётини комплекс ўрганишга бағишланган.

Жумладан, XIX аср охири – XX аср бошларида Фарғона водийси аҳолисининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил этган бўлса-да, ҳудудда қирғизлар, тожиклар, қozoқлар, уйғурлар, қипчоқлар, қорақалпоқлар ҳамда бошқа этник жамоалар ҳам истиқомат қилган. Бу этник гуруҳлар турли тарихий босқичларда водийга келиб жойлашган бўлиб, уларнинг шаклланишига миграция жараёнлари, сиёсий воқеалар, савдо муносабатлари ва хўжалик эҳтиёжлари муҳим таъсир кўрсатган. Шу боис водий аҳолисининг этник таркиби доимий ҳаракат ва ривожланишда бўлган мураккаб тизим сифатида намоён бўлиши;

Маҳаллий аҳолининг миллий ва анъанавий касблари табиат ва табиий ресурсларнинг ўзига хос хусусиятлари билан бевосита боғлиқ булиб, табиий муҳит ҳал қилувчи омиллардан бири бўлиб ҳисобланади. Халқларнинг бир-бирига нисбатан умумлаштирилган ва дўстона муносабатда бўлишининг асосий сабаби ва улар яшаш жойи ва параметрларининг тўғри танлаганлиги.[3]

Тоғ ва тоғ олди ҳудудларида асосан ярим кўчманчи ва кўчманчи ҳаёт тарзини сақлаб қолган қирғиз ва айрим қozoқ жамоалари чорвачилик билан шуғулланган бўлса, водийнинг суғориладиган қисмида яшаган ўзбеклар,

тожиклар ҳамда бошқа ўтроқ аҳоли деҳқончилик, боғдорчилик ва ҳунармандчилик билан машғул бўлган. XVIII асрнинг оқирларида Қора дарё буйига кучиб келган қорақалпоқлар эса комплекс хўжалик типлари билан яъни деҳқончилик, чорвачилик ва балиқчилик билан шуғилланган. Дарё бўйлари ва серҳосил ерларда аҳолининг зич жойлашиши сувдан самарали фойдаланиш, суғориш тизимларини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалигини такомиллаштиришга хизмат қилган. Бу эса турли этник жамоаларнинг ўзаро ҳамкорлигини кучайтириб, иқтисодий муносабатларнинг мустаҳкамланишига замин яратганлиги тадқиқот ишларинининг диққат марказида бўлган.

Профессор У.С. Абдуллаев ўз тадқиқотларида этнослараро муносабатларнинг ривожланишида иқтисодий омиллар ҳал қилувчи аҳамият касб этганлигини ва этник жамоалар ўртасидаги ҳамкорлик аввало уларнинг хўжалик фаолиятининг ўзаро бир-бирини тўлдириши иқтисодий муносабатларнинг нафақат моддий эҳтиёжларни қондириш воситаси, балки этник яқинлашув ва ижтимоий барқарорликни таъминловчи муҳим омил сифатида намоён бўлганлигини изчиллик билан очиқ берган.[1]

Ўтроқ аҳоли асосан деҳқончилик, боғдорчилик, полизчилик ва узумчилик билан шуғулланган бўлса, тоғ ва тоғ олди ҳудудларида яшаган ярим кўчманчи аҳоли чорвачилик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган. Бу меҳнат тақсимооти табиий равишда маҳсулот алмашинувини ривожлантириб, турли этник жамоалар ўртасида ўзаро манфаатли иқтисодий муносабатларни шакллантирган. Деҳқончилик маҳсулотлари чорвачилик маҳсулотларига, чорвачилик маҳсулотлари эса ҳунармандчилик буюмлари ва бошқа эҳтиёжлар учун алмаштирилган. Бу муносабатлар бозорлар, ярмаркалар ва қарвон йўллари орқали мунтазам равишда амалга оширилган.

Фарғона водийсида ҳунармандчиликнинг юқори даражада ривожланганлиги ҳам этнослараро иқтисодий муносабатларнинг муҳим таркибий қисми бўлган. Айниқса, ипакчилик, тўқимачилик, кулолчилик, темирчилик, мисгарлик, ёғоч ўймакорлиги, заргарлик ва чармчилик соҳаларида турли миллат вакиллари фаол иштирок этган. Бу соҳаларда

тажриба алмашинуви, янги ишлаб чиқариш усуллариининг ўзлаштирилиши ва маҳаллий бозор эҳтиёжларининг ортиши иқтисодий интеграция жараёнларини янада чуқурлаштирган.

У.Абдуллаевнинг хулосасига кўра, иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши этник гуруҳлар ўртасидаги ишонч ва ҳамкорлик муҳитини мустаҳкамлаб, ижтимоий барқарорликни таъминлашда муҳим аҳамият касб этган. Савдо-сотиқ ва хўжалик алоқаларининг кенгайиши натижасида турли халқлар ўртасидаги маданий мулоқот ҳам фаоллашган, бу эса кейинчалик этномаданий интеграция жараёнларининг кучайишига хизмат қилган.

Профессор Улуғбек Сайданович Абдуллаев томанидан Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби ва унинг шаклланиш хусусиятлари, этник гуруҳларнинг жойлашуви, уларнинг миграция жараёнлари ҳамда тарихий тараққиётга таъсир этган омиллар ва этник жараёнларнинг кўп босқичли ривожланиш қонуниятлари ва этномаданий ва этнолингвистик муносабатларнинг ривожланиш механизмлари, турли этник жамоаларнинг маданий қадриятлари, урф-одатлари, оилавий анъаналари, халқ амалий санъати, миллий таомлари ва тил хусусиятлари ўртасидаги ўзаро таъсир тарихий-этнологик жиҳатдан таҳлил қилиниб, умумминтақавий маданий муҳитнинг шаклланиш қонуниятлари илмий асосланган.

Бу ёндашув этномаданий интеграция жараёнларини фақат маданий алмашинув сифатида эмас, балки жамият тараққиётининг муҳим ижтимоий омили сифатида баҳолаш имконини берган.

Профессор У.С. Абдуллаев томонидан этник интеграция ва ассимиляция жараёнларининг мазмун-моҳиятигина эмас ушбу жараёнларнинг хусусиятларини бой тарихий ва этнографик манбаларга таяниб таҳлил қилиб, Фарғона водийсида интеграция жараёнлари миллий ўзига хосликнинг йўқолишига эмас, балки халқлар ўртасидаги маданий ҳамкорлик ва бағрикенглик муҳитининг мустаҳкамланишига хизмат қилганлигини илмий жиҳатдан асосланган. Бу хулосалар нафақат Фарғона водийси, балки

Ўзбекистоннинг бошқа полиэтник ҳудудларида кечган этник жараёнларни тадқиқ этиш учун ҳам муҳим назарий аҳамиятга эга.

Профессор У.С. Абдуллаев томонидан яратилган мазкур илмий йўналиш ва шакллантирилган илмий мактаб доирасида кейинги йилларда унинг шогирдлари томонидан янада ривожлантирилди. Хусусан,

Р.С. Атахановнинг Фарғона водийси қорақалпоқларининг анъанавий ва замонавий этноинтеграция жараёнларига бағишланган тадқиқотлари ушбу илмий мактабнинг мантикий давоми сифатида намоён бўлиб, водийдаги муайян этник гуруҳ мисолида интеграция, маданий трансформация ва этник идентиклик масалаларини янги тарихий-этнологик ёндашувлар асосида бойитди.[2]

Устоз ва шогирд тадқиқотларининг қиёсий таҳлили куйидагича

У.С.Абдуллаев	Р.С.Атаханов
Этнослараро муносабатлар	Этноинтеграция
XIX–XX аср бошлари	XX–XXI аср
Бутун Фарғона водийси	Фарғона қорақалпоқлари
Назарий ёндашув	Амалий тадқиқот
Этник жараёнлар	Локал этник гуруҳ

Фарғона водийсининг полиэтник муҳити этник хилма-хиллик билан бир қаторда, умумий ҳудудий манфаатлар ва тарихий тақдир муштараклигини ҳам шакллантирган. Турли этник жамоалар асрлар давомида қўшничилик муносабатлари, меҳнат тақсимоти, савдо алоқалари ва ижтимоий ҳамкорлик орқали бир-бирига яқинлашган. Бу жараёнлар натижасида ҳар бир халқ ўзининг миллий хусусиятларини сақлаб қолган ҳолда, умумминтақавий маданий муҳитнинг шаклланишига муносиб ҳисса қўшган. Шу нуқтаи назардан, Фарғона водийси этник жараёнларнинг нафақат учрашув нуқтаси, балки этномаданий интеграциянинг ўзига хос тарихий лабораторияси сифатида ҳам баҳоланади.

Хулоса қилиб айтганда профессор У.С. Абдуллаевнинг илмий меросининг энг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, у Фарғона водийсидаги

этнослараро муносабатларни ўрганишнинг мустақил илмий йўналишини шакллантирди. У ишлаб чиққан назарий қарашлар, методологик ёндашувлар ва тарихий-этнологик таҳлил усуллари шогиртларининг кейинги тадқиқот ишларида изчил давом эттирилиб, Фарғона водийси этносларининг этноинтеграция жараёнларини тадқиқ этишда янада бойитилмода. Бу эса профессор У.С.Абдуллаев томонидан яратилган илмий мактабнинг барқарор ривожланаётганлиги ва унинг Ўзбекистон этнологияси тараққиётидаги ўрни беқиёс эканлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Мазкур тадқиқот натижалари бугунги кунда Ўзбекистон тарихи, этнология, этносоциология, миллатлараро муносабатлар ва Марказий Осиё халқлари тарихи бўйича олиб борилаётган илмий изланишлар учун муҳим назарий ва амалий манба вазифасини бажармоқда. Уларнинг илмий аҳамияти олий таълим муассасалари учун дарслик ва ўқув қўлланмалар тайёрлашда, махсус курслар ишлаб чиқишда, этномаданий меросни ўрганиш ҳамда миллатлараро тотувликни мустаҳкамлашга қаратилган давлат дастурларини амалга оширишда ҳам намоён бўлади.

Шу жиҳатдан профессор У.С. Абдуллаевнинг илмий мероси нафақат ўз даври, балки келажак авлод тадқиқотчилари учун ҳам муҳим методологик ва илмий манба сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдуллаев У.С Межэтнические процессы в Ферганской долине XIX – начало XX века//Автореферат дисс.на соискание.учен.степени доктора.ист.наук. Ташкент. 2006
2. Атаханов Р. Фарғона водийси қорақалпоқларида этноинтеграция жараёнлари. Андижон. 2022
3. Баллиева.Р Этнокультурные особенности природопользования народов Приаралья (в концеXIX начале XX века) М., 2003
4. Толстова Л.С.Ферганские каракалпаки (Ист.-этногр. очерк): Автореферат дисс. на соискание учен. степени кандидата ист. наук. Москва., 1955

**ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ЭТНОГРАФИЯСИНИНГ ДОЛЗАРБ
ЙЎНАЛИШЛАРИДА ТАДҚИҚОТ ОЛИБ БОРАЁТГАН
У.АБДУЛЛАЕВНИНГ ИЛМИЙ ИЗЛАНИШЛАРИ**

Турсунов Сайпулло Нарзуллаевич

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи
кафедраси профессори, тарих фанлари доктори

e-mail: tursunovsafullo12@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0005-2553-6164>

УДК: 94(575.1)

Аннотация: Мазкур мақолада тарих фанлари доктори, профессор Улугбек Абдуллаевнинг Фарғона водийси этнографиясини ўрганиш борасидаги илмий-тадқиқот фаолияти таҳлил этилган. Унинг ўзбек халқининг этник тарихи, этник таркиби, этнодемографик жараёнлари, анъанавий хўжалиги, моддий ва маънавий маданияти ҳамда этномаданий трансформацияларини тадқиқ этишдаги илмий ёндашувлари ёритилган. Шунингдек, олим томонидан тарихий-этнографик манбалар, статистик маълумотлар ва дала тадқиқотларидан комплекс фойдаланилгани, Фарғона водийсида яшовчи ўзбек, тожик, қирғиз, уйғур ва бошқа этник жамоаларнинг этник-маданий хусусиятларини қиёсий ўрганишга алоҳида эътибор қаратилгани кўрсатилган.

Калит сўзлар: Улугбек Абдуллаев, этнография, этнология, Фарғона водийси, ўзбеклар, моддий маданият, маънавий маданият, этник жамоалар, этнографик манбалар.

Аннотация: В статье анализируется научно-исследовательская деятельность доктора исторических наук, профессора Улугбека Абдуллаева в области изучения этнографии Ферганской долины. Освещены его научные подходы к исследованию этнической истории и состава узбекского народа, этнодемографических процессов, традиционного хозяйства, материальной и духовной культуры, а также этнокультурных трансформаций. Показано, что учёный комплексно использовал историко-этнографические источники, статистические материалы и данные полевых исследований, уделяя особое внимание сравнительному изучению этнокультурных особенностей узбекской, таджикской, кыргызской, уйгурской и других этнических общностей, проживающих в Ферганской долине.

Ключевые слова: Улугбек Абдуллаев, этнография, этнология, Ферганская долина, узбеки, материальная культура, духовная культура, этнические общности, этнографические источники.

Abstract: This article analyzes the research activities of Doctor of Historical Sciences, Professor Ulugbek Abdullaev in the field of studying the ethnography of

the Fergana Valley. It examines his scholarly approaches to the study of the ethnic history and composition of the Uzbek people, ethnodemographic processes, traditional economy, material and spiritual culture, as well as ethnocultural transformations. The article demonstrates that the scholar made comprehensive use of historical and ethnographic sources, statistical materials, and field research data, with particular attention to the comparative study of the ethnocultural characteristics of Uzbek, Tajik, Kyrgyz, Uyghur, and other ethnic communities living in the Fergana Valley.

Keywords: *Ulugbek Abdullaev, ethnography, ethnology, Fergana Valley, Uzbeks, material culture, spiritual culture, ethnic communities, ethnographic sources.*

Кириш.

Ўзбекистон тарихини, хусусан, халқимизнинг этник тарихи, этногенези ва этномаданий тараққиётини ҳолисона ҳамда илмий асосда ўрганиш бугунги тарихшунослик ва этнология фанининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Айниқса, Ўзбекистоннинг тарихий-этнографик ҳудудларидан бири бўлган Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби, ҳудудий жойлашуви, анъанавий хўжалиги, моддий ва маънавий маданияти, урф-одатлари ҳамда этномаданий алоқаларини тадқиқ этиш муҳим илмий аҳамият касб этади. Чунки мазкур ҳудуд тарихан турли этник жамоалар ўзаро иқтисодий, ижтимоий ва маданий муносабатларга киришиб келган полиэтник макон сифатида шаклланган.

Фарғона водийси этнографиясини ўрганишда маҳаллий ва хорижий тадқиқотчиларнинг илмий мероси билан бир қаторда, мустақиллик йилларида ўзбек этнологиясида шаклланган янги илмий ёндашувлар ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Бу борада тарих фанлари доктори, профессор Улуғбек Абдуллаевнинг илмий-тадқиқот фаолияти диққатга сазовордир. Олим ўз тадқиқотларида этник тарих, этник таркиб, этнодемографик жараёнлар, анъанавий хўжалик, моддий ва маънавий маданият, урф-одатлар ҳамда этномаданий трансформация масалаларини комплекс тарзда ўрганишга алоҳида эътибор қаратган.

Муҳокама.

Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихини ўрганиш, халқимизнинг моддий ва маънавий маданиятини холисона илмий таҳлил қилиш борасида тарих фанлари доктори, профессор Улуғбек Абдуллаевнинг илмий тадқиқотлари алоҳида аҳамият касб этади. Олим томонидан амалга оширилган илмий-назарий тадқиқотлар бунинг яққол далилидир. Таниқли олим У. Абдуллаев дастлабки тадқиқотларида жаҳон ва ўзбек этнографиясига оид манбалар, тарихий-этнографик асарлар ҳамда кундалик ҳаёт билан узвий боғлиқ этнографик дала тадқиқотларини жамлаш ва таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратди. Шунингдек, этнография фанининг шаклланиши, унинг назарий-методологик асослари ва этнологик жиҳатдан холисона ёритилишига доир манбалар ҳамда илмий асарларни чуқур ўрганди. Олим ўзбек этнологияси билан чамбарчас боғлиқ бўлган жаҳон этнографияси ютуқларини ҳам тизимли равишда тадқиқ этишга жиддий ёндашди.

Жумладан, тадқиқотлар жараёнида олим XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида дунё сиёсий қиёфасида юз берган ўзгаришлар, тарихий жараёнлар жадал кечган Туркистон ўлкаси аҳолисининг ижтимоий-маданий ҳаётидаги таркибий ўзгаришлар ҳамда мазкур даврда кечган этнодемографик жараёнларга алоҳида эътибор қаратди. Натижада Туркистон ўлкаси аҳолисининг турмуш тарзи ва маданий ҳаётида юз берган этномаданий жараёнларни тарихий-этнологик жиҳатдан ўрганиш долзарб илмий масалалардан бири эканини асослаб берди.

Тадқиқотлар давомида профессор У. Абдуллаев жаҳон этнографиясига оид илмий изланишларга ҳам алоҳида эътибор қаратди. У турли этносларнинг тарихий шаклланиши, мазкур жараёнларнинг хорижий этнологлар томонидан ўрганилиши, халқларнинг этник таркибидаги ўзгаришлар, турли этник жамоаларнинг хўжалик фаолиятидаги инновациялар ҳамда этномаданий трансформация жараёнларининг жадаллашувига оид тадқиқотларни мунтазам ўрганиб, улар асосида илмий хулосаларини шакллантириб борди[1].

Айниқса, Ўзбекистон давлат мустақиллиги йилларида халқимизнинг кўп асрлик маданияти тарихини янгича ёндашувлар асосида тадқиқ этиш,

тарихий-этнографик минтақаларга оид манбалар асосида маҳаллий аҳоли этномаданиятида юз берган ўзгаришларни илмий таҳлил қилиш борасида У. Абдуллаевнинг тадқиқотлари алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Олим Фарғона водийси этнографиясини ўрганиш ва мазкур ҳудудга оид этнологик муаммоларни илмий жиҳатдан тадқиқ этишга катта эътибор қаратди. Хусусан, Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби ва унда юз берган ўзгаришлар, этносларнинг хўжалик фаолияти ҳамда ташқи таъсирларнинг маҳаллий этнослар анъанавий маданиятига таъсири масалаларини комплекс ўрганди.

Профессор, тарих фанлари доктори У. Абдуллаевнинг бевосита саъй-ҳаракатлари ва илмий раҳбарлиги остида унинг шогирдлари томонидан ҳам Россия империясининг Туркистон ўлкасини босиб олиши, мазкур ҳудудда мустамлака бошқарув тизимининг жорий этилиши, ижтимоий-иқтисодий тадбирлар, умуман, империянинг мустамлакачилик сиёсати мақсад ва моҳиятига бағишланган қатор тадқиқотлар амалга оширилди.

Олимнинг илмий изланишларида Фарғона водийси Ўрта Осиёнинг қадимдан деҳқончилик маданияти ривожланган ва аҳолиси полиэтник таркибга эга бўлган ҳудудларидан бири сифатида тавсифланади. Шунингдек, Россия империяси томонидан Қўқон хонлиги босиб олиниши арафасида ҳам водий аҳолисининг полиэтник хусусияти сақланиб қолгани этнографик тадқиқотлар асосида ёритиб берилган.

Этнографик манбалар ва дала тадқиқотларини чуқур ўрганиш натижасида олим статистик материаллар ҳамда кейинчалик яратилган қатор илмий асарларда Фарғона водийси аҳолисининг сони, этник таркиби ва турли этник жамоаларнинг ҳудудий жойлашувига оид маълумотларни таҳлил қилган Я. Р. Винников, Ш. И. Иноғомов, С. С. Губаева каби тадқиқотчиларнинг асарларини[2] тарихий-этнологик нуқтаи назардан қиёсий ўрганиб, уларда келтирилган маълумотларни илмий таҳлилдан ўтказди.

У. Абдуллаев этнология фанининг назарий асосларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлган М. С. Андреев, А. С. Сыдыков, П. Е. Кузнецов, Б. Х. Кармышева, К. Ш. Шониёзов, С. М. Абрамзон, Л. С. Толстова, С. И. Абашин

каби тадқиқотчиларнинг илмий изланишларидан ҳам фойдаланди. Мазкур тадқиқотчилар асарларида Фарғона водийси ҳудудида яшаган ва яшаб келаётган айрим этник жамоаларга оид этнографик маълумотлар қиёсий таҳлил қилинди[3].

Тадқиқот жараёнларида У. Абдуллаев Фарғона водийсида жойлашган археологик ёдгорликларнинг этнография билан боғлиқ жиҳатларини ўрганиш билан бир қаторда, Бухоро, Нурота, Самарқанд, Шаҳрисабз, Бойсун ва Тошкент ҳудудларидаги этномаданий жараёнларни ҳам қиёсий таҳлил қилди. Бунда этник тарих, хўжалик ҳаёти, қадриятлар, урф-одатлар ва маросимларнинг ўзига хос хусусиятларига алоҳида эътибор қаратди. Бу эса олимнинг Ўзбекистон этнографияси ва этнологиясининг илмий-назарий асосларини такомиллаштиришга қўшган муносиб ҳиссасини кўрсатади.

Шунингдек, тадқиқот жараёнларида Фарғона водийсида яшовчи ўзбек, тожик, қирғиз, уйғур ва қорақалпоқ этник жамоаларининг этник ва этномаданий хусусиятларини ўрганишда ҳудуднинг табиий-географик муҳити, хўжалик ҳаёти, иқтисодий ва маданий алоқаларига оид муҳим масалалар комплекс тадқиқ этилди.

Этнография фанининг муҳим вазифаларидан бири халқларнинг этник шаклланиши, миллий ўзлигини англаши, ҳудудий жойлашуви, урф-одатлари, хўжалик фаолияти, қадриятлари ва маросимларини ўрганиш орқали авлодлар ўртасидаги тарихий-маданий узвийликни аниқлашдан иборат. Шу билан бирга, маҳаллий аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётидаги ўрнини очиб бериш, жамият тараққиётига таъсир кўрсатган омиллар, ютуқлар ва зиддиятларни илмий асосда ёритиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шу нуқтаи назардан, У. Абдуллаев ўз тадқиқотларида, шунингдек, шогирдлари билан ҳамкорликда амалга оширилган илмий изланишларда Фарғона водийсидаги этник жараёнларни ўрганишда маҳаллий манбалар асосида яратилган асарларнинг аҳамиятига катта эътибор қаратди[4]. Шу билан бирга, қиёсий тузум манфаатларига мослаштирилган расмий

хисоботларда келтирилган водий аҳолисининг этник таркибига оид маълумотларни ҳам даврлар кесимида қиёсий-таҳлилий жиҳатдан ўрганди[5].

Фарғона водийси маҳаллий аҳолисининг деҳқончилик ва чорвачилик ҳўжалигини юритиши, меҳнат қуроллари ҳамда янги экин турларининг маҳаллий аҳоли томонидан ўзлаштирилиши, водий ҳудудида яшовчи чорвадор этник жамоаларнинг ҳўжалик фаолияти, анъанавий ҳунармандчилиги, моддий ва маънавий маданиятининг водий аҳолиси этномаданий жараёнларига таъсирига бағишланган тадқиқотларда профессор У. Абдуллаевнинг илмий изланишлари муҳим ўрин тутди.

Таниқли этнолог олим, тарих фанлари доктори, профессор У. Абдуллаев томонидан амалга оширилган тадқиқотларда Фарғона водийси аҳолисининг этник таркиби, водийдаги деҳқон ҳўжаликларининг ўзига хос хусусиятлари, ярим кўчманчи ва ярим ўтроқ чорвадор аҳоли ҳўжалигида деҳқончилик маданиятининг қарор топиши, аҳолининг моддий маданиятига оид анъанавий уй-жойлар, кийим-кечак ва миллий таомларга доир маълумотлар изчил ва тизимли равишда ёритилган. Шунингдек, анъанавий урф-одатлар ва маросимларда юз берган ўзгаришларга оид жараёнлар қадимги даврдан Янги Ўзбекистон давригача бўлган тарихий босқичлар кесимида таҳлил қилинган.

Хулоса.

Умуман, У. Абдуллаевнинг Фарғона водийси этнографиясига бағишланган илмий тадқиқотлари ўзбек халқининг этник тарихи, этномаданий тараққиёти, анъанавий ҳўжалиги ва маданиятини комплекс ўрганишда муҳим илмий аҳамият касб этади. Олимнинг илмий изланишлари нафақат Фарғона водийси этнографиясига оид янги маълумотларни илмий муомалага киритиш, балки Ўзбекистон этнологиясининг назарий ва амалий асосларини бойитишга ҳам хизмат қилмоқда. Шу жиҳатдан, У. Абдуллаевнинг илмий мероси ва унинг раҳбарлигида шаклланган тадқиқотлар мактаби ўзбек этнологияси ривожига муҳим ўрин эгаллайди.

Адабиёт ва манбалар рўйхати:

1. Германиянинг Замонавий шарқшунослик маркази (Leibniz-Zentrum Moderner Orient (ZMO) - www.leibniz-zmo.de); Шимолий Американинг

“Марказий Евроосиёни ўрганиш жамияти” (Central Eurasian Studies Society (CESS) - <https://www.centraleurasia.org>); АҚШ Гарвард университети қошидаги Россия ва Евроосиё тадқиқотлари Дэвис марказининг “Дунёдаги марказий Евроосиё тадқиқотлари” дастури (“Central Eurasian Studies World Wide” // <https://cesww.fas.harvard.edu>); Славян, Шарқий Европа ва Евроосиё тадқиқотлари ассоциацияси (Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies (ASEEES) - <https://www.aseees.org>) ва бошқалар.

2. Винников Я. Р. Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии // ТКАЭЭ. Т. I. – Москва, 1956. – С. 144–169; Ўша муаллиф: Современное расселение народов и этнографических групп в Ферганской долине / СЭС. Т. II. – М., 1959. – С. 383–409; Инагамов Ш. И. Этнический состав населения и этнографическая карта Ферганской долины в границах Уз.ССР: Дис...к.и.н. – Ташкент, 1955; Губаева С. С. Расселение узбекского племени юз в Ферганской долине на рубеже XIX–XX вв / Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. – С. 54–59.

3. Андреев М. С. По этнографии таджиков (Некоторые сведения) // Таджикистан. Сб. статей. – Ташкент, 1925. – С. 157–170; Ўша муаллиф: Поездка летом 1928 г. Касансайский район (Северной Ферганы) // Известия общества для изучения. – Ташкент, 1929. Т. I. – С. 109–129; Сыдыков А. С. Родовое деление киргиз. В. В. Бартольд / Туркестанские друзья, ученики и почитатели. – Ташкент, 1927. – С. 273–300; Кузнецов П. Е. О таджиках Наманганского уезда // ИТОРГО. Вып. 2. – Ташкент, 1915. Т. XI. – С. 23–24; Кармышева Б. Х. Этнографическая группа «тюрк» в составе узбеков (Историко-этнографические данные) // СЭ. – 1960 – №1. – С. 3–22; Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент: Фан, 1974. – 342 с.; Ўша муаллиф: Кипчаки в узбекской этнической среде в до октябрьский период (Процессы интеграции) / Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1980. – С. 136–156.

4. Султонова Г. Н., Аллаева Н. А., Махмудов Ш. Ю. Ўрта Осиё халқларининг этник тарихи ва минтақада юз берган демографик жараёнларнинг манбаларда акс этиши (XVI – XIX аср биринчи ярми). – Тошкент: Yangi nashr, 2011. – Б. 62–73.

5. Обзор Ферганской области за 1896 год. – Новый Маргелан, 1898. – 83 с.; Обзор Ферганской области за 1898 год. – Новый Маргелан, 1900. – 128 с.; Обзор Ферганской области за 1900 год. – Новый Маргелан, 1901. – 141 с.; Ежегодник Ферганской области. Том 1. Выпуск 1902. – Новый Маргелан, 1902. – 249 с.; Статистический обзор Ферганской области за 1905 год. – Скобелев, 1908. – 146 с.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИ ИЛК ТЕМИР ДАВРИ САКЛАР МУАММОСИ

Матбобоев Б.Х

Самарқанд Археология институти
Бош илмий ходим, т.ф.д., проф
bokijon@mail.ru тел: 90-270-06-18

Аннотация: Мақолада Андижон вилояти Дилкушод қишлоғида топилган бронза (жез) буюмлар хазинаси эълон этилган. Хазина 11 та предметдан иборат. Буларга жанговор болта, долота (2 та), жез ойна, сувлиқ, уст бош безаклари (6 та) киради. Бу топилмалар Фарғона водийсида илк сакларни пайдо бўлишини ва уларни тарқалиш географиясидан хабар беради. Ушбу комплекс илк сакларни бир гуруҳини водийда жойлаштиришига имкон беради.

Калит сўзлар: илк саклар, жанговор болта, сувлиқ, кельт-лопатка, жез ойна, Кетмонтепа, Олой, «сак учлиги», Македонский, Шилягай, Туячи, жез қозон, сак маданияти.

Аннотация: В статье публикуется клад бронзовых вещей обнаруженных в с. Дилкушод в Ходжабадском районе Андижанской области. Клад состоит из 11 предметов хорошей сохранности: боевой топор, псалие со стремечковидном окончанием, “долота” (2 экз), бронзовое зеркало, бронзовые предметы одежды (6 экз). Данные находки свидетельствуют появлению ранних саков в Ферганской долины и географию их распространению. После обнаружению данного комплекса можно локализовать отдельной группы ранних саков в Ферганской долине.

Ключевые слова: ранние саки, боевой топор, псалие, долота, бронзовое зеркало, Кетмонтепа, Алай, «сакская триада», Македонский, Шилягай, Туячи, бронзовый котел, сакская культура.

Abstract: The article publishes a treasure of bronze objects discovered in the village. Dilkushod in Khodzhabod district of Andijan region. The treasure consists of 11 well-preserved items: a battle axe, a cheekpiece with a stirrup-shaped end, “chisels” (2 copies), a bronze mirror, bronze items of clothing (6 copies). These finds indicate the appearance of the early Sakas in the Fergana Valley and the geography of their distribution. After the discovery of this complex, it is possible to localize a separate group of Ranny Sakas in the Fergana Valley.

Key words: early Sakas, battle axe, cheekpiece, chisels, bronze mirror, Ketmontepa, Alai, “Saka triad”, Macedonian, Shilyagai, Tuyachi, bronze cauldron, Saka culture.

Андижон вилоятининг Хўжаобод тумани Дилкушод қишлоғидан (маҳаллий аҳоли Деватепа ёдгорлиги деб атайдиган) шахсий уй ҳовлисида илк

темир даврининг (РЖВ-раннежелезный век) Фарғона водийсида аввал учрамаган айрим ҳарбий буюмлари в от анжомлари хазинаси топилди. Мазкур топилма Ўрта Осиё кўчманчи аҳолисининг Фарғона водийси илк саклардаври тарихини ўрганиш учун муҳимдир. Чунки илк сакларни водийдаги ёдгорликларини борлиги шу кунгача мавхум эди. Тўғри, шу даврнинг бир неча топилмалари бор эди (Горбунова Н.Г., 1998. С.36-39). Дилкушоддаги топилмалар: битта чекан (клевец, боевой топор), битта сувлик (псалие со стремечковидном окончанием), иккита “долота”, бир донна бронза кўзгу (ойна), олтита уст-бош анжомлари (фурнутуралар-тугма, пистон?) ва жами 11 та бронза буюмлардан иборат (Зокиржон Машрабов, Бокижон Матбобоев, 2022. С.225. Иловалар, 9-10-расмлар). Топилмаларни айримлари қабрдан ҳам бўлиши мумкинлигини одам майда суяклари ва уст-бош қадмалари кўрсатади. Лекин топилма жойини жиддий бузилгани боис бирор фикр айтишга тўсқинлик қилади.

Хўжабоддаги бронза буюмлар хазинаси бошқа кўчманчи аҳоли материаллари, асосан мазор-қўрғонлари (Қозоғистон-Сибирь кенгликлари, Кетмонтепа, Олой) билан солиштирилиб милоддан аввалги VII-VI асрлар билан саналаниши мумкинлиги аниқланди. Хусусан, мутахассислар фикрича мазкур шаклдаги сувлик (русчада *псалие со стремечковидном окончанием*) кўрсатилган даврдан кейин евроосиё худудларида учрамайди (Членова, Кубарев, 1990. С.47-48; Степы европейской части..., 1989, табл. 103, Б. 11]. Бронзадан ясалган чекан ҳам шу давр билан саналади (яна қаранг: Горелик, 1993, С.53-57; 270-275, табл. XXVII-XXIX).

Мазкур бронза буюмлар хазинаси водийда саклар илк тарихи масаласига айрим аниқликлар киритиши мумкин **Биринчидан** Хўжабод (Дилкушод) бронза буюмлар хазинаси соҳибларини яъни **илк сак** қабилаларини янги гуруҳини водийни шимолда Чотқол, Қурама, Отўйноқ, шарқда Фарғона, жанубда Олой, Туркистон тоғ тизмаларининг тоғолди, тоғ зоналарида пайдо бўлишини вақтини (яъни мил авв. VII-VI асрлар) белгилайди. **Иккинчидан** илк сакларни водий худудида тарқалиш географиясини

кўрсатади. **Учинчидан** келиб чиқиши жиҳатдан мазкур аҳоли водий учункелгинди эдилар. Чунки топилмалар ичида сувлиқ ва жанговор болта (чекан, клевец) Фарғона водийсида хали бирор марта ҳам учрамаган.

Сак қабилалари Фарғона водийси теграсида (периферияси) азалдан яшаганлар, таъкид жоизки айнан биз келтирган саклар авлодлари аввалига ахамонийларни, кейинроқ Александр Македонскийни водийга юришини тўхтатган “Суғд ортидаги саклар” бўлиши мумкин. Водийга кириш яъни Сирдарёдан кечув Хўжанд яқинида бўлган (Пьянков, 2004.С.213-224). Ҳозиргача мазкур худуддан асосан шарқий Фарғонада, уч жойда **саклар маданиятига** таалуқли топилмалар маълум эди: 1) бронза ханжар (акинак) Андижон вилояти Пахтабод тумани Шилягай қишлоғилик ўқитувчи томонидан Чувама қишлоғидан топиб олинган; 2) учоёқли, ритуал бронза қозон Андижон вилояти Избоскан тумани Туячи қишлоғидан Катта Фарғона канали қурилиши пайтида 1939 йили топилган; 3) дастаси юмалоқ пичоқлар Луғумбек ва Туячи қишлоқлари оралиғи канал қурилишида қўлга киритилган. Эндиликда биз келтирган саклар маданиятига оид 11 та янги топилма шу қаби комплексларни сонини кўпайтиради. Шу вақтгача водийда бунчалар саклар моддий маданияти намуналари топилмаган эди. Саклар учлигидан [(«сакская или скифская триада»)] (оружие, конское снаряжение и изделия в «зверином стиле») от абзали бўлмиш сувлиқни (псалие) ва жанговор болтани (клевец, чекан) Фарғона водийсида биринчи бор топилиши мазкур кўчманчи халқни тарихини янги маълумотлар билан бойитади (Заднепровский, 1993. С.20).

Маълумки евроосиё (Қозоғистон-Сибирь) кенгликларида скиф/сак учлиги деган тушунча бор, улар археологик комплексларда албатта биргаликда учраши керак. Уларга юқорида келтирганимиздек “сак зверин услуги” предметлари, қурол яроғ ва от абзаллари киради. Таъки жоизки, Фарғона водийсида уларни айримлари жуда кам бўлсада яқин ҳолда учраган. Сак учлиги водийда биргаликда ҳеч қачон учрамаган. Илк сак ёдгорликлари шу вақтгача водийда қайд қилинмаган, шунинг учун Фарғона водийсида улар бўлгани тахминий ҳисобланади (Горбунова Н.Г., 1998.С.36-39). Бироқ айрим

мақолаларда (Б.А.Литвинский ва б.) саклар билан боғлиқ жараёнлар асоссиз равишда бўрттириб юборилган. Яъни водийда сакларни турли гуруҳлари яшаганлар, Эйлатон шаҳар харобаси саклар шаҳри, ҳатто улар (саклар) “сак-хаумаваргалар” конфедерациясига бирлашганлар деб иддао қиладилар (Литвинский, 1976. С.53-55). Чуст қадимги деҳқончилик маданияти саклар таркибидан ажраб чиққан деган асоссиз фикрлар ҳам билдирилмоқда. Аслидаги деган савол туғилади. Аслида илк темир даврида икки хўжалик типи: Эйлатон ўтроқ деҳқончилик маданияти (Заднепровский, 1990. С. 87-95) ва Октом кўчманчи чорвадорлар маданияти археологик жиҳатдан қайд этилган. Буларга Кунгай, Суфан ва бошқамозор-қўрғонлар киради. Бизнингча ва Н.Г. Горбунова хулосаларига кўра Октом маданиятимозор-қўрғонлари сакларга тегишли бўлиши мумкин. Эйлатон маданиятидан сўнг Шўрабашот ва ундан сўнг Мингтепа (Мархамат) маданиятлари деҳқон жамоалари сифатида тарихий кетма кетликда давом этади. Кўчманчи чорвадорларни археологик комплекси Октом босқичидан сўнг Қорабулоқ маданияти материалларида давом этади. Мазкур икки типдаги хўжалик юритиш водийда то ҳозиргача давом этмоқда. Яъни, текислик ва оқар сув манбалари мавжуд ҳудудларда деҳқончилик билан шуғулланадиган аҳоли яшаса, адирлик қисмида, тоғолди ва тоғлик жойларда кўчманчи чорвадор аҳоли истиқомат қилган. Таъкид жоизки, илк сакларга оид археологик ёдгорликлар ўрганилаётган ҳудудда ҳали топилганича йўқ эди (Ахмадали Асқаров, 2023. С.177-195).

Шундай қилиб, Дилкушоддаги ва Қорадарё-Норин оралиғидаги топилмалар сакларни ўрганишда аҳамияти каттадир. Хусусан, тўрт топилмадан учтаси Мойлисой адоқ қисмида маркази Эйлатон бўлган яна бир кичик деҳқончилик воҳасини шаклланишини ва унда бизга номаълум айрим деҳқончилик билан шуғулланган сак қабилаларини яшаганлигини кўрсатади (Заднепровский, Бушков, 1998. С.140-141). Яъни Сирдарёнинг энг катта ирмоқларидан Қорадарё ва Норин дарёлари бўйларида қадимдан деҳқон аҳоли яшаган. Мазкур даврнинг Эйлатон, Нуртепа, Хўжанд, Шўрабашот, Мингтепа

каби шаҳар ёдгорликлари деҳқон аҳолиги тегишли эди. Яна бу комплексга Андижон Эскишаҳар қисмидаги Эйлатон маданиятига таалуқли 15-20 гектарлик Сарвонтепа ҳамда Кува қуйи қатламларини киритиш мумкин. Ёдгорликнинг аксарият қисми аҳоли аҳоли турар жойлари остида кейинги давр маданий қатламлари остида қолиб кетган. Сарвонтепа майдонини катталиги ва ундаги маданий қатламлари қалинлиги Андижонни илк даври айнан шу ёдгорлик замирида пайдо бўлишини кўрсатади.

Милoddан аввалги VII-III асрларга таалуқли мазкур комплекслар водийнинг ушбу қисмидаги (шарқий) сакларни деҳқончиликка ўтишаётганини ва ўтроқ деҳқон ҳамда қўчманчи чорвадорлар симбиозининг дастлабки элементларини кўринишларидир. Хазинадаги буюмлар илк сакларга таалуқли бўлиб, топилма соҳиблари водий учун келгинди эдилар, яъни ҳали маҳаллий аҳоли билан аралашиб кета олмаган эдилар. Мақола муаллифи Хўжаобод бронза буюмлар хазинаси соҳибларини келгинди аҳолигатаалуқли деб ҳисоблайди ва уларни водийда алоҳида гуруҳ сифатида яшаганларини хулоса қилади. Келиб чиқиши жиҳатидан мазкур комплексни Қайроққум маданияти ва Евроосиё чорвадор дашт қабилалари (Водил, Қарамқўл, Япаги, Чек қабристонлари) билан алоқаси йўқ, водий илк саклари авлодлари Қозоғистон-Сибирь кенгликларида умргузаронлик қилганлар деган хулосага келинган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Асқаров А.А. 2023. Қадимги Турон энеолит, бронза ва илк темир даври цивилизациялар тарихидан лавҳалар. Тошкент. 360 б.
2. Горелик М.В. 1993. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие - IVв до н.э.). Москва, «Восточная литература». 352 с.
3. Горбунова Н.Г. 1998. Ранние саки Центральной (Средней) Азии // Древние цивилизации. История и культура. ТД МНК. Москва. С.36-39.
4. Заднепровский Ю.А. 1962. Древнеземледельческая культура Ферганы. МИА, №118. Москва-Ленинград. 328 с.
5. Заднепровский Ю.А. 1981. К истории оазисного расселения в первобытной Средней Азии // КСИА. Вып. 167. Москва. С.23-28.
6. Заднепровский Ю.А., Бушков В.И. 1998. Предметы кочевников эпохи раннего железа в Эйлатанском районе Ферганы // Российская археология. №3. Москва. С. 136-141.

7. Заднепровский Ю.А. 1993. Спорные вопросы истории культуры древней Ферганы // КСИА. Вып. 209. Москва. С.17-23.
8. Заднепровский Ю.А. 1990. Погребальные памятники Эйлтанской культуры Ферганы // КСИА. Вып. 199. Москва. С.87-95.
9. Зокиржон Машрабов, Боқижон Матбобоев. 2022. Фарғона водийси тарихига чизгилар. Андижон. 256 с.
10. Литвинский Б.А. 1976. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы // История и культура народов Средней Азии. Москва. С.49-65.
11. Матбобоев Б.Х., Машрабов З.З. 2014. Андижон тарихи (қадимги даврлардан XX аср бошларигача). Тошкент. 280 с.
12. Пьянков И.В. 2004. Некоторые спорные вопросы “Этногеография Турана” полемика археолога с филологом?. ВДИ. №4. С.213-224.
13. Степы европейской части СССР в скифо-сарматское время. Москва. 1989. 464 с.
14. Франкфор А.П. 1989. Существовал ли Великий Шелковый путь во II-III вв. до н.э. // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата. С. 203-217.
15. Членова Н.Л., Кубарев В.Д. 1990. Хронологические парадоксы горного Алтая // КСИА. Вып.199. Археология Средней Азии, Кавказа и Сибири. Москва. С. 46-55.

=====

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШДА МАДАНИЙ МЕРОС, УНИНГ ДАВОМИЙЛИГИ ВА ИЖТИМОИЙ ХОТИРАНИНГ ЎРНИ.

Н.Н.Турсунов

*Термиз иқтисодиёт ва сервис университети
“Тарих” кафедраси доцент
тарих фанлари доктори*

Аннотация: Мазкур мақолада аҳоли онгида янгиланаётган жамиятда рўй бераётган ижтимоий ўзгаришларнинг жамият социал ҳаётидаги роли ҳамда ёшларда ўтмишни англаш орқали ижтимоий-маданий меросни сақлаб қолиш, келажак авлодларга қолдириш, шу орқали тарихий тафаккурни шакллантириш ва тарихий хотирани мустаҳкамлаш борасидаги фикр ва мулоҳазалар ёритиб берилган. Шунингдек, тарихий тафаккур ижтимоий-психологик ҳодиса бўлиб, уни шакллантириш ва ривожлантириш жараёни ҳам кўплаб ижтимоий маданий асосларга таянган ҳолда кеча анъанавий қадриятларнинг тарихий онг ва тарихий хотирани ривожланишидаги аҳамияти очиб берилган.

Калит сўзлар: тарихий тафаккур, маданий мерос, тарихий хотира, глобаллашув, ўтмиш, ватан, ижтимоий хотира, Юнеско.

Аннотация: В статье раскрывается роль социальных изменений, происходящих в сознании населения в социальной жизни общества, а также мысли и мнения о сохранении социокультурного наследия через осмысление прошлого у молодежи, уход из него. будущим поколениям, тем самым формируя историческое мышление и укрепляя историческую память. Также историческое мышление является социально-психологическим явлением, и процесс его формирования и развития опирается на многие социальные и культурные основания.

Ключевые слова: историческое мышление, культурное наследие, историческая память, глобализация, прошлое, родина, социальная память, ЮНЕСКО.

Abstract: In the article, the role of the social changes taking place in the consciousness of the population in the social life of the society, as well as the thoughts and opinions about preserving the socio-cultural heritage by understanding the past in young people, leaving it to future generations, thereby forming historical thinking and strengthening historical memory, are highlighted in the article. Also, historical thinking is a socio-psychological phenomenon, and the process of its formation and development is based on many social and cultural foundations.

Keywords: historical thinking, cultural heritage, historical memory, globalization, past, homeland, social memory, UNESCO.

Бугунги кунда аждодларимизнинг ақл-тафаккури билан яратилган энг кадимги ёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналари ва мамлакатимиздаги кутубхоналарда сақланаётган кўплаб қўлёзма манбаларда мужассамлашган тарих, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, меъморчилик, адабиёт ва бошқа соҳаларга оид нодир асарлар маънавий-моддий бойликлармиздир.

Президент Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек, “Юртимизда саккиз минг икки юздан зиёд маданий мерос объекти мавжуд бўлиб, ЮНЕСКОнинг умумжаҳон моддий маданий мероси ва номоддий маданий мероси рўйхатига Ўзбекистондаги янги объектларни киритишни тезлаштириш лозим”[1,171]. Шу боис, ёшларда тарихий тафаккурни шакллантириш ва уларда Ватанга тарихий-маънавий ва маданий нуқтаи назардан мансублигини ҳис қилган ҳолда жамиятда дахлдорлик ҳиссини ривожлантириш зарур деб ҳисоблайман.

Янгиланаётган Ўзбекистонда халқимиз онгида, айниқса, ёшларда ўтмишни англаш орқали ижтимоий-маданий меросни сақлаб қолиш, балки келажак авлодларга қолдириш, шу орқали тарихий тафаккурни шакллантириш

ва тарихий хотирани аҳоли онгида шакллантириш муҳим масала айланмоғи керакдир. Чунки, тарихий тафаккур ижтимоий-сиёсий ҳодиса бўлиб, уни ривожлантириш жараёни ижтимоий маданий асосларга таянган ҳолда рўй беради. Айниқса, тарихий тафаккур ёшларнинг ўзлигини англаши, маънавий қадриятлармизни эъзозлаши ва миллий тикланишига хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, ўзбек халқининг моддий-маданий меросларидан бўлмиш меъморчилик санъати неча асрлардан бери мавжуд бўлиб, биз учун гўёки тирик тарих ифодасидир.

Ўзбекистон Республикаси Президент Ш.М. Мирзиёев қайд этганидек, “Ёшларни замонавий билим ва тажриба, миллий ва умумбашарий қадриятлар асосида мустақил ва мантиқий фикрлайдиган эзгу фазилатлар эгаси бўлган инсонлар этиб вояга етказамиз”[2,11].

Даврлар оша янги тарихий шароитларда замонавий цивилизациянинг бутунлай янгича тафаккур, ғоятда инсонпарвар ғоялари асосида миллий уйғонишнинг, ўзликни англашнинг янги даврида яшамоқдамиз. Миллий ўзликни англаш ҳодисаси мамлакатимизда тараққиётнинг бир қанча босқичларини белгилаб бермоқда. Шу сабабдан, Шарқ уйғониш даври маданияти, тарихи ва меросини, буюк инсонларининг тарихдаги ролини оммага чуқур ўргатмоқ лозим. Ўтмишни замонавий идрок этишда, албатта “patrimoine” (мерос) тушунчаси муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

Европанинг машҳур француз олими, тарихчи “Кшиштоф Помян тарихий меросни ифода этувчи “Семиофор” (ўтмишнинг моддий излари, тимсоли, тарихий объект, авлиё ва анбиёлар ёдгорликларини эслатиб турувчи ва айни пайтда маросимлар удумларнинг бир қисмидир)” [3,45] тушунчасини муомилага киритган. Ҳозирги даврда маънавий мерос тушунчаси янада кенгайиб, марказлаштиришни талаб этмоқда дейди, Артогю. Ҳар қандай меъморий янгилик тарихдир ва уни тарихийлаштириш керак. Илмий адабиётларда “Хотира жойлари” тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, шахснинг хотирасида ҳамма нарса ҳам сақланиб қолавермайди, балки тарихий хотира тушунчаси ижтимоий онг остида сақланиб яшайди.

Юртимизда 2017 йилдан Султон Увайс Қароний, Исҳоқхон Тўра Ибрат каби маърифатпарвар кишиларнинг маънавий, тарихий меросини тиклаш ишларига алоҳида эътибор кучайди. Бу ишлар асосида маданий, маънавий, ғоявий қарашларимизни қайтадан тиклашга, тарихий тараққиётни узлуксиз яхлит жараёнга айлантиришга имконият яратилди. “Бошқа халқларнинг ҳозирги замон маданиятига киришмоқлари учун ўз мозийларидан узоқлашмоқлари мажбурий бўлса, туркийларнинг ҳозирги замон маданиятига киришмоқлари учун фақат ўзларининг эски мозийларига тушуниб етмоқлари кифоядир” [4,42] фикрига шуни қўшиш лозимки, ўтмиш меросимизни тушуниш билан бир қаторда уни замон руҳига мос равишда, ёшлар онига сингдирмоқ лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2018 йил 19 декабрдаги “Моддий маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни тубдан такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида”ги қарорида: “Ўзбекистон халқининг умуммиллий бойлиги ҳисобланадиган маданий меросимизни муҳофаза қилиш, илмий ўрганиш ва ундан фойдаланиш борасида мамлакатимизда қатор ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Бухоро, Самарқанд, Хива ва Шаҳрисабз шаҳарларинг тарихий марказлари ЮНЕСКОнинг Умумжаҳон маданий мероси рўйхатига, “Бойсун маданий муҳити”, “Шашмақом мусиқаси”, “Наврўз”, “Катта ашула”, “Аския”, “Палов маданияти ва анъаналари” номзодлари инсоният номоддий маданий мероси репрезентатив рўйхатига киритилгани, Усмон Қуръони, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар тўплами, Хива хонлиги девонхонаси ҳужжатлари дунё миқёсида эътироф этилгани ҳақидаги маълумотлар тўғрисида тўхталиб ўтилган.

Шунингдек, ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизими янада такомиллаштирилди, Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш маркази ва Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази ташкил этилди”[5]. Дарҳақиқат, мамлакатимиз

худуди тарихий обидалар юрти, десак муболаға бўлмайди. Улар бағрига олган ҳар бир нақш, ҳар бир ғишт, ҳар бир ёғоч бизни ўз даврига олиб боради.

Бу шундан далолат берадики, миллий онг ва унинг асосида-тарихий тафаккур ва тарихий хотира оддий ҳис-туйғу эмас, балки муайян даражадаги маънавиятга, ахлоқий, ҳуқуқий маданиятга, илмий асосланган ғоялар ва мафкуравий қадриятларга, тарих тажрибасига асосланган эътиқоддир. Ижтимоий-маданий муаммоларга ўтмишдаги тажриба, ишлаб чиқариш шакллари, турмуш тарзи, ахлоқ-одоб нормаларинигина эмас, балки давр имкониятлари, талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ёндашмоқ лозим. Миллатнинг ғоявий асоси бўлган ахлоқий қадриятлар қайта кўриб чиқилмоқда, қайта баҳоланмоқда ва у асосда ўзга ахлоқ шаклланмоқда. Бу тенденция ҳозирда дунёнинг исталган худудида кўзга ташланмоқда. Тўғри, бунда “албатта, ёш параметрларидан бири сифатида, биологик жиҳатдан аниқланган эҳтиёжлардан ташқари (интенсив жисмоний ривожланиш) ва устувор ижтимоий эҳтиёжлар (ижтимоий тан олиш, цивилизация танлови, ўйинлар ва тажрибалар) га эга”[6,137] лиги алоҳида ўрин тутди.

Ҳозирги замонда глобаллашув жараёнлари таъсири остида тарихий онгнинг ўзгариш қонуниятларини ўрганиш, ушбу таъсирнинг ижобий ва салбий жиҳатларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. “Глобаллашув жараёни тобора кучаймоқда. У мамлакатлар, корхоналар ва илмий тадқиқот муассасалари ўртасида бир-бирига қарамликни тобора оширмоқда”[7,42]. Зеро, президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаб ўтганидек, “Бой тарихимиз дурдонаси бўлган маданий меросимизни асраб-авайлаб, келажак авлодлар учун безавол етказишимиз зарур”[8,16]. Шунинг учун ҳам ёшларда тарихий тафаккурни шакллантириш ва ривожлантириш жараёнларини амалга оширишда социологик ва педагогик ёндашувларни такомиллаштириб бориш ижтимоий тараққиётнинг муҳим омилидир.

Ёшларда тарихий тафаккурни ривожлантиришда, уларда Ватан туйғуси, муайян миллатга, халққа мансублик ифтихори, тарихий ватанпарварлик, ўз миллати билан идентикликни ҳис этиш салоҳияти, миллий ғурур, миллий ор-

номусни шакллантириш, ривожлантириш вазифасини ҳам бажаради. Мазкур хусусиятлар шахснинг ватанпарвар бўлиб камолга етишишида таянч ҳисобланиб, шу орқали мамлакат ўзининг барқарор келажагини таъминлаш учун мустаҳкам пойдевор барпо этади. “Глобаллашув жараёнининг ўзига хос жихати шундан иборатки, ҳозирги шароитда у мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир қуролига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам кузатиши мумкин” [9,22].

Хулоса қилиб айтганда, ёшларимизда ўтмиш воқеа-ҳодисаларига муносабатни ривожлантириш, тарихий тафаккурни шакллантириш орқали тарихий-меъморий ёдгорликларни ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борилиши уларнинг маънавий ва ахлоқий қадриятларни англашига эришишга, атрофдаги кундалик ҳаёт объектлари ҳақидаги тушунча ва ғояларини шакллантиришга, анъаналар, урф-одатлар, маданий қадриятларга қизиқишларини оширишга, ўтмиш гувоҳлари бўлган тарихий ёдгорликлар тўғрисида ёшларда онгли фикрларни ривожлантиришга эришиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси.-Тошкент: O'zbekiston, 2021. - Б.171.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси ҳамда Ўзбекистон ёшлари форумида сўзлаган нутқидан иқтибослар. –Тошкент, Тасвир нашриёт уйи, 2021. -Б.11
3. Вера Мильчина. Типы исторического мышления: презентизм и формы восприятия времени. Отечественные записки. №5(20). 2004. – С. 45.
4. Шерали Ашур.Ғарб ва Шарқ.// Мулоқот. №1/2.1994.-Б.42.
5. <https://xs.uz/uzkr/post/moddij-madaniy-meros-obektlarini-muhofaza-qilish-sohasidagi-faoliyatni-tubdan-takomillashtirish-chora-tadbirlari-togrisida>
6. Каширин В. И., Каширина О. В. Формирование нового типа мышления молодежи, устремленной в будущее. Ф и л о с о ф с к и е н а у к и. № 71. 2010. – С.137.
7. Макрон Эммануэл. Революция. Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – Б.42.(208).
8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси ҳамда Ўзбекистон ёшлари форумида сўзлаган нутқидан иқтибослар. –Тошкент, Тасвир нашриёт уйи, 2021. - Б. 16.
9. “Тарихий хотира ва инсон омили-буюк келажагимизнинг гаровидир” рисоласини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. Тошкент: Ўқитувчи, 2012. –Б.22.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА О ПОЛУОСЕДЛОЙ ОКРАИНЫ И КОЧЕВОГО ОКРУГА В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ В ЭПОХЕ КОКАНДСКОГО ХАНСТВА

Турсунов Бустон Рахмонович – д.и.н., профессор

кафедры истории таджикского народа

Худжандского государственного Университета

имени академика Бабаджана Гафурова

Набизода М.С. – к.и.н., доцент, ректор

Худжандского государственного Университета

имени академика Бабаджана Гафурова

Тойирмуродов Б.Д. - соискатель

Кафедры истории таджикского народа

На территории Ферганской долины испокон веков бок о бок проживали скотоводы и земледельцы. Чустская культура известна как земледельческая культура древнейшей истории народов Центральной Азии, а Кайраккумская культура является культурой скотоводов. Обе культуры сформировались сотни тысяч лет назад, в эпоху каменного века. Культуру кайраккумцев Б.А. Литвинский назвал культурой кочевых сакских племен степной бронзы. Археологические исследования подтверждают взаимовлияние чустской и кайраккумской культуры[7].

Как отмечает А.Н. Бернштам: «Сосуществование пастушества и земледелия, проявившееся столь рано в Фергане, составляло типическую черту ее древней истории на протяжении тысячелетий.

Мирный труд земледельцев неоднократно прерывался набегами кочевников, спускавшихся с гор в равнины. Да и в равнинной Фергане,

особенно по ее окраинам, под горами, еще долгое время продолжали путь пастухи, лишь впоследствии окончательно вытесненные в горы»[3,с.5].

В Мавераннахре эпохи феодализма Б.Х. Кармышева считает важным фактором тесное взаимодействие оседлого населения оазисов с кочевой степью[5]. С одной стороны, культура земледельцев и кочевников развивалась, дополняя друг друга, с другой стороны, часто наблюдалась борьба между ними за распространение своего влияния. Русский востоковед В.В. Григорьев, отмечая борьбу земледельцев и скотоводов, выделяет созданный земледельцами стенной вал, который являлся основной границей и главной защитой земледельцев от набегов кочевников[4,с.1-27]. Он пишет: «... Трудно представить себе, каким образом невысокая, покатая земляная насыпь, с мелким сухим рвом впереди, могла служить помехой каким-либо вторжениям в пространство, ею огражденное. Однако же служили они такой помехой, ибо иначе не прибегали бы оседлые правительства к устройству подобных насыпей, требовавших и множества рабочих рук, и долговременного труда. Действительность таких преград против конных хищнических шаек объясняется тем, между прочим, что через вал со рвом перескочить на коне невозможно; чтобы прорваться за вал, нужно прорыть его, для чего требуется некоторое время, тогда как успешность вторжения обуславливается именно быстротой движений шайки и внезапностью ее налета»[4,с.24].

Ярким примером такого оборонительного вала была не только Великая китайская стена, построенная против хуннов в Китае. Это также стены, построенные Сасанидами в Гиркании и на Кавказе, кроме того, останки такого стенного вала, хотя и не таких огромных размеров, как «Великая китайская стена», мы встречаем и в Ферганской долине. Собранные археологические и этнографические сведения прошлого века дают полное представление о защитных ограждениях земледельцев в прошлом. В исследованиях академика Б.А. Литвинского и профессора Н.О. Турсунова описывается стенной вал, называемый «Кампир-девор» (от узб. Старушечья стена, на местном наречии

- «Кампир-девол»), в Канибадамском районе пересекающий селения Ниязбек[6,с.360-361] с юга на север. Соединяя горы Каратау с Сырдарьей, Кампир девол в предгорье до сих пор составляет высоту 7-8 м, а её ширина- 15-17 м[9], так что она вполне могла быть серьёзной помехой для перехода обоза и движения конницы.

Также впервые профессор Н.О. Турсунов определил стеной вал с одноименным названием Кампир-девор, расположенный в приграничной западной проходной части Ферганской долины, в адыре Чертак, вблизи селения Камар[11,с.201]. Такую границу, также называемую Кампир-девор, между Худжандом и Усрушаной определил Н.О. Турсунов: «...к востоку от богарных земель кишлака»[11,с.282] Кизили Спитаменского (Науского в прошлом) района.

В исторической науке также имеется мнение, опровергающее общепринятый тезис о вечной борьбе кочевников и земледельцев. «Не «вечная борьба», а взаимосвязь кочевого и оседлого населения, чередование оседлого земледелия и пастбищного скотоводства отчетливо прослеживается во всей средневековой истории», - отмечается в исторической литературе[2,с.8-9].

В изучаемый период, в XVIII – XIX в., в Ферганской долине, окруженной со всех сторон горными хребтами, обитали кочевые киргизы и полукочевые, частично осевшие узбекские племена. Киргизские племена проживали в горах, окружающих долину с четырех сторон. Большинство горных пастбищ принадлежало киргизам, а также частично таджикам, проживавшим в горах и названных «галча», что означало «человек, проживающий в горах, горец». Поэтому Б.Х. Кармышева была права, когда писала: «В равнинной и предгорной частях Ферганы доминировал процесс сближения и слияния киргизов и таджиков с узбеками, а в горах, наоборот, роль ассимилятора переходила к киргизам, а местами и к таджикам»[5].

В период существования Кокандского ханства полукочевые племена составляли узбеки, входившие в союз дашти-кипчакских узбекских родов. Этнографические наблюдения прошлого века рисуют полную картину

перехода к оседлой жизни полукочевых узбеков западной части Ферганской долины в исторически сложившиеся округа Худжанда, Канибадама и Исфары. Поселения полукочевых узбеков располагались вокруг земледельческих оазисов и называлось аул или юрта. Основными местами размещения полукочевых этнических групп были «... подгорье и предгорье степи Мевагуля, Курамы, Шуркуля на правобережье Сырдарьи, Туркестанские горы»[11,с.193].

Горы Мевагуль (также называемые Мугултау-«Край мугов») [11,193] расположены в северной части Худжанда и являются одним из отрогов Кураминского хребта Тянь-Шаньских гор. Именно на южном склоне Мевагуля, с востока на запад размещались аулы Учтеппа, Куюктол, Учбог, Октош, Тутли, в которых проживали представители узбекского племени юз группы сарт-жуз[11,с.195]. В литературе также отмечается род эрганакли, проживавший в перечисленных селениях Октош, Учбог и Учтепа[12,с.13].

На северной, противоположной стороне Мевагуля проживали кураминцы племени *джалаир, баяут, роды корасийрак, коракуйли, тупар, килич, бешкал, уста*, образовавшие аулы Каторбулак, Ойнабулак, Хулбабулак, Четик. В аулах Катта-Айри и Кичик-Айри проживали узбеки *сарт юз*, в ауле Туби-чок – *кипчаки*, в Джингиликке и Машрабе - киргизы группы *кулунды*. По рассказам старожилов – кураминцев, киргизы, пережившие сильное наводнение, потеряв большинство населения и скот, перекочевали на левобережную часть Сырдарью на горные пастбища Туркестанского хребта[10]. Севернее от Мевагуля, у подножия хребта Курама, располагались аулы Токмак, Уткансой, Саримсокли, в них проживали кураминцы племени *джалаир*, которые относились к родовым группам *бешкал, уста*. К северо-востоку от Ходжента в горных ущельях Карамазара располагались аулы, и на их месте позднее образовались поселения *Коражингил, Аппон, Замбарак, Олмали, Бошкурак, Тари-эккан, Дриш, Дулона*, в которых проживали кураминцы родов *ястабан, джадгар, джанибек, субхан*. Племя *кереит* состояло из родов *казок, киз,*

чавам[11,с.195]. Также в с. Боштол (ныне Гулшан) Аштского района проживали каракалпаки[12,с.14].

Урочище Шуркуль занимает правобережную зону р. Сырдарьи и расположено между Аштским районом и Худжандом. В нем с запада на восток располагались аулы полукочевых узбеков Дунгалак (также называлось Кипчак), Джарсувот, Зовут, Кизил-кия (или Марази), Майда туранги, Халка, Ботлоук, Кук-курок, в которых проживали представители племени юз, состоящего из групп - *окчепкан юз, бешюз, марази, чаласак, ботлоук, корабуйин*, а также племени кипчак[11,с.197].

Кочевые и полукочевые дашти-кипчакские узбеки населяли Гулакандазский и Науский оазисы в окрестностях Худжанда в юго-западной и западной части древнего Худжандского округа, эти поселения возникли в XVIII – начале XIX в. В восточной части Худжанда упомянутая этническая группа образовала селения Катаган, Курук, Иписар. Дашти-кипчакские узбеки к принадлежали родоплеменным подразделениям *юз, кипчак, кирк, туякли, уяс*[11,с.66].

Южную горную часть (Туркестанский хребет) области Худжанда и округу Канибадама и Исфары населяли киргизы, большинство из которых составляли племенную конфедерацию чапкилдик, которая состояла из родов *тайлоки, калтатай, хитой, теншек, ойбала, йтэмген* и проживала в аулах Маргум, Дахгоз, Дархум, Себистон: племя найман родов дулат, беш-бала-в ауле Мадингон, племена кесек рода малла проживали в окрестностях г. Сулюкты[11,с.199].

Перечисленные аулы полукочевых узбеков кураминцев и киргизов сохранились и в период правления русских в Туркестанском генерал-губернаторстве. Полуоседлые узбеки и киргизы входили в состав Ходжентского уезда, образовав Уральскую и Чапкулукскую волости. Киргизы в Канибадамском районе перешли к оседлой жизни лишь в 30-е годы XX в., образовав селение Джигдалик (ныне Санджидзор) и колхоз под названием «Тиндик» (т.е. «Осели»).

Собранные профессором Н.О. Турсуновым этнографические материалы показывают, что одна из этнических групп, называемая уяс, до перехода к оседлой жизни проживала в полуоседлых поселениях на правом берегу Сырдарьи, у подножья горы Махов-теппа к югу от Самгара. Скотоводство было основным занятием населения, уясы занимались разведением мелкого и крупного рогатого скота, верблюдов и коней. Они пасли скот на пастбищах Кураминских гор, которые назывались Тавак, Бош-тавак, Урта-тавак, Утоволди, Олмакутан, Учтойпон, Бурижар и др. Главной причиной перехода уясов к оседлой жизни было обнищание основной массы скотоводов. После получения разрешения от кокандского хана уясы образовали одноименное селение – Уяс, расположившись к востоку от селения Самгар и прорыв арыки Шурзахкан, Тугонзахкан[11,с.191].

В горах в северной части Ферганской долины проживали киргизы правого крыла, называемые «онг», т.е. «правые», которые состояли из родов *саяк, жадигар, монголдор*, и левого крыла – *сару, басыз, куличу, чонбагыш, хитай, мундуз*. В южной части Ферганской долины кочевали киргизские племена, входящие в состав «ичкилик» - *найман, тайит, кесек, конды, бостон, нойгут, ават, тейлөс*[1]. Именно они составляли в Ферганской долине основную часть кочевых этнических групп Какандского ханства. Как подтверждают источники, даже в конце XIX - начале XX вв. киргизские племена в долине не перешли полностью к оседлой жизни. Лишь в 90-е годы XIX в. под сильным влиянием русских приблизительно 60-65 % киргизов переходят к оседлой жизни. О киргизах, проживающих в Алайских горах, в литературе начала XX в. отмечается, что, хотя на зимовках у киргизов внутри двора имеются сакли, но «... киргизы даже зимой предпочитают жить в юртах, расставляемых возле или внутри этих дворов»[8,с.257].

До этого они перекочевывали на горные пастбища, а зимовали в предгорной зоне, в окрестностях городов и селений Ферганской долины. Кипчаки, состоявшие в киргизском племени, назывались киргиз-кипчаками, их известным представителем был Аликул-амирлашкар. Они зимовали в

Попском, Чустском, Нарынском, Учкурганском, Бувайдинском, Янгикурганском, Баликчинском районах на территории Наманганской и Андижанской областей.

Найманы зимовали в окрестностях Куvasая, в Алтиарыкском и Ташлакском районах. Группа кесек жила в окрестностях Кургантепинского и Джалалкудукского районов Андижанской области. Киргизы групп жоокесек, конди, бостон, найгуты, ават, адиген зимовали на территориях Андижанской и Ферганской областей[1]. Киргизы переходили на горные пастбища, с конца марта и до второй половины августа жили в горах. С конца августа и начиналась перекочевка киргизов в свои зимовки[8,с.258].

Таковы краткие сведения о кочевых и полукочевых племенах и родах, а также о горцах, испокон веков формировавших горные селения. В исследуемый период кочевые и полукочевые узбекские, киргизские, казахские и каракалпакские племена начали переходить к оседлому образу жизни.

Литература:

1. Абдуллаев У.С., Атаханов Р.С. Из истории узбекско-киргизских этнокультурных взаимоотношений (по материалам Ферганской долины). <http://jurnal.org/articles/2014/hist9.html>. Дата обращения: 28.09.2017 г.
2. Байпаков К., Ерзакович Л. Древние города Казахстана. – Алма-Ата: Издательство Наука Казахской ССР, 1971. – 211 с.
3. Бернштам А.Н. Древняя Фергана. – Ташкент: Издательство Академии наук Уз ССР, 1951. – 46 с.
4. Григорьев В. Об отношениях между кочевыми народами и оседлыми государствами //Журнал министерства народного просвещения. Март 1876. Часть GLXXVIII. СПб.: Типография В.Л. Балашева, 1875. – С. 1-27.
5. Кармышева Б.Х. «Кочевая степь» Мавераннахр и ее население в конце XIX – начале XX вв. (по этнографическим данным) //Советская этнография. 1980. № 1. – С. 46-55. http://nomadica.ru/biblioteka/se_80_1_karmasheva.html. Дата обращения: 1.10.2017 г.
6. Литвинский Б.А. Курумы //Археологи рассказывает. – Сталинабад, 1959.
7. Литвинский Б.А., Окладников А.П., Ранов В.А. Древности Кайраккумов. – Душанбе, 1961. . – 300 с.+103 с. прилож.
8. Новицкий В.Ф. Из Индии в Фергану. Описание путешествия совершенного в 1898 году из Пенджаба через Кашмир, Ладак, Каракурумские нагорье, Раскем и Кашгарию в Русский Туркестан. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1903. – 297 с.

9. Полевые записи авторов, вместе с профессором Н.О. Турсуновым, июль 1999 г.

10. Полевые записи авторов, с. Каторбулак, Б. Гафуровского района. Март 2017 г.

11. Турсунов Н.О. Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII – начале XX вв. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 540 с

12. Шералиев Ш.Э. Ўзбек тили шарқий Хўжанд шеваларининг грамматик категориялари. – Хўжанд: Хуросон, 2017.

=====

O‘ZBEKISTON HUDUDIDA QADIMGI DAVLATCHILIKNING SHAKLLANISHI VA O‘RTA ASRLAR DAVRI SHAHARSOZLIK MADANIYATI.

Tursunov Nurullo Narzullayevich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

“Tarix” kafedrasi dotsenti, tarix fanlari

doktori (DSc), Termiz (O‘zbekiston)

E-mail: nurullo2447603@gmail.com

Tel.: +998972447603

Kabilov Kamoliddin Eshboltayevich

Termiz iqtisodiyot va servis

universiteti “Tarix” kafedrasi

o‘qituvchisi, tarix fanlari

bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. O‘rta Osiyoning qadimgi va o‘rta asrlar davri shaharlar tarixini o‘rganishda arxeologik tadqiqotlar, yozma manbalar, arab va xitoy manbalari, buyuk geografik kashfiyotlar davridagi sayohatchilarning yozma ma’lumotlari muhim o‘rin egallaydi. Yurtimizda ilk shaharsozlik asoslarining paydo bo‘lishi, shakllanish bosqichlari asosan davlatchilik asoslari bilan bog‘liq davrlarga to‘g‘ri keladi. Bu o‘rinda arxeologik tadqiqotlarning ahamiyati muhim bo‘lib, ilk shaharlar tarixini yoritishda manbalar sifatida foydalanildi va bundan tashqari shaharlar tarixini yoritishda yurtimizga kelgan elchilar va sayyohlarning yozib qoldirgan kitoblari, asarlari mavzularni yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi tarixini o‘rganishning eng asosiy xususiyatlaridan yana biri shundaki, sivilizatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan yangi shaharsozlik madaniyati markazlarining turli hududlarda paydo bo‘lishi, o‘zining ahamiyatiga ko‘ra, jamiyat rivojlanishining o‘zaro aloqalari va umummadaniy anʼanalari ham kuзatiladi.

Kalit so‘zlar: Madaniyat, sivilizatsiya, arxeologik yodgorliklar, shahar belgilari, shaharlar, shahar-davlatlar, hunarmandchilik, metallurgiya, kulolchilik,

to 'qimachilik, mudofaa devorlari, urbanizatsiya, kanalizatsiya, demografiya, savdo-sotiq.

Аннотация. В изучении истории городов античного и средневекового периода Средней Азии важную роль играют археологические исследования, письменные источники, арабские и китайские источники, письменные сведения путешественников эпохи Великих географических открытий. Возникновение и этапы формирования первых принципов градостроительства в нашей стране во многом совпадают с периодами, связанными с становлением государственности. В этом месте большое значение имеют археологические исследования, которые используются в качестве источника для выяснения истории первых городов, а также важным источником для выяснения истории городов служат книги и труды, написанные послами и туристами, приезжавшими в нашу страну. Еще одной из важнейших особенностей изучения истории становления и развития городской культуры является то, что возникновение новых очагов городской культуры в различных регионах, связанных с цивилизацией, прослеживается и во взаимосвязях развития общества и общекультурных традиций, что обусловлено ее значимостью.

Ключевые слова: Культура, цивилизация, археологические памятники, достопримечательности, города, города-государства, ремесла, металлургия, гончарное дело, текстиль, оборонительные стены, урбанизация, канализация, демография, торговля.

Annotation: In studying the history of cities of the ancient and medieval period of Central Asia, an important role is played by archaeological research, written sources, Arabic and Chinese sources, written information of travelers of the era of the Great Geographical Discoveries. The emergence and stages of the formation of the first principles of urban development in our country largely coincide with the periods associated with the formation of statehood. In this place, archaeological research is of great importance, which is used as a source for clarifying the history of the first cities, and books and works written by ambassadors and tourists who came to our country are also an important source for clarifying the history of cities. Another of the most important features of the study of the history of the formation and development of urban culture is that the emergence of new centers of urban culture in various regions associated with civilization can be traced in the interrelations of the development of society and general cultural traditions, which is due to its significance.

Keywords: Culture, civilization, archaeological sites, landmarks, cities, city-states, crafts, metallurgy, pottery, textiles, defensive walls, urbanization, sewerage, demography, trade.

Insoniyat tarixida juda katta ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, bu ijtimoiy-iqtisodiyot taraqqiyot jarayonida sodir bo'lgan. Uzoq asrlar davomida inson va u yashayotgan jamoani boshqaruvchi tashkilot, bu davlatlarning paydo bo'lishidir.

Zero, davlat va uning vazifalari takomillashib borishi barobarida hukmron tashkilotning o'z fuqarolari oldiga qo'yadigan qator tartiblari, qonun-qoidolari, mezonlari ham o'zgarib borgan.

Shahar tushunchasi shaharlarning paydo bo'lishi insoniyat tarixida muhim o'rinni egallaydi. Shaharlar va davlatlarning shakllanish jarayoni uzviy bog'liq ravishda borib, ularning paydo bo'lishi xalqlarning o'z sivilizatsiya bosqichiga qadam qo'yganligining asosiy ko'rsatgichidir. Davlatchilikning paydo bo'lishi bilan bog'liq bo'lgan shaharlarning paydo bo'lishi va rivojlanishini o'rganish tarix fani oldidagi dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Shahar va davlatchilik tizimining shakllanishi bir-biri bilan uzviy bog'liq jarayondir. Davlatning paydo bo'lishi uchun shahar siyosiy, iqtisodiy, diniy markaz sifatida zarur bo'lgan bo'lsa, o'z navbatida shaharning paydo bo'lishi uchun davlat shart-sharoitlarni yaratgan. Davlatchiligimizning ilk formasi shahar-davlatlar ko'rinishida bo'lganligi ham shaharlar tarixiga alohida e'tiborni taqozo etadi. Shaharlar turli hududlarda turli davrlarda shakllangan [1:16-43].

Eng qadimgi shaharlar Shumer, Elam va Hindistonda eramizdan avvalgi IV-III ming -yillikda paydo bo'ladi Xitoyda ilk shaharlar bir muncha kechroq, er. av. III-II-ming -yillikda, Mezoamerikada er. av. I ming - yillik oxirlarida va Yevropaning shimolida hozirgi eraning I ming - yillikning 2- yarmida paydo bo'ladi. O'rta Osiyo qadimgi shahar va urbanizatsiya masalasi borasida mustaqillikka erishganimizdan keyin muhim qadamlar qo'yildi. So'nggi - yillarda olib borilgan tadqiqotlar hamda tarixga yangicha qarashlar O'rta Osiyo shaharlari, ularning paydo bo'lishi va rivojlanishi masalalarida muhim fikrlar bildirish imkonini beradi. Ilk shaharlar paydo bo'lishi masalasi to'g'risida olimlar o'rtasida turlicha qarashlar mavjud. Bir guruh olimlar shaharlar "inqilobiy" tarzda paydo bo'ladi deb hisoblasalar, ikkinchi bir guruh olimlar shaharlar "evolyutsion", ya'ni "tadrijiy" tarzda paydo bo'ladi deb hisoblaydilar. Ushbu bahslarga aniqlik kiritishda shaharlarni shakllantiruvchi shart-sharoitlarni bilish muhimdir [2:46-47].

Yozuvning shaharlar shakllanishi davridan kech paydo bo'lganligi, qadimgi shaharlarni aniqlashda bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Quyidagi belgilar shaharlarga xos:

- O'rta Osiyo ilk shaharlari uchun eng muhim belgilardan biri manzilgohda hashamatli me'morchilikning mavjudligi hisoblanadi. Hashamatli me'morchilik deganda, saroy va ibodatxona tushiniladi. Ularning mavjudligi shu manzilgohning ma'muriy va diniy markaz bo'lganligidan dalolat beradi. O'rta Osiyo ilk shaharlari oddiy qishloqlardan, avvalambor, ma'muriy va diniy markaz bo'lganliklari bilan farqlanadi.

- Maydoni va aholisi sonining nisbatan yuqori darajada bo'lishi ham ilk shaharlarning belgilaridan bo'ladi. Biroq, Misr va Mesopotomiya ilk shaharlari uchun muhim ko'rsatkich hisoblanadigan ilk shaharlarning 5-6 gektar, aholisi sonining esa 5000 kam bo'lmasligi to'g'risidagi qarashlar bizning hududlarga doimo ham to'g'ri kelmaydi.

- İlk shaharlar, avvalambor, biror-bir vohaning iqtisodiy, siyosiy, diniy va harbiy markazi rolini bajargan va ilk shaharlar qishloqlardan iqtisodiy mavqei bilan emas, siyosiy mavqei bilan farq qiladi.

- İlk shaharlarda mudofa devorining mavjudligi ham muhim belgi hisoblanadi. Lekin uning bo'lishi ilk shaharlar (bronza davri) uchun doimo ham asosiy shart bo'lmagan. Mudofa devorlarining mavjud bo'lishi ko'proq ilk temir davri va undan keyingi davr shaharlari uchun zaruriy shartga aylanadi.

- Hunarmandchilik mahallalarining mavjudligi ham ilk shaharlar uchun ham muhim belgi hisoblanadi. Biroq, ko'pchilik yodgorliklarda arxeologik tadqiqotlarning keng hajmda olib borilmaganligi ushbu belgini aniqlashda ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

- Qadimgi Sharq shaharlari uchun muhim belgi hisoblanadigan yozuv O'rta Osiyodagi ilk shaharlar davri yodgorliklaridan topilganicha yo'q. Balki, tabiiy iqlim tufayli ajdodlarimiz tomonidan yozilgan yozuvlar bizga yetib kelmagandir [3:11].

Mil. avv. III–II ming yilliklarga kelib Markaziy Osiyoning iqtisodiy taraqqiyoti ilk shaharlar paydo bo'lishiga imkon yaratdi. İlk shaharlar dastlabki

davlatchilik shakllanishida asosiy omillardan biri bo'lib, bu ikkala jarayon uzviy holda kechgan. Mil. avv. II asr o'rtalarida kichik shahar-davlatlar shakllangan. O'zbekistonning turli hududlaridagi qadimgi shaharlar xarobalari o'rganib chiqilgan. Tadqiqotlar shaharlardagi arxeologik topilmalardan ayrimlarining yoshi 2700-3000 yildan kam emasligini ko'rsatdi. Afrosiyob, Ko'ktepa (Samarqand), Qiziltepa (Surxon vohasi), Uzunqir, Erqo'rg'on (Qashqadaryo vohasi) va boshqalar shular jumlasiga kiradi. O'zbekistonda dastlabki shaharlar Shimoliy Baqtriyada (Surxon vohasi) yuzaga kela boshladi, keyin So'g'diyona (Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro vohasi), Xorazm va Farg'ona hududlariga tarqalgan. Shaharlar sug'orma dehqonchilik rivojlangan vohalarda, qadimgi savdo yo'llari bo'ylarida, hukmdorlar qarorgohlari atroflarida paydo bo'lgan. Ular vujudga kelgan davrdan boshlab siyosiy, iqtisodiy, madaniy, diniy va harbiy markazi vazifasini bajara boshlagan. Mil.avv.II ming yillikka oid O'rta Osiyodagi Jarqo'ton, Sopolli, Dashli, Gonur, Namozgoh, Oltintepa, Ulug'tepa kabilarda ilk shaharsozlik madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi uchun quyidagi omillar muhim ahamiyatga ega bo'ldi:

- aholining o'troq dehqonchilikka o'tishi va keng vohalar bo'ylab yoyilishi;
- hunarmandchilikning rivojlanishi va ayrim sohalarga ixtisoslashishi;
- qadimgi savdo yo'llarining rivojlanishi natijasida iqtisodiy va madaniy aloqalar hamda savdo-sotiqning taraqqiy etishi;
- tabiiy-geografik shart-sharoitlar.

Mintaqada shahar madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi, uning bir mintaqadan ikkinchi mintaqaga siljishiga sabab bo'lgan. Xususan, O'zbekistonning janubida, Surxondaryo hududida shakllangan madaniyat keyinchalik shimolga So'g'd, Xorazm, Shosh va Farg'ona hududlariga tarqaladi [4:36-37].

Ilk shaharlar: O'rta Osiyo yagona tarixiy-geografik hudud hisoblansada, uning barcha hududlarida shaharlar bir vaqtda paydo bo'lgan emas. Masalan, Turkiston va O'zbekistnnning janubida ilk shaharlar eramizdan avvalgi III-II ming - yillikda paydo bo'lgan bo'lsa, O'rta Osiyoning shimoliy-sharqiy hududlarida bir oz kechroq, eramizdan avvalgi I ming - yillik boshlarida paydo bo'ladi. Buning

asosiy sababi, bizning nazarimizda, O'rta Osiyoning shimoliy-sharqida ishlab chiqarish rivojining nisbatan sust borganligi bilan bog'liq.

Ilk shaharlar hayot tarziga qisqacha to'xtalib o'tamiz: **Namozgohtepa** - Turkistonning janubidagi qadimgi Parfiya hududidagi eng yirik ilk shahar. Uning maydoni 70 gektarni tashkil etadi. Er. avv. IV-II ming - yilliklarga oid yodgorlik. Ko'p xonali uylardan iborat. Uylarning devori xom g'ishtdan qurilgan. Har bir uy o'zining kichik hovlisiga ega. Xonalarning ko'pi to'g'ri burchak shaklida qurilgan. Ular ichida supalar va o'choqlar bo'lgan, devorlariga tokchalar o'rnatilgan bo'lgan. Namozgohtepa sopol idishlari rangli va naqshlidir. Naqshlar ichida o'simliklar va hayvonlar rasmlari uchraydi. Rivojlangan bronza davriga kelib (er. avv. III- ming - yillik o'rtalarida- II-ming - yillik birinchi yarmi) Namozgohtepada sopol idishlar charxda yasala boshlagan va ikki yarusli xumdonlarda pishirilgan. Kulolchilik charxi O'rta Osiyoda birinchi bor aynan shu yerda -Turkmanistonning janubida paydo bo'lgan.

Sopollitepa - Surxondaryo hududidagi eramizdan avvalgi 2 ming - yillikning o'rtalariga oid qadimiy shahar. Yodgorlik Muzrabot tumanidagi Ulanbuloqsoy etagida joylashgan va yaxlit bir qurilish usulida bunyod etilgan. Yodgorlik kvadrat (82 x 82 m.) shaklida bo'lib, uch qator mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Mudofaa devorlari "T" shaklida bo'lib, unda aldamchi darvozalar joylashgan. Qal'aning haqiqiy darvozasi bitta bo'lib, u aldamchilardan farq qilmagan. Qal'a ichida 8 ta mahalla joylashgan. Ular alohida-alohida qurilgan va yo'laklar orqali birlari bilan bog'langan. Sopollitepa aholisi uy poli yoki devor tagiga dafn qilingan[5:33].

Jarqo'ton - Surxondaryo viloyatining Sherobod shahri yaqinida bo'lgan. Maydoni 100 gektar. Eramizdan avvalgi 2 ming -yillik o'rtalariga oid. Yodgorlik akademik A.Asqarov boshchiligidagi olimlar tomonidan o'rganilgan. Yodgorlik uch qismdan iborat: 1. Ark-5 gektarni tashkil qilgan. Mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. Bu yerda saroy qoldiqlari ochib y'rganilgan. U kvadrat shaklida (o'lchami 42x42 metrga teng) bo'lib, atrofi qalinligi 4,5 metr bo'lgan mudofaa devori bilan o'rab olingan [6:3,8].

Arkka maxsus darvoza orqali kirilgan. 2. Shahrison - 50-75 gektarni tashkil qilgan. Uning eng baland qismida otashparastlik ibodatxonasi joylashgan bo'lgan. Ibodatxonaning atrofi qalinligi 4,5 metr bo'lgan devor bilan o'ralgan bo'lgan. Ibodatxona ikki qismdan, muqaddas otashkada va ishlab chiqarish - xo'jalik qismlaridan iborat bo'lgan. Ibodatxonaning muqaddas qismi kvadrat shaklida (35 x 35 metrga teng) bo'lib, u yerda muqaddas olov va suvga sig'inish bilan bog'liq unsurlar (muqaddas quduqlar, mehroblar, xilxona, xazinaxona va 4 ta bosh mehroblar joylashgan baland maydon) bo'lgan. Ibodatxonaning ishlab chiqarish - xo'jalik qismida muqaddas ichimlik-xaoma tayyorlaydigan xona, mozor inventarlari tayyorlaydigan ustaxonalar va ibodatxonaga ajratilgan oziq-ovqat ombori joylashgan bo'lgan. Bu ibodatxona umumshahar ibodatxonasi hisoblangan. 3. Qabriston - 15-20 gektarni tashkil qilgan [7:120].

Qadimgi shahar-davlatlar va davlat uyushmalari tuzilganligi to'g'risida arxeologik ma'lumotlar bilan birga qadimgi yozma manbalar, shu jumladan, "Avesto" (qat'iy qonunlar ma'nosini anglatadi) to'plami qimmatli ma'lumotlar beradi. "Avesto" miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmida yuzaga kelgan zardushtiylik dinining muqaddas to'plamidir. Unda ahmoniylargacha bo'lgan geografik, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, diniy va boshqa ma'lumotlar joy olgan.

Avestoda jamiyatda ijtimoiy guruhlar: kohinlar (atravanlar), harbiylar (rataistralar), dehqon-chorvadorlar (vasterya-fshuyant), hunarmandlar (xutlar) tabaqalari to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Kohinlar va harbiylar hukmron tabaqalar bo'lib, hokimiyatni boshqarganlar. Ayniqsa, kohinlarning mavqei baland bo'lgan. Oila, qishloq, tuman, shahar va viloyatlar unvonli diniy yo'l boshchilar tomonidan boshqarilgan.

Podsho va uning a'yonlari kelib chiqqan harbiylar tabaqasining mavqei ham baland bo'lgan. Asosiy ishlab chiqaruvchilar dehqonlar, chorvadorlar va hunarmandlar bo'lgan. Avestoda qullarning mavjudligi bayon etilgan. Ular jamiyat hayotida katta rol o'ynamagan.

Avestoda qayd etilishicha, jamiyat quyidagi to'rtta ma'muriy hududiy birlikka bo'linadi: oilaga tegishli bo'lgan turar joylar (nmana); qishloqlar (vis); tumanlar

(zantu); viloyat – o'lkalar (daxyu). Ushbu birliklarning har biri o'z yo'l boshchisiga ega bo'lgan. Oila boshlig'i – nmanopati, qishloq boshlig'i – vispati, tuman oqsoqoli-zantupati, viloyat boshlig'i – daxyupati deb yuritilgan. Viloyatlar ustidan hukmdorlik qiluvchi mansabdor shaxs "daxyusasti" bo'lgan. Bunday uyushmaning hukmdori "butun daxyular daxyupatisi" deb atalgan. Shuningdek, "kavi", "sastar" va "xatra" kabi boshqaruv bilan bog'liq unvonlar ham bo'lgan. "Kavi" (forscha "kay") unvoni katta o'lkalar podsholari, ba'zan kichik mulklar hukmdorlariga ham berilgan. Qal'alar, tumanlar va viloyatlar hukmdorlariga "Sastar" unvoni berilgan. Podsho (daxyupati) bir vaqtning o'zida bosh harbiy va bosh qozi (sudya) hisoblangan. Podsho o'zining harbiy qo'shiniga ega bo'lgan.

"Avesto" da berilgan ma'lumotlar o'sha davr jamiyatining hududiy jihatdan o'zaro yaqin bo'lgan bir necha daxyular ittifoqiga konfederatsiyasiga birlashganligini ko'rsatadi. Endi bu konfederatsiyani boshqarish daxyupatilar orasidan tayinlangan daxyu sasti – harbiy rahbar zimmasiga tushgan. Bu hodisa davlat darajasidagi rahbarni tayinlash sifatida talqin etiladi. Chunki, bu davrda Turonning Katta Xorazm, Qadimgi Buxtari, bir davrda Qadimgi Buxtari tarkibida bo'lib, so'ng mustaqil boshqaruvga ega bo'lgan So'g'd, Marg'iyona kabi davlatlar uyushmasi va tarixiy-madaniy viloyatlar bo'lganligini "Avesto" dagi ma'lumotlar asosli ekanligini ko'rsatadi [8:143,144,145].

O'zbekistonda savdo-sotiq eng qadimiy davrlarda yuzaga kelgan. Ayniqsa, o'rta asrlarga kelib, nafaqat shaharlarda, balki juda ko'p yirik qishloqlarda ham bozorlar aholi bilan gavjum bo'lgan. Butun Sharqdagidek, bu yerda ham mahalliy bozorlarni o'lkaning ko'zgusi desa bo'ladi. Juda ko'p shahar va qishloqlarda muayyan kunga belgilangan katta bozorlar bo'lib, ularga butun O'rta Osiyodan va chet ellardan savdogarlar kelgan.

Yozma manbalarda qayd etilishicha, bozorlar katta-kichik shaharlarda va hatto qishloqlarda ham bo'lgan. Ayniqsa, karvon yo'llari bo'ylab joylashgan shaharlarda bir nechtadan bozorlar faoliyat yuritgan. O'rta asrlarda Buxoro, Xo'jand, Nasaf, Kesh, Termiz, Hirot, Marv, Nishopur shaharlaridagi bozorlar katta va juda gavjum bo'lgan [9:358].

Tarixiy manbalardagi ma'lumotlarda qayd etilishicha, O'rta Osiyo shaharlarida bozorlar IX –X asrlarda turli oziq-ovqat, hunarmanchilik va kundalik maishiy mahsulotlar turiga qarab ixtisoslashib borgan va XV asrning oxiri - XVI asr boshlarida yanada rivojlangan. Ayniqsa, bu davrda ichki va tashqi savdo ham ancha taraqqiy etib borgan va bu holat, xususan, Samarqand va Buxoro kabi shaharlarning qiyofasida yorqin namoyon bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, yurtimizda ilk shaharsozlik asoslarining paydo bo'lishi, shakllanish bosqichlari asosan ilk davlatchilik asoslari davrlariga to'g'ri keladi. Bu o'rinda arxeologik ma'lumotlarning ahamiyati nihoyatda ulkan bo'lib, ilk shaharlar tarixini yoritishda manbalar sifatida foydalanildi va bundan tashqari shaharlar tarixini yoritishda yurtimizga kelgan elchilar va sayyohlarning yozib qoldirgan manbalari haqida yozilgan kitoblar, asarlar mavzularni yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Umuman olganda, shaharlar tarixini o'rganish jarayonida dastavval, eng qadimgi shaharlar shakllanishi va rivojlanishi, aniq hududlar va viloyatlardagi tarixiy-madaniy shart-sharoitning ta'siri, ekologik-geografik, ijtimoiy, iqtisodiy va demografik muhitlarning darajasi va ta'siri doirasi, shaharlarning vazifasi, qadimgi shahar markazlarining tarixiy-madaniy jarayonlardagi o'rni va ahamiyati masalalariga keng e'tibor qaratishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ртвеладзе Э.В. ва бошқ. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар.- Тошкент: Академия, 2000. -Б.16-43.
2. Мавлонов Ў.М. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари: шаклланиши ва ривожланиш босқичлари. Монография. -Т.: Академия, 2008. -Б.46-47.
3. Utayeva F. X. O'rta Osiyoning qadimgi va o'rta asrlar urbanizatsiyasi. - Buxoro : "Sadriddin Salim Buxoriy" Durдона, 2021. – B.11.
4. Oblomurodov N.X., Hazratqulov A., Tolipov F., Tursunov N.N. O'zbekiston tarixi. –Т.: "Fan va texnologiya", 2011, 348 bet.
5. Эшов Б. Ўзбекистон давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи: Биринчи китоб. -Тошкент: Янги аср авлоди, 2019. –Б.33.
6. Асқаров А. Энг қадимий шаҳар. –Т.: "Маънавият", 2001. –Б.3,8.
7. Асқаров А.А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан (к проблеме протогородской цивилизации на юге Узбекистана). - Ташкент: Фан, 1983. –С.120.
8. Ataxodjayev A.M. O'zbekiston tarixi. I-qism: Eng qadimgi davrlardan – IX asrgacha [Matn]: darslik. - Toshkent: "BAYOZ", 2024. -608 b.

9. Sagdullayev A.S. O‘zbekiston tarixi. I kitob.-Toshkent: “Donishmand ziyosi” MCHJ, 2021. -Б.358.

=====

УДК: 39:304.444

ЭТНОС ВА ЭТНОСЛАРАРО ЖАРАЁНЛАРНИНГ КОНЦЕПТУАЛ ЖИХАТЛАРИ

Насриддин Назаров

Тарих фанлари доктори

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек

тили ва адабиёти университети профессори

ORCID ID: 0000-0002-4432-2277

nasrid@mail.ru +998909150288

Аннотация: Ушбу мақолада этнос ва этнослараро жараёнларнинг назарий-концептуал жиҳатларига эътибор қаратилади. Этнос тушунчасининг келиб чиқиши, тушунчанинг илмий муомалага киришидаги тадрижий-такомил босқичларида олимларнинг тутган ўрни таҳлил этилади. Ўзбек олимларининг этнос тўғрисида илгари сурган қараишлари, уларнинг ижтимоий тараққиётдаги ўрни масалаларига тўхталиб ўтилади. Этноижтимоий жараёнларда миллатлараро муносабатлар тадқиқида турли концепцияларнинг илгари сурилганлиги, чунончи: тарихий-этнологик, этноижтимоий, этномаданий, этнопсихологик, этатистик, ғоявий концепциялар вакиллари қаламга олинади.

Калим сўзлар: Этнос, этнослараро жараёнлар, концепциялар, ўзбек миллати, миллатлараро муносабатлар, ижтимоий тараққиёт.

Аннотация. В данной статье уделяется внимание теоретико-концептуальным аспектам этноса и межэтнических процессов. Анализируются происхождение понятия «этнос» и роль ученых в эволюционных этапах его введения в научный оборот. Рассматриваются взгляды узбекских исследователей на этнос, а также их значение в социальном развитии. Затрагиваются различные концепции, выдвинутые при исследовании межнациональных отношений в этносоциальных процессах, в частности представители историко-этнологической, этносоциальной, этнокультурной, этнопсихологической, этатистской и идеологической школ.

Ключевые слова: Этнос, межэтнические процессы, концепции, узбекская нация, межнациональные отношения, социальный прогресс.

Abstract. This article focuses on the theoretical and conceptual aspects of ethnos and interethnic processes. It analyzes the origin of the concept of ethnos and the role of scholars in the evolutionary stages of its introduction into scientific discourse. The views put forward by Uzbek scholars regarding ethnos and their

significance in social development are highlighted. The article also examines various concepts advanced in the study of interethnic relations within ethnosocial processes, specifically referencing representatives of historical-ethnological, ethnosocial, ethnocultural, ethnopsychological, etatist, and ideological schools of thought.

Keywords: *Ethnos, interethnic processes, concepts, Uzbek nation, interethnic relations, social development.*

Этнос тушунчасини фанга биринчи маротиба рус олими С.М.Широкогоров (1887-1939 йй.) олиб кирди. Ушбу тушунча қўлланилган дастлабки чоракда бир-неча таърифга эга эди. Ҳозирги давргача этнос ҳақидаги қарашлар ривожлантирилиб, элликдан ортиқ таърифи мавжуд. Этнос тушунчасини Россияда илмий муомалага олиб кирган С.М.Широкогоровнинг таърифича: «...этнос ягона тилда сўзлашувчи, бир ҳудудда яшовчи ҳамда яхлит илдизга эга бўлган кишилар йиғиндиси»[12, 4-7], - шаклида илгари сурилган ғоя, сўнг муаллиф томонидан ривожлантирилиб, собиқ совет олими Ю. В. Бромлей орқали этнос тушунчаси кенгроқ тарғиб этилиб, жаҳон илмий доираларида барқарор моҳият касб эта бошлади. Ю.В.Бромлейнинг фикрича: «...этнос муайян ҳудудда кишиларнинг тарихан шаклланган ўзига хос психик, маданий (шу жумладан тил ҳам), ўз-ўзини англаш ва ўз-ўзини аташ, яъни этнонимнинг умумийлигидир» [4, 57-58].

Яъни, этносга хос жиҳатларга ягона тилда сўзлашувчи, умумий илдиз ва муштарак шаклланиш жараёнини тан олиб, бошқа халқлардан фарқланувчи урф-одат ва анъаналарга эга бўлган кишилар гуруҳи сифатида қаралади [9, 20]. Бундай қарашнинг мунозарали томони:

1. Ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида этник шаклланиши турлича бўлган гуруҳлар ассимиляциялашиб, яхлит этнос сифатида ҳам қарор топиши мумкин.

2. Маданий конвергенция шароитида йирик этнослар таъсирида ёки битта диний-конфессия таркибида бўлган турфа этносларнинг урф-одат ва анъаналари яқинлашиб, муштарак моҳият касб этиши ҳам мумкин.

Профессор С.Отамуратов этносни миллатга синоним сифатида қараб: «Миллат деганда, кишиларнинг ягона тил, миллий ўзликни англаш руҳияти,

маънавияти, урф-одатлар ва анъаналар, кадриятлар ягоналиги асосида маълум ҳудудда яшовчи, ўз давлатига эга бўлган, ўзаро иқтисодий алоқалар билан боғланган ўзига хос моддий ва маънавий бойликларни ифодаловчи ҳамда яратувчи кишиларнинг мустақил субъект сифатидаги этник бирлиги тушунилади» [7, 31], - дейди. Устознинг фикрига тўлалигича қўшилиш мумкин, лекин бу ерда ўйлантирадиган томони «ўз давлатига эга бўлган», деган фикр, «ўз давлатига эга бўлмаганларчи? (курдлар, уйғурлар, нўғайлар ва ҳ.к)», деган саволни туғдиради. Албатта, илм баҳсларда ривожланиб, миллий илмий тафаккур мунозараларда сайқалланиб боради.

Профессор И.Хўжамуродовнинг фикрича: «Этнос кишилар ижтимоий гуруҳларининг тарихан вужудга келиб, жамоа бўлиб яшашининг ўзига-хос шаклидир. Бундай жамоа табиий-тарихий йўл билан пайдо бўлиб ривожланади, улар жамоа гуруҳига кирадиган кишиларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмасдан, ўз-ўзини қайта етиштириш ҳисобига кўплаб асрлар мунтазам яшашга қодир» [10, 17]. Бу таърифда этносга мансуб жиҳатлар ҳақида тўхталган. Бизнинг фикримизча: этнос тил, урф-одат, анъаналарнинг ўхшашлиги, тарихий онгнинг яхлитлиги боис, ўз-ўзини англаш ва ўз-ўзини аташнинг умумийлиги. Этнос ёки муайян этносга мансублик жамият аъзолари муайян қатламнинг ўзига хос хусусиятлари, маданияти, тили, шунингдек маънавий-руҳий дунёсида анъанавий моҳият касб этиб келаётган тафаккур ва тасаввурлар ҳосиласини мужассамлаштирувчи ижтимоий-маданий организм бўлиб, этнос инсоният глобал оламининг локал кўринишидир. Инсоният тафаккур мавжудлигининг макро намоёни бўлса, миллат ёки миллат вакиллари унинг микро кўриниши, яъни:

1. Инсониятга мансублик бевосита муайян этносга мансубликдан ибтидо олиб, умуминсоний маданият ҳамда тафаккур тараққиёти бевосита муайян этноснинг ижтимоий-маданий тараққиёти билан боғлиқ.

2. Унинг локаллик моҳияти – инсониятнинг кичик бир бўлаги сифатида кўриниш бераётганлигида. Лекин, океанга хос хусусиятлар кичик бир заррада ҳам мужассам бўлганидек, муайян этнос йирик ёки кам сонли бўлишидан

катъий назар инсоният цивилизациясини ҳаракатга келтирувчи куч сифатида ҳам ўзлигини намоён эта олиш хусусиятини эътибордан четда қолдирмаслигимиз лозим.

3. Миллат ёки миллат вакиллариининг микро кўриниши муайян миллат вакили сифатида шахс борлигини ҳам ифодалайди. “Миллатнинг моҳиятини тадқиқ этиш учун инсон моҳиятини системали, комплекс ўрганиш муҳим методологик аҳамият касб этади. Бунда биз инсоннинг моҳиятини барча ижтимоий муносабатларнинг мажмуаси сифатида қабул қиламиз” [5, 8].

Тарих саҳнасида шаклланган ва ривожланишда давом этаётган ўзига хос тил, маданият, урф-одат, анъана ва маросимлар миллатнинг миллат бўлиб шаклланишида асосий роль ўйнаган. «Этнос – миллатга хос бўлган жиҳатларни, чунончи, тил, маданият, этник ўзини англаш, руҳий хусусият, давлатга мансублик, иқтисодий ҳаётнинг умумийлигини ўзида мужассамлаштиради» [13, 15]. Бу таърифнинг баҳсли томони шуки, этнос ҳамма вақт ҳам давлатга мансублик жиҳатларини ўзида мужассам эта олмайди. Зеро, дунёда уч мингдан олти мингача, баъзан ундан ҳам кўпроқ миллат ва элатлар (этнослар) бор деймиз. Лекин, миллий давлатларнинг сони икки юздан сал кўпроқ.

Этноснинг юқори кўриниши бўлган миллат эса, умуминсоний тараққиётнинг нисбатан юқори босқичига чиққан даврига хос бўлиб, этноснинг сифат жиҳатидан муштарак, яхлит миллий характерни ўзида мужассам этган кўринишидир. Этник гуруҳлар орасида савдо-иқтисодий, маданий ва маиший муносабатларнинг юксалиши, этно-қабилавий парчаланишнинг барҳам топиши туфайли этноижтимоий ва маданий ҳаётда янги давр – миллатнинг шаклланиш даври бошланади. Миллатнинг миллат сифатида шаклланиш жараёнида барқарор моҳият касб этган иқтисодий турмуш тарзи, умумий ҳудуд ва миллатга мансуб шахслар дунёқарашида ўзликни англашнинг теранлиги муҳим ўрин тутди.

Профессор И.Р.Хўжамуродов этносга тарихий тараққиётнинг ижтимоий ҳосиласи сифатида қараб, унинг тадрижий такомилида руҳий омилни етакчи

ўринга қўяди: «Этнос нафақат табиий, балки тарихий, социал ривожланишдан ҳам пайдо бўлади. Ҳар қандай этнос – тарих самарасидир. Ҳар бир халқ, миллат, этнос ўзининг такрорланмас бой тарихига эга. Ҳар қандай халқнинг илдизлари узоқ асрлар қаърига сингиб кетган. Бу борада халқларда «кадимги» ва «ёш» этнослар бўлмайди. Америка халқларини ёш этнослар деб ҳисоблаш мумкин, бироқ уларни яратган этносларнинг илдизлари узоқ минг йилликларга бориб тақалади» [11, 57], - дейди. Файласуф олим ўз фикрларини ривожлантирган ҳолда этноснинг тадрижий шаклланишида маънавиятни етакчи ўринга қўяди: «Этноснинг шаклланишида маънавий маданиятнинг аҳамияти беқиёс бўлиб, бунда руҳиёт ҳал қилувчи ўрин тутати. Айниқса, бу этник гуруҳлар мисолида яққол кўзга ташланади. Масалан, яҳудийларнинг кўпчилиги ўз тилини билмайди. Бошқа миллатлар маданиятига мансуб бўлсаларда, улар ўзларини ҳамиша яҳудий ҳисоблайдилар» [11, 59], - деб миллатнинг руҳий-маънавий атрибутларини олдинги ўринга чиқаради. Албатта, этноснинг шаклланишида тил ва ҳудуднинг ўрнини эътироф этишимиз зарур.

Профессор Ж.Бахронов миллат моҳиятига тўхталиб: «Миллат кишиларнинг тил, ҳудуд, онг, руҳий, маънавий жиҳатларга кўра муштарак бўлган барқарор бирликдир» [3, 34], - дейди. Бу ерда миллий ўзликни англаш ҳам етакчи ўринга чиқса эди, нисбатан мукамалроқ бўлар эди.

Жаҳон илмий доираларида этнос ва миллат тўғрисидаги қарашлар турлича бўлиб, улар бир-бирини тўлдиришга хизмат қилади ҳамда изланувчиларни этнос ва миллат моҳиятидан теранроқ хабардор бўлишига ундайди. Демак, инсоният тадрижий тақомили, маданияти ҳамда маънавиятининг шаклланиб ривожланиши жараёнида олимлар ва изланувчилар жамиятнинг ўзига хос, специфик қирраси бўлган миллат-этнос каби тушунчага илмий ёндашиб, ушбу жараённинг ижтимоий-назарий таҳлилига интилганлар. Албатта, жамият тараққиётидаги у, ёки бу ҳолатни ифодаловчи назарий ёндошувлар даврнинг руҳини ўзида ифода этиб, кўзгу сифатида унинг муайян қисмини ўзида мужассамлаштиради. Шунинг учун,

инсоният жамиятининг ҳар бир ижтимоий-маданий босқичида ўз даврига хос бўлган муаммолар таъкидланиб, уларнинг ечимини кўрсатиб берувчи концептуал ғоялар пайдо бўлиб, илмий тараққиётни таъминлаб бораверади. Шу боис, миллат-этнос моҳиятининг у ёки бу қирраларини ифодаловчи юқоридаги таърифлар миллатга хос бўлган у ёки бу белгиларнинг ифодаланганлиги билан илмий-назарий жиҳатдан аҳамиятлидир.

Этноижтимоий жараён сифатида миллатлараро муносабатлар тадқиқида ҳам турли концепциялар илгари сурилади, чунончи: тарихий-этнологик, этноижтимоий, этномаданий, этнопсихологик, этатистик, ғоявий ва ҳ.к.

I. Тарихий-этнологик концепцияда миллий муносабатларда этноижтимоий, маданий ва лингвистик омилларнинг бирламчи характерига таяниб, кўп миллатлилиқнинг табиий ва сунъий кўринишларини илгари суришиб, табиий кўриниш миллатларнинг ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида асрлар мобайнида бирга яшаб келаётганлиги, сунъий кўриниши – босиб олишлар ҳисобига миллатларнинг аралаш яшаётганликлари, дейилади. Тарафдорлари Ю.В.Бромлей, К.Леви, Я.В.Чеснов ва бошқалар. Ушбу масаладаги табиий-тадрижий ва этнологик жараёнлар миллий олимларимиз А.Асқаров, К.Шониёзов, Р.Ҳ.Мурзатаева, У.Абдуллаев, А.Аширов, Р.Назаров тадқиқотларида илгари сурилади.

II. Этноижтимоий концепцияда миллатлараро муносабатлар ва миллий тотувлик жамиятда истиқомат қилувчи турфа миллатларнинг ижтимоий ҳамкорлиги асосида вужудга келувчи бирлик ғояси илгари сурилади. Унда миллий тотувлик, этнослараро яхлитлиқнинг ижтимоий моҳияти, чунончи миллатнинг социал реаллик эканлиги, этник бирликлар орасидаги муносабат жамоатчилик фикрини шакллантирувчи ва муайян йўналиш сари йўналтирувчи куч эканлиги фикрини илгари сурувчи ғоялар етакчилик қилади. Ушбу концепция Л.М.Дробужева, Ю.В.Арутюнян, Р.Убайдуллаева, О.Ота-Мирзаев, М.Х.Ганиева асарларида кўзга ташланади.

III. Этномаданий концепцияда миллатлараро муносабатлар асосан маданий омиллар етакчилигида такомиллашуви ғояси илгари сурилади.

Чунончи, тил, урф-одат, анъаналар қўшилуви, мулоқот маданиятларига ўзаро муносабатларнинг индикатори сифатида қаралади. Асосчилари М.Вебер, Н.А.Бердяев, Б.Малиновский, С.Хантингтон ва бошқалар. Миллий олимларимиздан У.Х.Қорабоев, О.Нишонова, У.Ўтанова асарларида ушбу жиҳат ривожлантирилмоқда.

IV. Этнопсихологик концепцияда миллатлараро муносабатларда миллий хусусият ва хислатлар, миллий менталитет, миллий характер етакчи ўринга қўйилади. Асосчилари Г.Штейнтал ва М.Лоцарус, В.Вундт ва бошқалар.

V.Этатистик концепцияда давлат миллатлараро муносабатларни мувофиқлаштирувчи бош омил сифатида қаралиб, жамиятдаги ҳар қандай йирик муносабатлар ҳокимият истак-хоҳиши асосида амалга оширилади, дейилади. Асосчилари Гегел, П.Манчини бўлса, М.Вебер, Е.Вятр, А.С.Мыльникова, Э.Гельнер ва бошқалар ривожлантиришган.

VI. Ғоявий концепцияда миллатлараро муносабатлар ривожини жамиятда илгари сурилган ғоя билан чамбарчас боғлиқлик концепцияси илгари сурилади. Ушбу жиҳат фалсафа фанлари доктори, профессор А.Очилдиев тадқиқотларида ривожлантирилган. Олим эътироф этганидек: «Миллий истиқлол ғояси ва миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш ҳақида гап кетар экан, бу жараён бир қатор ўзаро узвий боғлиқ жиҳатларга эга эканини қайд этиш лозим. Хусусан, жамиятимиз ҳаёти, миллий мансублигидан қатъий назар, барча фуқароларимиз онгида турли шакл ва шамойилларда учрайдиган истибдод даври асоратларидан қутилиш миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш учун йўл очадиган асосий шартлардан биридир. Миллий ҳаёт, миллатлараро муносабатлар соҳасидаги жараёнларнинг кенг маънодаги ижтимоий муносабатлар таъсирида бўлиши, ундан ташқарида ривожлана олмаслиги инобатга олинса, миллий истиқлол ғоясини кишилар онгига сингдириш йўлида ҳал этилиши лозим бўлган вазифаларнинг кўлами яққолроқ намоён бўлади» [8, 124].

Олим О.Мусаев ирқий-этноцентрик, трансцендентал, мультикультурал ва глобал концепцияларни санаб ўтиб, уларни таҳлил этишга интилган [6, 52-58].

Хулоса қилиб айтганда жамиятда этноижтимоий жараёнлар моҳияти тўғрисида бир-бирини тўлдирувчи, шу билан биргаликда турфа хил қарашлар мавжуд бўлиб, улар ўрганилаётган муаммонинг у ёки бу жиҳатларини очиб беришда муҳим аҳамият касб этади. Ижтимоий тараққиёт доимо ривожланишда экан қарашлар ва таълимотлар ҳам жараёнлар ривожини билан доимо боғлиқ ҳолда ривожланиб бораверади. Этнос ҳам ижтимоий тараққиётнинг маҳсули сифатида кишиларнинг шаклланиш жараёни (этник илдиш), тил, ҳудуд ва дунёқарашнинг умумийлигига асосланувчи ижтимоий бирлик. Ушбу жараённинг сифатий тараққиёти яъни, муайян этнос таркибидаги этник бирликлар орасидаги мустаҳкам савдо-иқтисодий алоқалар, менталитетнинг мустаҳкам кўринишларда ифодаланиши ҳамда ўзликни англашнинг яққол намоён бўлиши этноснинг миллат сифатидаги шаклланишидан далолат. Миллий давлатчилик миллатнинг ривожини сиёсий-ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди. Бунда миллат жаҳон сиёсий саҳнида мустаҳкам қарор топиб, авлодлари келажагидан манфаатдор миллат, ўтмишнинг ижобий жиҳатларини миллий менталитетига сингдириб, шу асосларда бугунги тараққиётни таъминлаб, инсоният цивилизацияси ривожини сари дадил қадам ташлайди. Этник қарашлар турфа ҳамда ўзига хосдир. Бу табиий албатта, этнос мавжуд экан, мазмун ва моҳияти жиҳатидан бир-бирини тўлдирувчи этник назариялар ҳам пайдо бўлаверади. Назария ва концепцияларнинг давомийлиги уларнинг реал ҳаёт билан боғлиқлиги билан ўлчанади. Агар реал ҳаётдан олис бўлса, назария ва концепцияларнинг ҳам умри қисқа бўлади. Л.Н.Гумилевнинг пассионарлик концепциясини Ўзбекистон жамиятидаги реал воқеъликка нисбатан қўллайдиган бўлсак, ўзбек халқининг бунёдкорлиги, ғайрат-шужоати ва жамоавийликка мойиллигида мужассам. Миллатга хос бундай реал жараён Марказий Осиё минтақасидаги барқарорлик гарови сифатида аҳамиятли. Минтақа халқлари орасидаги муносабатларда бағрикенглик, қўллаб-қувватлашга мойиллик ва

дўстлик ва яхши қўшничилик хислатларини бевосита этнослараро жараёнлардаги оптимал тенденциялар индикатори сифатида эътироф этмок лозим.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдуллаев У. С. Фарғона водийсида этнослараро жараёнлар //XIX-XX аср бошлари). Тарих фанлари док. Дисс. – Т. 2006.
2. Аширов А.А. Замонавий ўзбек этнологияси: ютуқлар, муаммолар ва ривожланиш истиқболлари //Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. 1 – қисм. «Карим Шониёзов ўқишлари» туркумидаги халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2005.
3. Бахронов Ж. Мустақил Ўзбекистон Давлати сиёсатида шахс миллий ўзлигини англаши муаммолари. Сиёсий фанлар доктори илмий даражасини олиш учун дисс-я. –Т.: 1995.
4. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983.
5. Каримов Б.Р. Миллат, инсон, тил: тараққиёт муаммолари. – Қарши: Насаф, 2003.
6. Мусаев О. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ривожи. – Тошкент: Истиқлол нури, 2016. – Б. 52-58.
7. Отамуратов С. Глобаллашув: миллатни асраш масъулияти. – Тошкент: “O’zbekiston”, 2018.
8. Очилдиев А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2004.
9. Развитие межэтнических отношений в новых независимых государствах Центральной Азии. Под ред Элебаевой А.Б. Бишкек “Илим”-1995.
10. Хужамурадов И.Р. Проблемы формирования национального (этнического) самосознания узбекского народа и влияние на него ислама. Автореф. Дисс. Докт. Филос. Наук. – Ташкент, 1994.
11. Хўжамуродов И.Р. Ўзбек халқи миллий (этник) ўз-ўзини англашнинг шаклланиши муаммолари ва унга исломнинг таъсири. Фалсафа фанлари доктори илмий даражаси учун дисс-я. – Тошкент, 1994.
12. Широкогоров С.М. Этнос: исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений XVIII. Т.1. //Изв. Восточного факультета Дальневосточного Ун-та. 1923.
13. Шозимов П.Д. Таджикская идентичность и государственное строительство в Таджикистане. – Душанбе: «Ирфон», 2003.

ЭТНОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ЖОН КУЯР ТАДҚИҚОТЧИСИ.

Турсунов Нурулло Нарзуллаевич

*Термиз иқтисодиёт ва сервис университети
“Тарих” кафедраси доценти, тарих фанлари доктори*

Мамлакатимизда илм-фан ривожига муносиб ҳисса қўшган олим устоз Улуғбек Абдуллаевнинг номи дунёнинг кўплаб давлатларида эътироф этилмоқда.

Устоз ҳақида яқинлари билан суҳбатлашганимда, у киши ёшлик йилларидан билим олишга астойдил интилаганилигини, оилада ҳам тенгдошларига ҳам доимо бу борада кўмакдош бўлган экан.

Инсон бебаҳо гавҳар, унинг ақл-тафаккури дунёни гузалликга ундайди, янги-янги кашфиётлар сари илҳомлантиради. Уни дунёни кўриш ва ундан ибрат олиш ва орзу умидларни амалга ошириши бир-бирига ҳурматини натижаси бўлиб ҳисобланади. Бу яратганни қудрати билан фақат инсон ақл заковатли қилиб яратилиб, инсон илм натижаси туфайли – дунёни безайди, илм – жамият тараққиётининг пойдевори, илм – ҳақиқатни яхши кўради, илм бор жойда ғийбат бўлмайди, илм туфайли донолик ҳикматлар фақат инсонларга хос маънавиятдир. Инсон бутун борлигини илм туфайли англайди, илмли одам ҳамиша қадр топган, чунки донишманд инсонлар Ватан равнақи йўлида шойиста хизматлари билан эл ардоғига сазовор этилган. Билимдон донишмандлар ўз ватани, халқининг довруғини дунёга ёйган, илм билан ватанни ва халқини бошқа халқларга танитган. Таниқли тарихчи олим, ташкилотчи раҳбар, билимдон зиёли Абдуллаев Улуғбек Сайданович ўзининг илм йўлидаги камтарона, лекин айни замонда фандаги ҳар тарафлама хизмати билан илм аҳлини ва халқимизни эътиборига тушди.

Ҳаётда устоз самимий, камтарин, меҳнаткаш ва ҳақиқий инсон сифатида ҳар бир ёш авлодга илм ва сабоқ беришда меҳнатларини аямайдилар. Ёшларга ниҳоятда эътиборли, кексаларни эса эъзоз ва эътибор билан ҳурматини жойига

кўювчи, калби дарё, меҳрли инсон сифатида элнинг назарига сазовор бўлган. Шахсан менга устоз ибрат намунаси сифатида ҳам илмда, ҳам устоз-шогирд анъаналарида инсоний фазилатлари билан ёрдам берганлар.

Мен устоз билан кўп йиллар илгари, 2000 йилларнинг бошида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Тарих институтида катта илмий ходим бўлиб, ишлаган пайтларида у кишининг тарих фани ривожига, илмий-педагогик кадрлар ҳисобланган – фан номзодлари ва докторларини тайёрлашда тарих фанида ўзига хос илмий мактабга, жумладан, Ўзбекистон тарихи ва этнография фанлари бўйича фундаментал илмий мактабга асос солган, деган фикрни айтган бўлардим.

Юртимизда этнология фанини ривожлантиришда устоз Улуғбек Абдуллаев Сайданович олим сифатида кўплаб илмий мақолалари, монографиялари ва дарсликларини ёзиб, нашрдан чиқариб, халқимиз, айниқса ўсиб келаётган ёш авлодни таълим олишида бениҳоя катта хизмат қилдилар. Шунингдек, халқаро ва республика илмий-семинар анжуманларида маърузалари билан доимо фаол қатнашиб келганлар.

Республикада илмий жиҳатдан раҳбарлик қилиб, илмий ва маънавий ҳаётида ёш тадқиқотчиларга ибрат бўлиб келмоқда, ташаббускор, изланувчан, янги инновацион технологияларни жорий этишда ташаббускор устоз сифатида танилди.

Шахсий фазилати ҳамда мамлакатимиз илмий жамоатчилиги орасидаги обрў-эътибори республика, вилоят, шаҳар ва университет миқёсида алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, холислик, танқидий ва ҳаққоний жиҳатлари ибратли, ўзининг қатъий фикрга эгаллиги, ўз сўзини устидан чиқиши, кечиримлиқ, устоз-шогирд ғоясига ишонч билан қараши ҳамда меҳнатсеварлиги, вақтни тежаши, ҳар бир нарсага синчковлик, қайта текшириш ва ишонч ҳосил қилиши билан ажралиб туради.

Ёшларга сабоқ беришда халқимизнинг қадим тарихидан тортиб, бугунги мустақиллик йилларигача бўлган, миллатимизнинг миллий қадриятлари ва анъаналари, ҳунармандчилик ва санъаткорлик тарихига оид кўплаб илмий

китоблари дунё юзини кўрди. Шунингдек, вилоятимизнинг турли туманлари тарихига оид китоблари ҳам ўзига хос муҳим ўрин тутмоқда.

Устоз Улуғбек Абдуллаев олим сифатида бугунги замон талабларига ҳамнафас, маънавиятли, меҳрибон, меҳнаткаш, бағрикенг дўст, тарих фанларини ўқитишда илмий-назарий тажрибага эга ташкилотчи, фидойи устоз бакалаврият ва магистратура талабаларига, шунингдек, ёш ўқитувчилар ва докторантларга илмий раҳбарлик қилиб келмоқда.

Педагогик фаолияти давомида тарих фанининг тараққиётига ўз умрининг катта қисмини бағишлаши билан бирга тиришқоқлик ва тинимсиз меҳнати эвазига кўплаб шогирдларни тайёрлади.

Олимнинг оилапарварлиги, зиёли оила бўлганлиги сабабли турмуш ўртоғи Абдуллаева Насибахон янгамизнинг ҳам илмий даражага эга бўлишларида оилавий илмий муҳитни яратиб берганликлари, фарзандлари ҳам бугун илмий ва педагогик фаолиятларида ишларини давом эттирмоқдалар. Олимнинг илмий мероси, ҳаёт йўли, яратган илмий мактаби ёшларимиз тарбиясида ибрат намунаси бўлиб қолади.

=====

ЭЙЛОТОН ШАҲРИ АСОСЧИЛАРИ МАСАЛАСИГА ДОИР

Қудратов Солижон Сулаймонович
Гулистон давлат университети
Тарих фанлари номзоди, профессор

АННАТАЦИЯ. Аҳолиси сой ва дарё бўйларидаги воҳаларда деҳқончилик билан, воҳаларни ўраб турувчи тоғ ва тоғ олди ҳудудларида эса чорвачилик билан шуғулланган қабилаларнинг ёнма-ён яшаганликлари Фарғона этник тарихининг ўзига хослигини белгилайди. Бир гуруҳ олимлар, Довон давлати аҳолисини саклар бўлган деб ҳисоблашса, бошқа гуруҳ олимлар уларни маҳаллий ўтроқ деҳқонлар бўлишган деб ёзишади. Бизнинг назаримизда, мил.авв. VI-V асрлардан бошлаб ёнма-ён яшаб келган қўлда ишланган қизил бўёқли идишлар эгалари туб жой ўтроқ аҳоли бўлган шўрабошотликлар ва чархда ясалган “оч фонли” сопол идишлар мансуб, маҳаллийлашиб кетган чорвадорлар ҳамда мил.авв. III асрда қизил ангобли идишлар соҳиблари, қуйи Сирдарёдан келган аҳоли – чирикработ маданияти вакиллари қоришуви

(синтези) натижасида янги элат - доволликлар шаклланади. Эйлотон шаҳри тарҳидаги чирикрабод маданиятига хос меъморий режа ва ушбу ёдгорликда шўрабошотликларга хос қўлда ясалган бўёқ билан нақш берилган идишларнинг мавжудлиги юқоридаги фикрнинг исботи. Айнан улар Довон давлатига асос солишади.

Калит сўзлар: чуст, қайраққум, шўрабошат, оқтом, эйлатан, саклар, сака-хаумаварга, чирикрабод, дахлар, юечжлар, синтез

АННАТАЦИЯ. Особенность этнической истории Ферганы определяется сосуществованием племён, жители которых занимались земледелием в оазисах, расположенных в долинах и вдоль рек, а также скотоводством в горах и предгорьях, окружающих эти оазисы. Если одни исследователи полагают, что население государства Давань, составляли саки, то другие утверждают, что это были местные оседлые земледельцы. По нашему мнению, новый народ – даванцы сформировался в результате смешения (синтеза) трех групп: носителей культуры шурабашат (изготавливавших лепную керамику с росписью и местных скотоводов (пользовавшихся гончарным кругом), а также, носителей чирикрабодской культуры (изготавливавших красноангобированную посуду). Подтверждением этой гипотезы служат архитектурная планировка городище Эйлатан, характерная для чирикрабодской культуры и наличие на этом памятнике сосудов с росписью, типичной шурабашатской культуры. Именно они заложили основу государства Даван.

Ключевые слова: чуст, кайраккум, шурабашат, актам, эйлатан, саки, саки-хаумаварга, чирикрабод, дахы, юечжы, синтез

ABSTRACT. The ethnic history of Fergana is characterized by the coexistence of tribes whose members engaged in agriculture within oases situated in valleys and along rivers, as well as in pastoralism in the mountains and foothills surrounding those oases. While some researchers believe that the population of the state of Davan consisted of saka people, others maintain that they were local sedentary farmers. In our view, the new people-the Davans-emerged from the blending (synthesis) of three groups: bearers of the Shurabashat culture (who produced hand-modeled, painted pottery), local pastoralists (who used the potter's wheel), and bearers of the Chirik-Rabat culture (who produced red-slipped ware). This hypothesis is supported by the architectural layout of the Eilatan settlement –characteristic of the Chirik-Rabat culture –and the presence at the site of vessels featuring the painting style typical of the shurabashat culture. These groups laid the foundation for the state of Davan.

Key words: chust, kairakkum, shurabashat, actam, eilatan, saki, saki-haumavarga, chirikrabad, dahy, yuezhy, synthesis

Аҳолиси сой ва дарё бўйларидаги воҳаларда деҳқончилик билан, воҳаларни ўраб турувчи тоғ ва тоғ олди худудларида эса чорвачилик билан шуғулланган қабилаларнинг ёнма-ён яшаганликлари Фарғона моддий маданияти ва этник тарихининг ўзига хослигини белгилайди[2,186-190].

Шунингдек, Фарғонанинг ён атрофдаги ҳудудлар билан алоқалари ҳам унинг моддий маданиятига бевосита таъсир кўрсатган. Масалан, водийни ўраб турувчи тоғлардаги довлар ва водийнинг ғарбидаги "Хўжанд дарвозаси" орқали Фарғонага турли қабилалар доимий равишда кириб келганлар. Кириб келган қабилалар аста-секин ўтроқлашиб, маҳаллий қабилалар билан араллашиб кетишсада, ўзларининг илк ватанлари билан алоқаларини сақлаб қолганлар. Марказий Осиёнинг жануби ва жанубий-ғарбидаги деҳқончилик воҳалари аҳолиси билан, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимида яшаган чорвадор қабилалар билан ва Шарқий Туркистонда яшаган аҳоли билан олиб борилган алоқалар шубҳасиз Фарғона моддий маданиятида ўз аксини топган.

Фарғонада мил.ав. II минг йиллик охири - I минг йиллик бошларида бронза даври ёдгорликлари қайд этилади. Ушбу даврда Фарғонада икки маданият: Чуст деҳқончилик маданияти[7,11-49] ва Қайроқум чорвадорлар маданияти[9,89-287] вакиллари яшаганлар.

Кейинчалик, мил.ав. VI-III асрларда чуст маданияти ўрнида Шўрабошот ва қайроқум маданияти ўрнида Оқтом маданиятлари шаклланади. Бу икки типдаги маданиятларнинг узок вақт давомидаги ўзаро таъсири натижасида мил.ав. III – II асрларда янги Эйлтон маданияти шаклланади. Фарғонанинг ушбу даврдаги этник таркиби масаласи ҳам тарих фанидаги баҳсли масалалардан.

Дастлаб ушбу масала 1952 йилда А. Н. Бернштам томонидан кўтарилган. Унда олим, ушбу даврда Фарғонада саклар яшаганлиги борасида ўз фикрини билдирган эди[2,186-190]. Н. Г. Горбунова ҳам илк темир даврида Фарғона аҳолиси саклардан иборат бўлганлиги ва кейинчалик пайдо бўлган Довон подшолигига ҳам саклар асос солишганлиги борасида фикр билдиради[6,38].

Б. А. Литвинский фикрича, Фарғонада ушбу даврда “сака-хаумаварга”лар конфедерациясига кирган кўчманчи, ярим-кўчманчи ва ўтроқ - саклар яшаган. Ўша даврнинг ягона йирик манзилгоҳи Эйлатан ёдгорлиги ҳам сакларга тегишли бўлган[10,53-55]. Бу қарашларга Ю. А. Заднепровский қарши чиқади. Унингча, Фарғонанинг илк темир даври аҳолиси, сўнги бронза даври чуст

маданияти қабилаларининг тўғридан-тўғри авлодлари - деҳқончилик билан шуғулланган фарғоналиклар бўлишган. Шу сабабли Фарғонанинг деҳқончилик билан шуғулланган аҳолисини саклар ва Эйлатон ёдгорлигини саклар тегишли бўлган дейишга ҳеч қандай асос йўқ[8,93-94].

Бизнинг назаримизда, мил.ав. IV асрда македониялик Александар бошчилигидаги юнон-македонлар босқини натижасида Марказий Осиёнинг ўзига хослиги бўлган деҳқончилик билан шуғулланган аҳоли билан чорвадор аҳоли ўртасидаги зарурий эҳтиёж бўлган алоқаларни сунъий равишда бузади. Табиийки, бундан икки томон ҳам бирдек жабр кўради. Натижада, кўчманчи сакларнинг (мил.ав. III асрда) салавкийлар давлатига қарши юришлари бўлиб ўтган. Айнан шу юришларни амалга оширган кўчманчиларни жазолаш учун ҳам Салавк мил.ав. 293-289 йиллари Салавк ўз лашкарбошиси Демодамни Яксарт ортига юборади. Босим остида қолган сакларнинг бир қисми Фарғона томон силжишга мажбур бўлади.

Мил.ав. III асрда тектоник кўтарилишлар натижасида Сирдарёнинг ўзани ўзгаради ва Сирдарё Оролга энди жанубдан эмас, шимол томондан қуйила бошлайди. Натижада Сирдарёнинг қадимги ирмоқлари Окчадарё, Қувандарё, Инкардарё қуриydi. Оқибатда ушбу ирмоқлар бўйида умргузаронлик қилиб келган ярим-ўтроқ ва ярим кўчманчи дахлар(чирикрат маданияти вакиллари) Сирдарё бўйлаб жануб томон силжишга мажбур бўладилар. Дахларнинг бир қисми Сирдарё бўйлаб, Фарғонага ҳам келиб ўрнашадилар. Улар томонидан бу ерларда янги ерлар ўзлаштирилади, янги шаҳарлар барпо этилиб (Поп, Ахсикент), водийда урбанизациянинг ривожланиш жараёнига янги туртки берилади[11,96]. Шу билан бирга дахларнинг салавкийлар таклифига кўра, уларни бошқа кўчманчилар ҳужумидан ҳимоялаш мақсадида жанубга кўчган бўлиши мумкинлиги ҳам тахмин қилинади[4,180].

Шу билан бирга юечжлар ҳам Шарқий Туркистонда мил.ав. 176 йилда хунлар томонидан тор-мор этилгач, жанубга, Бақтрия томон айнан Фарғона орқали ўтишган. Чамаси, уларнинг бир қисми Фарғонада қолишган. Шу

тариқа, Фарғонанинг жанубий-ғарбий ҳудудларида мил.ав. III-II асрда ўтроқлашган саклар ва юечжларнинг янги қишлоқ ва шаҳарлари пайдо бўлади.

Шу ўринда қадимги хитой солномаси “Ханьшу”да Довон давлати армияси сони кўчманчи давлатлар учун характерли бўлган оилалар сони билан тенг қилиб кўрсатилганлиги факти ҳам бежизга эмаслигини қайд этиш жоиз[3,]. Ўз даврида машҳур шарқшунос олимлар В. Тарн ва Пуллейбланкларнинг қадимги хитой ёзма манбалари таҳлиliga асосланиб, Довон давлати аҳолисини кўчманчи-чорвадорлар бўлганлиги борасидаги фикрларини ҳам эътибор қаратиш лозим[12]. А. Анарбоев ҳам пойтахт Эршини Гуйшуан деб номланишини Юечжи(Гуйшуан) қабилаларининг Фарғона давлати тепасига келганлиги билан боғлайди[1,12].

Бизнинг назаримизда, чамаси мил.авв. VI-V асрлардан бошлаб ёнма-ён яшаб келган қўлда ишланган қизил бўёқли идишлар эгалари туб жой ўтроқ аҳоли бўлган шўрабошотликлар ва чархда ясалган “оч фонли” сопол идишлар мансуб, маҳаллийлашиб кетган чорвадорлар ҳамда мил.авв. III асрда қизил ангобли идишлар соҳиблари, қуйи Сирдарёдан келган аҳоли – чирикработ маданияти вакиллари қоришуви (синтези) натижасида янги элат - довонликлар шаклланади. Эйлтон шаҳри тарҳидаги чирикработ маданиятига хос меъморий режа ва шўрабошотликларга хос қўлда ясалган бўёқ билан нақш берилган идишларнинг мавжудлиги юқоридаги фикрнинг исботи. Айнан улар Довон давлатига асос солишади.

Антропологик материаллар ҳам “Ўрта Осиё икки дарё оралиғи” ирқи вакиллари айнан шу даврда Фарғонага кириб келганлиги борасида гувоҳлик беради[5,303-304].

Чамаси ушбу давлатга нафакат Фарғона водийси, шунингдек, қадимги хитой ёзма манбаси “Тан-шу” да ёзилишича, Босси (Туркистон) тогинг шимолий томонидаги “Шаркий Цао ҳукмдорлиги – Уструшона ҳам Катта Хан сулоласи даврида Эршига қарам бўлган[3,312].

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Анарбоев А. Қадимги ва ўрта асрларда Ахсикент// Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона.Тошкент, ФАН,2001.12 б.

2. Бернштам А. Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. - МИА, М., 1952, №26, с.186-190.
3. Бичурин И.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-томах. - М., -Л.; Изд.АН СССР, 1950.том.II-с.312
4. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности(VII в. до н.э.-VIII н.э). М., с.18
5. Гинзбург В.В. , Трофимова Т.А. Палеоантропология Средней Азии. – М., Наука,1972.с.303-304
6. Горбунова Н. Г. Основные этапы развития культуры древней Ферганы//Информ. бюл. МАИКЦА.М., 1983.вып.5.с.38.
7. Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы – МИА, М., 1962, №118, с.11-49.
8. Заднепровский Ю. А. Погребальные памятники эйлатанской культуры Ферганы. //КСМИИК, №199, М., 1990, с.93-94.
9. Литвинский Б. А., Окладников А. П., Ранов В. А. Древности Кайраккумов (древнейшая история северного Таджикистана). Душанбе, 1962, с.89-287.
10. Литвинский Б. А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы//История и культура народов Средней Азии. М., 1976.с.53,55
11. Сулейманов Р.Х., Гордеева Е. А. К вопросу об особенностях культурогенеза и урбаногенеза юга Уструшаны //Қадимий Жиззах воҳаси – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида (сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт). Республика илмий-амалий конференция материаллари. Жиззах, 2019, 96) .
12. Tarn,1938.Pulleyblank.1966

=====

ANDIJON VILOYATI ETNOTOPONIMLARI – TARIX KO‘ZGUSI

Sobirov Abdulhay Shukurovich

filologiya fanlari doktori, Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi

Andijon davlat universiteti professori

sobirov-1957@mail.ru; +99890-547-78-57

Annotatsiya: Maqolada Andijon viloyatidagi etnotoponimlar, ularning mo‘g‘ul, qirg‘iz, uyg‘ur, arab, tojik tillariga tegishli jihatlarini to‘g‘risida fikr yuritildi. Etnotoponimlarning areal holatlariga e‘tibor qaratildi.

Kalit so‘zlar: toponim, etnotoponim, til, areal tilshunoslik, qipchoq lahjasi, qorluq lahjasi, qabilalar, arab tili, mo‘g‘ul tili, qirg‘iz tili, tojik tili, uyg‘ur tili.

Аннотация: В статье рассматриваются этнотопонимы в Андижанском регионе, их аспекты в контексте монгольского, киргизского, уйгурского, арабского и таджикского языков. Уделяется внимание ареалистическому статусу этнотопонимов.

Ключевые слова: топоним, этнотопоним, язык, ареалистическая лингвистика, кипчакский диалект, карлугский диалект, племена, арабский язык, монгольский язык, киргизский язык, таджикский язык, уйгурский язык.

Annotation: The article examines the ethnotoponyms of the Andijan region and their aspects related to the Mongolian, Kyrgyz, Uyghur, Arabic and Tajik languages. Attention was paid to the areal status of ethnotoponyms.

Key words: toponym, ethnotoponym, language, areal linguistics, Kipchak dialect, Karluk dialect, tribes, Arabic, Mongolian, Kyrgyz, Tajik, Uyghur.

Dunyoda tillar ko‘p, lekin ular ichida shaxs tarbiyasida ona tili alohida ajralib turadi. Har birimiz bizni oq yuvib, oq taragan, o‘sib ulg‘ayishimiz uchun jonini fido qilgan, zahmatkash va mushfiq onalarimiz oldida bir umrga qarzdormiz.

Onalar munavvar quyosh yangliq butun mehrini, borlig‘ini o‘z farzandlariga beminnat sochib o‘tadilar, lekin evaziga ulardan hech narsa talab qilmaydi. Aynan mana shu sababga ko‘ra tillarning eng zo‘riga ONA TILI deyiladi. Biz – o‘zbeklarning peshonamizga dunyoning eng qadim va go‘zal tillaridan biri bo‘lgan o‘zbek tilida tanglayimiizni ko‘tarish nasib qilgan.

O‘rni kelganda aytib o‘tish joizki, tilning o‘zi yolg‘iz hech narsaga erisha olmaydi. Uning atrofida tilni o‘rab, avaylab, unga tayanch, suyanch bo‘lib turgan juda ko‘plab hodisotlar bor. Falafa, ilmi hikmat, riyoziyot, ruhiyat, jamiyatsiz til shakllanmaydi va taraqqiy etmaydi ham. Tilning borligi uchun muayyan xalq, millat javobgar sanaladi. Shu ma’noda zamonaviy tilshunoslik o‘zini o‘rab turgan boshqa fanlar bilan birgalikda rivojlangandagina undan jamiyatga naf yetadi. Lingvistikaning boshqa fanlar bilan aloqasi natijasida matematik lingvistika, sotsiolingvistika, psixolingvistika, ekolingvistika, mentalingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi yuzga yaqin sohalar shakllandi va taraqqiy topdi. Ular ichida etnolingvistika alohida ajralib turadi.

Etnolingvistika til bilan xalq o‘rtasidagi munosabatlarni, tilning faoliyati va taraqqiyotida lingvistik va etnik omillarning o‘zaro ta’sirini o‘rganuvchi fan sanaladi [5, 136].

Etnolingvistika etnografiya bilan chambarchas bog‘liq. Etnografiya bilan shug‘ullanuvchi olimlar tarix, arxeologiya, til, madaniyat, san’at, falsafa kabi bir qator fanlaardan yaxshi xabardor bo‘lmog‘i kerak. Shu bois, bunday tadqiqotchilar

barmoq bilan sanarli. Respublikamizda ko‘zga ko‘ringan olimlardan biri tarix fanlari doktori, professor U.S.Abdullaev ana shunday insonlardan biridir.

Ulug‘bek Saydnovich bilan deyarli tengdoshmiz. Bosib o‘tgan yo‘limiz ham bir xil. Umr chorrrahalarida ko‘p bor uchrashganmiz, lekin bir-birimizdan hech qachon ko‘ngilimiz qolmagan.

U.Abdullaevning Farg‘ona vodiysidagi an‘anaviy etnik va etnoslararo jarayonlarni o‘rganib kelayotgani ma’qul. U tomonidan yozilgan “Farg‘ona vodiysida etnoslararo jarayonlar” (2005); “Farg‘ona vodiysi aholisi: etnik tarkibining shakllanishi va etnomunosabatlar tarixi” (2016); “O‘zbekiston tarixidagi etnik atamalar” (2018); “O‘zbekiston tarixidagi etnonimlar” (2020); “O‘zbekiston tarixidagi etnonimlar va etnosiyosiy jarayonlar (qadimgi davrlardan hozirgi kungacha)” (2022); “O‘zbekiston tarixining etnik masalalari” (2024); “O‘zbekiston hududida etnik va etnoslararo jarayonlar: tarixi va evolyusiyasi” (2025) kabi asarlar sohaning noyob manbalarii qatoriga kiradi.

Ustozning tavalludi munosabati bilan Andijon viloyatidagi etnonimlar haqida ba’zi bir mulohazalarni bayon etdik.

Ma’lumki, Andijon viloyati mamlakatimiz hududining bir foizini tashkil qilsada, aholisining adadi nuqtai nazaridan nafaqat Markaziy Osiyoda, balki Yevroosiyodagi eng zich maskanlardan biri sanaladi. Mo‘tadil tabiati va boy tuprog‘i azal-azaldan bu yerga turli xalqlar va millatlar vakillarining kelib o‘rnashishiga sababchi bo‘lgan.

Qoraxoniylar davrida poytaxt vazifasini bajargan Qashqar, Bolosog‘un, O‘zgan shaharlari qatorida mazkur joyda (unda butun Farg‘ona vodiysi Andugon deb yuritilgan) turkiy adabiy tilning kurtak yoza boshlagani hammaga ma’lum. O‘sha davrda Andijon tili Mahmud Koshg‘ariy yozgan “eng ochiq va ravon til” – “haqoniya tili”, ya’ni qorluq tilining fokus nuqtalaridan biri sifatida shakllangan bo‘lishi mumkin, chunki yuqorida nomlari tilga olingan shaharlarda qorluq, chigil, arg‘u, uyg‘ur qabilalari yashagani isbot talab qilmaydigan haqiqat. [2, 39]

Ushbu qabilalarning tillari negizida shakllangan qorluq-chigil-uyg‘ur lahjasi bir necha asrlardan buyon o‘zbek adabiy tilining tayanch manbalaridan biri vazifasini o‘tab kelmoqda.

Buyuk adib Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asariga asoslanadigan bo‘lsak, o‘rta asrlarda Andijon tili sharqdan boshlab to Hirotgacha bo‘lgan hududlarda yetakchi tillardan biri bo‘lgani oydinlashadi. Bu haqda u shunday deb yozadi: *“Eli turkdur. Shahr va bozorasida turki bilmas kishi yo‘qtur. Elining lafzi qalam bila rosttur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovu dudkim Hiriya nash‘u namo topibtur, bu til biladir”*. [1, 6]

Demak, Andijon shahri va uning atrofida yashovchi aholining tili, asosan, turkiy til bo‘lgan. Shahar tili hozirda ham o‘zbek adabiy tilining tayanch shevalaridan biridir, biroq, viloyatning areal manzarasi boshqacharoq. Bu yerda 92 bo‘li o‘zbek urug‘larining ko‘plab vakillarini uchratish mumkin. Mo‘g‘ul istilochilari, jumladan, Andijonni vayron qilgan Xalugaxon va Duvaxonlar uni qayta barpo etib, shahar atrofiga mo‘g‘ullarning nayman, sulduz, ayronchi, qo‘nji, saroy, darxon, bahrin, jevachi kabi qabila vakillarini olib kelib joylashtirishgan. [3, 35] Hozirga shahar atrofida shu nomlarda alohida aholi yashash punktlari mavjud. Hatto ularning ayrimlari shahar hududiga qo‘shilib ketgan.

Qo‘qon xoni Madalixon XIX asr o‘rtalarida Sharqiy Turkistonga yurish qilib, 70 000 uylik aholini vodiya olib kelgani haqida tarixiy ma‘lumotlar bor. Ularning asosiy qismi Andijon viloyatida qo‘nim topgan. Bir paytlari shahar chetidan oqib o‘tgan, bugungi kunda shahar o‘rtasida qolib ketgan Xo‘tanariq (xalq tilida Qo‘tanariq) ham o‘shalar tomonidan qazilgan va olib kelinganlar ariqning ikki qirg‘og‘i bo‘ylab joylashtirilgan. [3, 104]

Viloyatdagi Uyg‘urobod, Eskilik, Uyg‘ur ko‘cha, Do‘lan, Otish, Uyg‘ur masjid kabi nomlar bu voqeaga guvohlik berib turibdi.

Qo‘qon xonlari, jumladan, Xudoyorxon davrida Musulmonqul tashabbusi bilan minglab qipchoq xonadonlari viloyat hududiga olib kelindi. Qirg‘iz-qipchoq urug‘larining yashash manzillari vujudga keldi. Viloyatda arablar istilosi bilan

bog‘liq Arabqishloq, Katta arab, Kichik arab, Arabxona, Tunukaarab, Arab mahalla kabi etnotoponimlar mavjud.

Demak, Andijon viloyatining areal manzarasida bir tomondan qorluq- chigil-uyg‘ur va qipchoq lahjalari dialektal oilani tashkil qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan tojik, mo‘g‘ul, qisman arab tillari o‘ziga xos til manzarasini hosil qilgan.

Ushbu maqolada etnotoponimlar misolida viloyatning areal ko‘rinishini chizib berishga harakat qildik. Viloyat hududidan o‘tuvchi to‘rtta asosiy izochiziqlarni aniqladik.

I. Andijon shahrini chor atrofdan o‘rab turgan mo‘g‘ulcha *nayman*, *sulduz*, *ayronchi*, *bahrin*, *darxon*, *qo‘ngi*, *jevachi* kabi urug‘ nomlari bilan bog‘liq etnotoponimlar. Mazkur etnotoponimlarning har biri mo‘g‘ul tilida muayyan ma‘noni anglatgan va hozirda o‘zbek tiliga singib ketgan leksik birliklar sanaladi.

Masalan: *Qo‘ngirot* – (mo‘g‘ulcha: *xun* – *oqqush*, *ard* – *odamlar*). Oqqush mo‘g‘ul xalqining totemlaridan biri sanaladi. Qo‘ngirot “oqqush qabilasi” degan ma‘noni anglatgan.

Dalvarzin – (mo‘g‘ulcha: *dal* (*tepa*) + so‘g‘dcha: *var* (*qal’a*, *qo‘rg‘on*) + *zin* (*zamin*)). Tepalikka qurilgan qal’a-istehkom. Shuningdek, mo‘g‘ulcha: *dorboljun* (sobiq istehkomlarning kvadrat xarobalari) ma‘nosi ham bor.

Darxon – (tarxon (mo‘g‘ulcha: *temirchi*, *ozod kishi*). Tarixda soliqlardan va har qanday majburiyatlardan ozod qilingan; imtiyozli, daxlsiz qabila, urug‘ yoki ayrim shaxslarga beriladigan huquq). Shunday huquqqa ega bo‘lgan kishilar jamoasi, qabila.

Nayman – (mo‘g‘ulcha: *sakkiz*). O‘zbek xalqining etnik tarkibiga kirgan qabilalardan birining nomi. Naymanlarda *ayronchi*, *badir*, *biya*, *bog‘onali*, *boltali*, *bo‘qalay*, *burunso*, *jag‘olbayli*, *jostovon*, *jilonji*, *jumoloq*, *olti ota*, *olti o‘g‘il*, *oq to‘nli*, *po‘latchi*, *sagiz uruv*, *sari nayman*, *to‘rt ul*, *to‘rt tamg‘ali*, *urguch*, *ukrash*, *changoli*, *go‘michli*, *qozoyoqli*, *qora nayman*, *qora gadoy*, *qora sirak*, *qorg‘oli*, *qiltamg‘ali* va boshqa urug‘ bo‘linishlari bo‘lgan;

Poloson – (mo‘g‘ulcha: *balgas(un)* – shahar yoki forsha: *palas (on)* – darvish(lar); *Bahrin* – (mo‘g‘ulcha: *baarin* – *lochin*). Dashti Qipchoqda yashagan

turkiylashgan mo'g'ul qabilalaridan birining nomi. XIII asrdan boshlab bahrinlar Zarafshon va Farg'ona ko'chib o'tishni boshlagan.

Qo'nji – [mo'g'ul urug'laridan birining nomi]. Joy nomini ko'nchi – terini pishirish, pardoqlash, charm tayyorlash ishi bilan shug'ullanuvchi mutaxassis, charm pishiruvchi shaxs nomidan kolib chiqqanligi haqida ham fikrlar mavjud.

Arg'in – (<*arg'u*<*arg'un* (mo'g'ulcha: arg' – duragay)]. 1. 92 bo'li o'zbek urug'lari tarkibiga kirgan urug' nomi. 2. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida, “Boburnoma”da, Mulla Sayfiddin Axsikandiyning “Majmuat-tavorix” asarida qayd qilingan. N.A.Aristovning ta'kidlashicha, arg'in va basmil bir xalqning ikki xil nomi bo'lgan. Bu so'zlarning ma'nosi “*aralash*”, “*qo'shilgan*”, ya'ni bir qancha urug'lardan tashkil topgan demakdir. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra basmil qabilasi o'tmishda 40 urug'dan, arg'in qabilasi esa 7 urug'dan tashkil topgan; *Axtachi* – (axta (mo'g'ulcha: ot) + -chi (*shaxs otini yasovchi qo'shimcha*). Otboqar, jilovdor. Qadimiy urug' nomi.

Do'rmon – [mo'g'ulcha: *to'rt*). Do'rmon – o'zbek qavmlaridan biri.

Barlos – (mo'g'ulcha: kuchli, yo'g'on. Abulg'azi Bahodirxon ta'rifi ko'ra, sarkarda degan ma'noni anglatadi). Turkiylashgan mo'g'ul qabilalaridan birining nomi.

Tilshunoslikda bunday hodisaga superstrat (lotincha: superstratum – “ustki qatlam, qavat” — muayyan bir lingvogeografik hududda tarqalgan tildagi lisoniy belgi va hodisalar majmui bo'lib, ular mahalliy tilga singib yo'qolib ketgan kelgindilar tilining izlari) deyiladi.

II. G'arbdan, aniqrog'i, Qo'qondan boshlab janub va shimol tomon yoyilgan qipchoq lahjasi hududi. Asosiy chiziq Bo'ston tumanining Nasriddinobod, Baliqchi tumanining O'rmonbek, Olimbek, Baliqchi, Orolxon, Shovurxon, Tovuldi, Mallachek, Niyozmatchek, Siza; Oltinko'l tumanining Qo'shtepasaroy, Oqtepa, Saroy; Izboskan tumanining Shermatobod, Botirobod, To'rtko'l, Tuyachi; Shahrixon tumanining Ahmadbek, Abdibiy kabi kabi aholi punktlarini qamrab oladi. Ularda qo'g'ay, bug'och, kumushoy, yashiq, jaydoq, puchug'oy, elatan, og'im, toz, sirmoq, yettiqashqa, qutluqsaid, ko'kmo'yin, tovuldi, to'rttoy, chang'roqchi, chiyal, ko'lon,

oqbo‘yra, qorabovur, tikan, qoratikan, qoramoyun kabi qipchoq urug‘lari isiqomat qiladi va aksariyat qishloqlar hamda mahallalar shu nomlar bilan ataldi va ularning har biri muayyan ma‘noni anglatadi. Masalan, *Sirmoq* – qipchoqlarning ichki urug‘laridan biri. Sirmoqning quyidagi ma‘nolari bor: A. 1. Ustini mato bilan tarang qilib qoplamoq. 2. Gavdaga yopishib tarang turmoq. 3. Mahkam qilib bog‘lamoq. 4. Arqonni kalta qilib bog‘lamoq, qantarib qo‘ymoq. B. Bir muncha vaqt ovqat bermay och qo‘ymoq, och qoldirmoq yoki o‘zini ovqatdan tiyib och o‘tirmoq. [4, 523].

III. Viloyatning qo‘shni Qirg‘iziston bilan chegaradosh Marhamat, Buloqboshi, Xo‘jaobod, Jalaquduq, Qo‘rg‘ontepa, Paxtaobod, Izboskan tumanlarida qirg‘iz xalqi bilan bog‘liq etnotoponimlar uchraydi. Bu joylarda asrlardan beri o‘zbek-qirg‘iz dialektal zonalar shakllangan. Hatto ba‘zi bir tumanlar: Xo‘jaobod, Jalaquduq, Qo‘rg‘ontepada hudud ichigacha kirib borgan.

Bunga quyidagi etnotoponimlarni misol qilib olish mumkin:

O‘rg‘u – (Qirg‘izlarning ichkilik bo‘limi tarkibida urug‘ nomi). *O‘rg‘u* “jarlik”, “chuqurlik”, “o‘ra”; “tepalik”, “balandlik”, “o‘jar”, “johil” ma‘nolarida keluvchi “o‘r” va “-g‘u” so‘z yasovchi qo‘shimcha yordamida hosil qilingan nomga o‘xshaydi. Boisi, qirg‘iz urug‘larining aksariyati qirlik, tog‘lik joylarda yashashgan. Qirlikda, tog‘likda yoki chuqurlikda, jarlikda yashovchi odamlar degan ma‘noni anglatishi mumkin.

Cho‘nbog‘ish – (<cho‘ng (katta, ulkan; zo‘r, kuchli) + bog‘ish (bag‘ish<bag‘i). Bag‘ish – bug‘u bir qator turkiy xalqlarda, jumladan, qirg‘iz halqida qadimdan muqaddas hayvon analib kelingan.

Qorasadoq – qishloq, Jalaquduq tumani. Qirg‘izlarning qandi, kesek, no‘yg‘ut, sayaq qabilalari tarkibida qorasadaq urug‘i qayd qilingan (*sadoq* – yoy o‘q solinadigan to‘rvacha, *o‘qdon*; urug‘ tamg‘asi sadoq shaklida bo‘lgan);

Qiziloyoq – [qizil (1. Qon rangidagi, qirmizi, alvon. 2. Yuzning, badanning shu tusga moyil rangi, qizillik) + oyoq (1. Odam, hayvon, qush, umuman, jonli organizmlar gavdasining tayanib turishi, yurishi yoki o‘rmlashi uchun xizmat qiladigan quyi qismi. 2. Oxir, adoq, 3. Chet, chekka, quyi tomon, etak)]. Qirg‘iz qipchoqlarning bir urug‘i. Qirg‘izlarning *kesek*, *do‘lo‘s*, qoraqalpoqlarning

qo'ldovli, turkmanlarning *ersari* qabilasi tarkibida *qiziloyoq* urug'i qayd qilingan. Oyoq so'zining "idish-tovoq" ma'nosi ham bor. Tojikistondagi Qorategin qirg'izlari idish-tovog'igacha oltindan bo'lgan boylarni qiziloyoq deyishgan;

To'lg'a – (chayqatmoq, silkimoq, tebratmoq; qirg'iz tilida to'la ma'nosida keladi).

Munduz – Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida uchta ma'nosi berilgan: a) *ahmoq odam*; b) *kuchli sel*; c) *yo'rg'a ot, chopishda tengi yo'q ot*. 2. *Ming* va *-duz* qo'shimchalaridan hosil qilingan urug' nomi.

Qirg'izlar uchta yirik guruhlariga birlashganlar: "o'ng" qanot qirg'izlari, "so'l" qanot qirg'izlari hamda "ichkiliq" qirg'izlari. *Munduz* so'l qanotdagi yirik urug'lardan biri. Qirg'iz xalqida "*Ko'kda yulduz ko'p, yerda munduz ko'p*" degan maqol bor.

Qorabog'ish – (qora (rang-tus; qadimgi turkiy tilda katta ma'nosini bildiradi) + bog'ish (bag'ish < bag'i). Bag'ish – bug'u bir qator turkiy xalqlarda, jumladan, qirg'iz xalqida qadimdan muqaddas hayvon analib kelingan.

Afsonalarga ko'ra, qirg'iz xalqi bir paytlar Enasoy daryosi bo'ylarida yashagan paytida dushmanlar bostirib kelib, qabila a'zolarining barchasini qirib tashlaydi. Taqdir taqozosiga ko'ra, o'rmonga qo'lsavat uchun po'stloq shilgani kirib ketgan ikki bolakaydan boshqa hech kim tirik qolmaydi.

G'alabadan mast bo'lgan yov qo'shini bolalarni o'ldirishni Cho'tir Baymoq ismli kampirga topshirishadi. U bolalarni Enasoy daryosiga oqizib yubormoqchi bo'lganida, Shoxdor ona bug'u ularni qutqarib olib, uzoq Issiqko'lga olib ketadi va boqib voyaga yetkazadi.

Bolalar ulg'ayib, turmush qurishadi, to'ng'ich farzandiga ona bug'u hurmati uchun Bag'ish (Bug'uboy) deb ism qo'yishadi.

Bag'ish so'zi bag'i (bug'u) so'ziga -ish qo'shimchasini qo'shish yordamida yasalgan.

Qirg'iz urug'lari ichida *bag'ish* komponenti asosida yuzaga kelgan Cho'ngbag'ish, Saribag'ish, Qorabag'ish, Uchbag'ish, Ko'kbag'ish urug' nomlari ham mavjud.

Mahmud Koshgariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida ham “bag‘ish” so‘zi uchraydi va u “barmoq va boshqa a‘zolar bo‘g‘ini”, “qamish va shunga o‘xshash narsalarning bo‘g‘ini” degan ma‘noni ifodalashi aytilgan. Shunga asoslanilsa, *bag‘ish* komponentli Cho‘ngbag‘ish, Saribag‘ish, Qorabag‘ish, Uchbag‘ish, Ko‘kbag‘ish so‘zlarida cho‘ng (katta-ma‘nosida), sari(q), qora, ko‘k komponentlari urug‘larning ma‘lum bir bo‘g‘inlari, bo‘limlari ma‘nosida qo‘llangan bo‘lishi oydinlashadi. Cho‘ngbag‘ish “katta bo‘g‘im, urug‘ning katta qismi”, *Saribag‘ish* “markazda, o‘rtada yashagan bag‘ishlar”, *Qorabag‘ish* “shimolda yashagan bag‘ishlar”.

Ko‘kbag‘ish “sharqda yashagan bag‘ishlar” ma‘nolarini ifoda etadi.

Xidirsha – <*qidir*<*xizr* (arabcha: yashil rangli) Islom manbalariga ko‘ra, Xizr a.v.s. abadiy tiriklik, barhayotlik timsoli. U yo‘ldan adashganlarga, oshiqlarga yo‘l ko‘rsatuvchi, rahnamo sanaladi. Xidirning pok, pokiza, parda (niqob)li kabi ma‘nolari ham bor.

Qidirshalar qirg‘iz xalqining shakllanishida katta rol o‘ynagan ichilik qabilalaridan biri. XVI asrda yashagan Sayfiddin Axsikandiyning “Majmu at-tavorix” asarida xidirshalar bulg‘achi nomi bilan tilga olinadi.

Muday –qirg‘izcha: *chol*, *qariya*. Qirg‘iz xalqi vakillari tomonidan obod qilingan joy.

Kesak – Qirg‘iz urug‘laridan birining nomi. “Kesmoq” fe‘lidan yasalgan. O‘zbek tilida kesak: 1. Qotgan, qurigan loy bo‘lagi. 2. Guvala. 3. His-tuyg‘usi yo‘q, hushsiz; hech narsadan ta’sirlanmaydigan (kesakka nisbat beriladi) va h.k.

IV. Viloyatning Shahrixon, Asaka, Oltinko‘l tumanlarida janubi-g‘arbiy tomondan shimoli-sharqiy tomonga cho‘zilgan Xoldevonbekdan Paxtaobodning Tojikqishloqqacha bo‘lgan masofada *Katta tojik*, *O‘rta tojik*, *Sho‘r tojik*, *Xondibog‘i*, *Madyarchek*, *Oftobachek*, *Tojikqishloq*, *Tojikmahalla* kabi tojik tiliga aloqador etnotoponimlar mavjud. Shahrixon, Oltinko‘l tumanlarida tojik tilini saqlab qolgan bo‘lsa, sharqqa qarab borgan joylarda bu tildan foydalanish zaiflashgan.

V. Ulug‘nor tumanining Sariqsuv, Baliqchi, Oltinko‘l, Andijon tumanlarining Qoraqalpoq aholi punktlarida asli o‘zlarini qoraqalpoq xalqi vakillari hisoblovchi aholi istiqomat qiladi va ular o‘z nutqida qoraqalpoq tili unsurlarini saqlanib qolgan.

Shuningdek, *Xutorqishloq, Russkoe selo, Neftprom, Yujniy Olamushuk, Topolino, Posyolka* kabi rus; *Uyg‘ur, Uyg‘urobod, Do‘lan, Otish, Qashqar, Qqashqarlik, Qashqarqishloq, Qashqarmahalla* singari uyg‘ur; *Lo‘limahalla, Lo‘lichek, Lo‘lilik* singari mahalliy lo‘li; *Arabmahalla, Katta arab, Kichik arab, Tunuka arab* va h.k arab xalqi bilan bog‘liq etnotoponimlar ham ko‘p uchraydi.

Umuman olganda, Andijon viloyatining etnik tarkibi tarixan xilma-xil bo‘lib, ularga bog‘liq toponimlarni o‘rganish viloyat tarixi, aholisining turmush tarzi, urf-odatlarini to‘g‘risida qimmatbaho ma‘lumotlarni taqdim etishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1990. – 368 b.
2. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘oti-t-turk. – 1-jild. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2016. – 388 b.
3. Shamsuddinov R.T., Is‘hoqov A.A. Andijon tarixidan lavhalar. Toshkent: Sharq NMAK Bosh tahririyati, 2013. – 592 b.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – 5 jildlik. – 3-jild. – Toshkent: O‘zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. – 687 b.
5. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zME Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. – 160 b.
6. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Substrat_\(tilshunoslik\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Substrat_(tilshunoslik)).

****=====****

QASHQADARYO VA SURXON VOHASI BEKLIKLARI AHOLISINING DEMOGRAFIK JARAYONLARI (XIX OXIRI – XX ASR BOSHLARI)

Xolmuminov Xusan Eshmo‘minovich t.f.d.prof

UO‘K: 910.4 (091):94.(584.4)

<https://orcid.org/0009-0003-6634-6020>

Termiz davlat universiteti

Jahon tarixi kafedrasida mudiri

Annotatsiya: Maqolada Surxondaryo va Qashqadaryo vohalari aholisi ijtimoiy turmush darajasi hamda demografik jarayonlari, aholi milliy tarkibi hamda

xo'jalik hayoti bilan bog'liq masalalari ilmiy tahlil etilgan. Shuningdek, aholi demografik jarayonlaridagi migratsiya masalalari yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *Surxondaryo va Qashqadaryo vohalari, bekliklarda Qarshi, Kitob, Yakkabog', Chiroqchi, G'uzor Boysun, Denov, Sherobod, bekliklari aholisining demografik jarayonlari, bekliklarga tegishli amlokliklar va ulardagi aholi xo'jaliklarining mashg'uloti, o'zaro savdo aloqalar.*

Аннотация: *В статье представлен научный анализ вопросов, касающихся уровня жизни, демографических процессов, этнического состава и экономической жизни населения Сурхандарьинского и Кашкадарьинского оазисов. Также рассматриваются миграционные вопросы в контексте демографических процессов*

Ключевые слова: *Демографические процессы среди населения Сурхандарьинского и Кашкадарьинского оазисов и бекств Карши, Китаб, Яккабаг, Чиракчи, Гузар, Байсун, Денау и Шерабад; связанные с этими бекствами аmlakovыe владения и хозяйственная деятельность домохозяйств в их пределах; а также взаимные торговые связи.*

Abstract: *The article presents a scientific analysis of issues concerning the living standards, demographic processes, ethnic composition, and economic life of the population in the Surkhandarya and Kashkadarya oases. Migration issues are also examined in the context of demographic processes.*

Keywords: *Demographic processes among the population of the Surkhandarya and Kashkadarya oases and the bekdoms of Karshi, Kitab, Yakkabag, Chirakchi, Guzar, Boysun, Denov, and Sherabad; the amlak holdings and household economic activities within these bekdoms; and mutual trade relations.*

XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida janubiy vohalar bekliklaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar o'ziga xos tarzda kechgan. Jumladan, bu davrdagi ichki nizolar, xonliklarning istilochilik yurishlari mamlakatning siyosiy va iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan edi. Shuningdek, markazlashgan davlat boshqaruvining mavjud emasligi, barcha sohalar kabi xalq ommasi turmush darajasining og'irlashuviga, ijtimoiy jarayonlarning izdan chiqishiga hamda aholi demografik jarayonlariga ta'sir ko'rsatmasdan qolmadi.

Surxondaryo vohalarida mavjud bekliklardagi XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlaridagi aholi ijtimoiy turmush tarzi va demografik jarayonlarni keng miqyosda ilmiy asosda o'rganish muhim hisoblanadi. Tadqiq etilayotgan davr aholining ijtimoiy turmush tarzi hamda demografik jarayonlari xususidagi ma'lumotlar bir qator sayyoh olimlar tomonidan qayd etilgan manbalarda hamda statistik ma'lumotlarda o'ziga xos tarzda qayd qilib o'tilgan. Bunday ma'lumotlar hududda

istiqomat qiluvchi aholi soni, milliy tarkibi, kundalik turmush tarzi, aholi bandligi, demografik rivojlanish muammolarini ilmiy tadqiq qilishda muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, ushbu davrdagi aholi demografik holatini o'rganishda albatta Turkiston o'lkasida o'tkazilgan aholi ro'yhatiga doir statistik ma'lumotlar muhim hisoblanadi.

Aholi demografik tarixining yoritilishi va o'rganilishi masalalarida alohida ta'kidlash lozimki, bu jarayonlarda asosiy manba sifatida qo'llaniladigan (1897 yil Turkiston o'lkasida) 1920, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 yillarda aholini ro'yxatga olish ma'lumotlarida aksariyat holatlarda chalkashliklarga, kamchilik va ba'zan esa ayrim xatolarga yo'l qo'yilgan. Ya'ni bunday holatlarning asosiy sabablari sifatida quyidagilar e'tirof etilgan: birinchidan aholini ro'yxatga olish hujjatlari faqat rus tilida tuzilganligi bo'lsa, ikkinchidan esa, sovet davlatining hukmronligi davrida aholi soni va tarkibiy tuzilishini ro'yxatga olishni doimiy ravishda tashkillashtiradigan idoralarning o'zi ham mavjud emas edi. O'tgan davrning turli bosqichlarida faoliyat ko'rsatgan aholi sonini ro'yxatga olishda qatnashadigan tashkilotlar favqulodda holatlardagina faoliyat ko'rsatar edi. Shu tufayli uzoq yillar davomida aholi demografik jarayonlari tarixi bilan bog'liq to'liq haqiqat yuzaga chiqmaganligi bilan izohlanadi [1]. Ammo shunga qaramay ushbu ma'lumotlar demografik jarayonlarni qiyosiy –tahliliy tarzda o'rganishda o'ziga xos o'rin tutib kelmoqda [2].

Bu davrda janubiy vohalardagi bekliklarda ham aholi soning ortishi doimiy tarzda o'zgarib turgan. Bunday siyosiy o'zgarishlar albatta amlokдорlikdagi turli urug'lar sonining ortishiga ham o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatgan. XX asr boshlariga kelib Qashqadaryo vohasida ham aholining soni va miliy tarkibi ortib borib, o'zbeklar-186459 kishini, tojiklar- 20438, turkmanlar -3152, qozoqlar-730, arablar-732, yahudiylar-1011 kishini tashkil etib, vohada umumiy aholi soni-219111 kishini tashkil etgan [3].

Janubiy vohalardagi bekliklarda Qarshi, Kitob, Yakkabog', Chiroqchi, G'uzor bekliklari aholisining katta qismini o'zbeklar tashkil etib, ular juda xilma xil urug'lardan iborat bo'lgan. Jumladan G'uzor bekligi hududlarida o'zbeklar-36505

kishini, Shaxrisabzda o'zbeklar -70700, tojiklar-1400, turkmanlar-132, yahudiylar-111, jami aholi soni 82100 kishini tashkil etgan. Qashqadaryo vohasida aholining milliy tarkibida o'zbeklar 159075 kishini tashkil etgan bo'lsa, tojiklar-20300, turkmanlar-3020, qozoqlar-730, arablar-7185 kishini tashkil etib, vohaning jami aholi soni 190310 kishini tashkil etgan [4]. Ushbu davrda aholining demografik jarayonlariga nazar tashlasak, bunda milliy tarkibning ortib borishi jarayonlari faol tarzda kechganligini ko'rishimiz mumkin.

Qashqadaryo vohasi bekliklarining geografik o'rni va savdo yo'llari to'g'risida bir qancha aniq ma'lumotlar keltirib o'tgan L.Ye.Kostenko Buxoro xonligi hududlarini harbiy maqsadga muvofiq o'rganib chiqadi [5]. U Shaxrisabz bekligidan to Amudaryo bo'ylarigacha bo'lgan barcha manzillari, qishloq va shaharlar, u yerda yashovchi aholi sonini o'rganib chiqadi. L.Ye.Kostenkoning ma'lumotlarida Shaxrisabz shahridan G'uzor shahrigacha bo'lgan hududlardagi aholi yashaydigan manzillarga yo'l-yo'lakay izoh berib boriladi. Jom qishlog'idan G'uzor shahrigacha bo'lgan yo'lda uchraydigan Qoraqiya qishlog'i, Ko'ktosh qudug'i, Chiroqchi shahri, Qorabog', Yortepa va Apardi qishloqlariga ta'rif berib o'tiladi" [6].

Shuningdek, G'uzor bekligidan o'tgan savdo yo'llari, geografik joylashishi, hamda aholisi xususida N.Mayevning asarlarida [7] ham ma'lumotlar keltirib o'tiladi. G'uzor shahridan 8 chaqirimlik tog'li yo'l to'g'ri Qora Kamardan chiqqan. Qora kamardan 8 chaqirim narida Saroy mavjud bo'lib, yo'l shu yerga kelganda ikkiga ajralgan va to'g'ri O'ra daryodan chiqilgan. O'ra daryosi orqali tog' oralab ketgan yo'l davom etib, to'g'ri Termiz yo'liga chiqilganligi keltirib o'tilgan.

Qashqadaryo vohasi bekliklari katta hududni o'z ichiga olganligi u yerda bir qancha urug'lar va millatlar istiqomat qilishiga olib kelgan. Beklikda o'zbek va tojik millati ko'pchilikni tashkil etgan bo'lib, boshqa millat vakillari ham bo'lgan. Ularga g'alcha, lo'li, qirg'iz, hozirgi Qoraqalpog'istondan ko'chib kelgan qo'ng'iroq qabilalari, qavchin, saroy (mo'g'ul) mojar urug'lari, harduri, yahudiylar kiradi. Xitoy hamda savdo-sotiq uchun kelib shu joyda o'troqlashib qolgan afg'on va hind savdogarlari ham o'troq hayot kechirganlar [8].

XIX asr oxir - XX asr boshlarida Janubiy vohalardagi ijtimoiy jarayonlar N.N. Pokotilovning asarlarida [9] ham keltirib o'tilgan. Jumladan ushbu manbalarda amirlikning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, tabiiy boyliklari, karvon yo'llari, harbiy holati kabilar haqida ma'lumotlar bilan birga Surxon vohasidagi Boysun, Sherobod, Denov bexliklari shaharlari, ulardagi qal'alar va himoya inshootlari, shahar hunarmandchiligi, ayrim amaliy san'at namunalari haqidagi ma'lumotlar ham uchraydi.

Qashqadaryo vohasidagi Shahrisabz va G'uzor bexliklarida bo'lgan harbiy ma'mur, Belyavskiy ham bu hududlar shaharlari haqida ma'lumotlar qoldirgan [10]. Ushbu ma'murning asaridagi Kitob, Shahrisabz, Yakkabog', G'uzor shaharlarining ma'muriy diniy boshqaruvi, ayrim eski maktablar, shaharlarning himoya inshootlari (Shahrisabz, Chim devori), shaharlardagi hunarmandchilikning ahvoli, Qashqadaryo vohasi shaharlarini Surxon vohasi orqali Afg'oniston bilan bog'laydigan karvon yo'llari haqidagi ma'lumotlarni keltirib o'tgan.

Buxoro amirligi janubiy hududlari hisoblangan ushbu bexliklardagi demografik jarayonlarda aholi soni hamda milliy tarkibini xilma-xilligi darajasi ayniqsa eng yirik shaharlarda o'ziga xos tarzda bo'lgan. Shuningdek, amirlik bilan o'zaro aloqalari natijasida shaharlar aholisi milliy tarkibi va soniga ham o'ziga xos tarzda ta'sir ko'rsatgan.

Jumladan Qashqadaryo vohasidagi Bexbudiy shahrida o'zbeklar -11705, tojiklar-138, arablar -136 kishini tashkil etib, jami aholi soni -11979 tani tashkil etgan. Ma'muriy markazlar hisoblangan G'uzor shahrida o'zbeklar- 850 kishini, Shaxrisabzda -9755, Kitob shahrida -3217, Chiroqchi shahrida-561, Yakkabog' shahrida- 1296 kishini tashkil etgan [11]. Statistik ma'lumotlarga ko'ra Qashqadaryo vohasida aholining demografik joylashuvida asosan ko'pchilik aholi vakilari qishloq joylar istiqomat qilganligi ma'lum bo'lgan.

Shuningdek bu davrda Surxon vohasidagi aholi soni hamda milliy tarkibi o'ziga xos tarzda o'zgarib turgan. Ma'lumotlarga ko'ra, 1886 yilda Boysun bexligida, Denov bexligida 50.000, Sherobod bexligida 65.000 aholi istiqomat qilgan bo'lsa, 1920 yilga kelib, Boysun bexligi aholisi 42.806, Denov bexligida 69.352, Sherobod

bekligi aholisi esa 113.281 kishiga [12] ortganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu tarzda aholi sonining ortib borishi albatta ijtimoiy turmush tarzidagi o‘zgarishlar shuningdek, urbanizatsiya jarayonlarining faollashuvi bilan ham bog‘liq bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin.

Demografik jarayonlarining tahlili shuni ko‘rsatmoqdaki, janubiy hududlar aholisi bu davrda asosan ko‘proq o‘troq turmush tarziga o‘tishi jarayoni yanada jadallashdi. Bu omillar natijasida janubiy vohalarda asta-sekinlik bilan ma‘muriy markazlar hisoblangan shaharlarda aholi sonining ortishi bilan izohlanadi. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida janubiy vohalardagi katta shaharlar soni bir necha o‘ndan ortiq bo‘lib, bulardan Qarshi, Shaxrisabz, Kitob, Boysun, Termiz, Yurchi, Denov, Sarijo‘y, Sherobod shaharlari muhim o‘rin tutgan [13]. Bu shaharlarda aholi soni muttasil ortib borgan. Jumladan ma‘lumotlarga ko‘ra Qarshi shahri aholisi 1897 yillarda 15198 kishini tashkil etgan bo‘lsa, 1926 yilga kelib 37587 kishiga ortganligini ko‘rishimiz mumkin [14].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Материалы Всероссийских переписей 1920 года. Перепись населения в Туркестанской Республике. Часть I. – Ташкент: Издания ЦСУ Туркеспублики, 1923. – с 144.
2. Холиқова Р. Россия – Бухоро: тарих чорраҳасида. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – б 68.
3. Бўриев.О. Усмонов.М. XIX аср охири –XX аср бoshларида Қашқадарё воҳасида этносларнинг жойлашуви тарихидан. Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта аср шаҳар маданияти анъаналари. УзМУ археология кафедрасининг 70 йиллигига бағишланган илмий анжуман материаллари.Тошкент Янги нашр-2010 йил.-Б153.
4. Очилдиев Ф.Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар . Т. 2008 -Б53
5. Костенко Л.Е. Туркестанский край – опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Петербург: 1880. С. 117-118.
6. Костенко Л.Е. Туркестанский край – опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Петербург: 1880. С. 119
7. Ботиров.И. Маев ва унинг “Бухоро хонлиги очерклари” Термиз окшоми 3-сон (350)-2012 йил 16 январь.
8. Ўзбекистон Миллий Архиви И-7-жамғарма, 1-рўйхат, 3103-иш, 18-варақ.
9. Покотило Н.Н. Путешествие в Центральную и Восточную Бухару в 1886 г. // Записки Русского географического общества. – СПб., 1889. – С. 219.

10. Полк. Белявский. Описание обренокгносцированного участка заключающего пройденные пути в пределах Шахри-Сабзь, Гузарского бекства и части нагорной Дербентской возвышенности // Сборник географических, типографических и статических материалов по Азии. Вып. 57. СПб., 1894. – С. 8 - 153.

11. Материалы всесоюзной переписи населения 1926 г. В Узбекской ССР. Вып.1. Поселенные итоги. г.Самарканд Издание ЦСУ УЗССР. 1927. С-211

12. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. Изд,М; "Наука", 1976, с .68.

13. Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. Ч. II. – Душанбе, 1963. –С 16

14. Қобулов.Э. Россия-Бухоро шартномаси ва шарқий Бухоро бекликларига сиёсий ҳаёт. Турон тарихи. 1985 йил №1 (83).:--Б 21 .

=====

ҚАДИМГИ СУҒД ХУДУДЛАРИДАГИ ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР ВА УЛАРНИНГ УРБАНИЗАЦИЯГА ТАЪСИРИ.

Баходир Жўраевич Эшов

*Қарши давлат университети профессори,
тарих фанлари доктори*

Марказий Осиёда қадимдан шаклланиб келган алоқа йўллари минтақадаги урбанизация ва шаҳарсозлик маданияти ривожига ҳам катта таъсир кўрсатган. Турли этнослар ва уларнинг хўжалик турларини ўзаро мулоқати, ўзаро таъсири амалга ошириб турилган шаҳарларнинг пайдо бўлиши Суғдда ҳам этник жараёнлар тезлашувига олиб келди. Шу ўринда минтақада шаҳарсозлик маданиятининг шаклланишига қисқача назар солиб ўтиш ўринлидир.

Мил. авв IV-III минг йилликларда Жанубий Туркменистонда (Анов, Номозгоҳ), Зарафшоннинг юқори оқимида (Саразм), II минг йилликда Сурхон воҳасида (Сополли) ва Шимолий Афғонистонда (Дошли), Фарғона водийсида (Чуст) суғорма деҳқончиликка асосланган ўтроқ деҳқончилик маданиятларининг пайдо бўлиши минтақада урбанизация жараёнининг бошланиш нуқтаси бўлди. Бу жараён дастлаб Марказий Осиёнинг жанубида

бошланиб, иқтисодий-маданий алоқалар ва миграция жараёнлари орқали минтақанинг шимолий-шарқий ҳудудларига ёйилганлигини кўриш мумкин.

Анов I даврининг сўнгги босқичларида, мил. авв. IV минг йиллик ўрталарида Зарафшон дарёсининг юқори оқимларида ҳам урбанизация ва ўтроқлашув жараёнлари бошланади. Кўпчилик тадқиқотчилар бу ҳудудга илк деҳқон қабилалар Ўрта Осиё жанубидан, Копетдоғ бўйларидан келганлигини таъкидлашади [1;137]. Мурғоб воҳасининг қўйи оқимларининг ўзлаштирилиши Копетдоғнинг шимолий ён бағирларидаги аҳолининг кўчиши билан боғлиқ бўлиб, бу ердан эса қадимги аҳоли Қўйи Зарафшон бўйларига кўчиб, энеолит даври маконларига асос солганлар. Буни ушбу воҳаларидаги ёдгорликлар моддий маданиятидаги ўхшашликлар мисолида кўриш мумкин. Шунга асосланиб, бу миграция йўли Копетдоғ-Тажан-Мурғоб-Қўйи Зарафшон-Саразм йўналишида бўлганлигини тахмин қилиш мумкин.

Сўнгги йилларда Саразм маданиятининг шаклланишида Фарғона водийси билан бўлган алоқаларнинг таъсири масаласи катта илмий баҳсларга сабаб бўлмоқда. Бу муаммони таҳлил қилган М.Х.Исомиддиновнинг фикрича, жанубий Туркманистондан келган қабилалар Саразм маданиятининг шаклланишига асос солган бўлсалар, кейинчалик бу ҳудудда ўтроқлашув жараёнинг ривожига Хисор, Фарғона водийси ва Зарафшон водийси шимолидаги дашт қабилалари ўзига хос ўрин тутадилар.

Марказий Осиёдаги урбанизация жараёнларида Қадимги Суғд ҳудуди ўзига хос ўрин тутган. Суғдиёнанинг минтақавий ва халқаро иқтисодий-маданий алоқалар тизимида тутган аҳамияти ҳам Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида шаҳарлашув жараёнлари ривожига хизмат қилган. Шу ўринда, мутахассисларнинг шаҳарларнинг пайдо бўлишида асосий омил бўлган жараёнлар ичида алоқа-савдо йўллари фаолиятини ҳам келтириб ўтгани эътиборга лойиқдир[2;131-132].

Суғдиёнада қадимги шаҳар марказларининг шаклланиши мил.авв. I мингйиллик бошларига тўғри келади. Қашқадарё воҳасининг юқори оқимида қадимги Наутака (Узунқир ёдгорлиги) ва қуйи оқимида Ксениппа (Еркўрғон

ёдгорлиги) шаҳарларининг пайдо бўлишида маҳаллий омиллар билан бирга ташқи маданий таъсирни ҳам кўриш мумкин. Бу ташқи маданий таъсир ушбу шаҳарлар тузилишида, мудофаа деворлари қурилишида, ибодатхоналар қурилиши ва моддий топилмаларда кўзга ташланади[3;138]. Бу ҳолатни Узунқир ва Ерқўрғон ёдгорлигида олиб борилган тадқиқотлар ҳам кўрсатиб бериши.

Зарафшон воҳасида Кўктепа ёдгорлиги ўрнида бўлган қадимги шаҳарда олиб борилган археологик тадқиқотлар ҳам Суғдиёнадаги этномаданий жараёнларнинг урбанизация ривожига тутган ўрни ҳақида маълумот беради. Самарқандни шимолдаги дашт ҳудудлари билан боғловчи йўлларнинг асосий йўналиши Кўктепа ёдгорлиги ўрнидаги қадимги шаҳар орқали ўтган. Бу ҳам ушбу қадимий шаҳарнинг Суғдиёнадаги этнослараро мулоқот тизимидаги аҳамиятидан далолат беради.

Қадимги алоқа-савдо йўллари Суғднинг ва умуман Марказий Осиёнинг бош шаҳри бўлган Самарқанд орқали ўтган. Минтақавий ва трансминтақавий иқтисодий-савдо алоқаларида иштирок этган барча халқлар, этник гуруҳлар вакиллари бу шаҳарда муқим яшаб, шаҳарнинг миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенглик қарор топган йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ сифатида юксалишида ҳисса қўшганлар.

Марказий Осиёда бронза ва илк темир даврида амалга оширилган кенг қўламдаги этномаданий муносабатлар минтақада урбанизация ва шаҳарсозлик маданиятининг пайдо бўлиши ва ривожланишида ҳам катта ўрин тутган. Шаҳарлар турли этник гуруҳларни, қавмларни ягона иқтисодий ва маданий маконга бирлаштириб турган марказ сифатида пайдо бўлган ва ривожланган. Бу жараёнлар қадимги алоқа йўлларининг бу ҳудудларга кириб келиши ва ривожига мос равишда борди. Суғднинг қадимги шаҳарлари илк темир давридан бошлаб минтақанинг қадимги йўллари, мил. авв. II асрдан бошлаб эса Буюк Ипак йўлининг асосий йўналишларида пайдо бўлди ёки бу йўллар билан ёрдамчи тармоқлар орқали боғланган эди. Бу қадимги алоқа ва савдо йўллари Марказий Осиё ҳудуди орқали ўтиб, бир неча тармоқларга бўлиниб

кетган ва деярли барча қадимги шаҳарларни ўз ичига олган эди. Минтақамизда босқичма-босқич кенгайиб борган урбанизация жараёни ички ва ташқи иқтисодий-маданий алоқалари ривожига мос келиши алоқа йўлларининг шаҳарсозлик маданиятига кўрсатган таъсиридан далолат беради.

Ривожланган бронза даврига мансуб протошаҳарлар ҳам, Суғд ҳудудида қадимги даврда ва ўрта асрларда асос солинган кўпгина шаҳарлар ҳам ижтимоий- сиёсий, иқтисодий ҳаётда руи берган ўзгаришлар ҳамда табиий шароит таъсирида, кўп ҳолларда ташқи босқинлар пайтида вайрон этилиши сабабли бизгача улардан фақат археологик ёдгорликлар кўринишидаги харобалар етиб келди. Шаҳарларнинг инқирозига олиб келган сабаблар ичида ички ва ташқи иқтисодий рақобат, ички сиёсий низолар ва ташқи ҳарбий босқинлар, савдо йўллари йўналишларининг ўзгаришини ҳам алоҳида таъкилаб ўтиш керак. Қадимги давр ва ўрта асрлар шаҳарларининг турли функциялари ичида уларнинг этномаданий ва этнослараро мулоқат марказлари сифатидаги аҳамияти катта эди[4;97].

Умуман олганда, минтақамизда урбанизация жараёни бир неча босқичда ривожланиб борганини қайд қилиш мумкин. Бу босқичлар Ўрта Осиёнинг қадимги халқаро иқтисодий-маданий алоқалари ривожига босқичларига мос тушиши эса алоқа йўллари ва савдо шаҳарлари ўз ривожларида бир-бирига маҳкам бирикиб кетганлигини кўрсатади. Агар мил. авв. III минг йилликда урбанизация жараёни асосан Ўрта Осиёнинг жанубида ривожланган бўлса, мил. авв. II минг йиллик охири – I минг йилликнинг биринчи ярмида бу жараён Ўрта Осиёнинг катта ҳудудларига (Марғиёна, Бактрия, Суғд, Хоразм, Фарғона) ёйилади.

Мил.авв. I минг йилликнинг ўрталарига келиб минтақанинг алоқа-коммуникация тизимида Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ҳудудларнинг ҳам аҳамияти оша бошлади. Бу ўз навбатида иқтисодий-маданий марказлар бўлган шаҳарлар пайдо бўлишига олиб келди. Бу жараёнлар дастлаб Шош (Тошкент) воҳасида кузатилади.

Этномаданий мулоқат жараёнинг кейинги босқичи мил. I минг йиллик ўрталарида Буюк ипак йўлининг шимолий йўналиши ривожига боғлиқ ҳолда Еттисувда ва Жанубий Қозоғистон ҳудудида ҳам бошланди. Умуман олганда Марказий Осиёда этномаданий муносабатларнинг барқарорлиги, турли этносларни ягона маконга бирлаштирган шаҳарсозлик маданиятининг пайдо бўлиши ва ривожланиши қадимги алоқа йўллариининг бу ҳудудларга кириб келиши ва ривожига мос равишда борди. Бу шаҳарлар бронза давридан бошлаб минтақанинг қадимги йўллари, мил. авв. II асрдан бошлаб эса Буюк Ипак йўлининг асосий йўналишларида пайдо бўлди, ёки бу йўллар билан ёрдамчи тармоқлар орқали боғланган эди.

Суғд ҳудудидаги этник жараёнларда Марказий Осиёнинг кўчманчи чорвадор қабилалари ҳам фаол иштирок этганлар. Чорвадорларнинг мазор кўрғонлари минтақанинг деҳқончилик воқалари ва дашт зоналари чегарасидан, тоғолди ҳудудларидан кўплаб топилган. Олиб борилган тадқиқотлар Суғдда ўтроқ деҳқон аҳоли ва кўчманчи чорвадорлар ўртасидаги этномаданий мулоқот ва бу алоқаларнинг ўзаро таъсири натижаларини аниқлаштиришда муҳим ўрин тутди. Бу жараёнларни ўрганиш, бир томондан, чорвачилик хўжаликнинг махсус тури сифатида мил. авв. III–II мингйилликда деҳқончиликдан ажралиб чиққанлиги, иккинчидан, бу хўжалик тури яйлов чорвачилиги кўринишида шаклланганлиги, учинчидан, чорвадор қабилалар моддий маданияти ва эгаллаган ҳудудлари ҳақида хулосага келишга имкон беради.

Умуман олганда, кўчманчи чорвачилик – номадизм – Марказий Осиёда уч минг йилдан кўпроқ давр мобайнида шаклланиб ва ривожланиб минтақа халқларининг нафақат ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётида, шу билан бирга этногенез жараёнларида, Суғддаги айрим этник гуруҳлар шаклланишида муҳим ўрин тутиб келган.

Илк темир даври кўчманчи чорвадорлар хўжалигида йилқичилик ва қўйчилик етакчи ўрин тутиш билан бирга, улар хўжалигида иқтисоднинг яна бир муҳим тармоғи – кончилик ҳам ривожланганлигини айтиб ўтиш керак.

Бронза даврида Ўрта Осиё ва Марказий Қозоғистондаги мис конларини кенг ўзлаштирган чорвадор қабилалар мил. авв. I мингйиллик бошларига келиб яна бир муҳим кашфиётни – темир рудасини эритиш ва ундан қурул-яроғлар, турли меҳнат қуруллари ва бошқа буюмлар тайёрлашни ўзлаштирдилар. Юнон манбаларида “скифлар” номи билан, қадимги форс манбаларида “саклар” номи билан аталган бу чорвадор қабилалар – массагетлар, саклар, аримасплар, аргиппайлар, исседонлар, июрк (турк)лар ва бошқалар Марказий Осиё халқлари тарихи ва маданиятида, этногенезида катта из қолдирганлар.

Суғдиёна минтақавий ва трансминтақавий этномаданий муносабатлар тизимида муҳим ўрин тутганлиги кўплаб тадқиқотчилар томонидан қайд этилади. Шу ўринда, бронза ва илк темир даври Марказий Осиёда ўзига хос этномаданий хусусиятларга эга бўлган қадимги тарихий-маданий ўлкаларнинг ва қадимги этносларнинг шаклланиш даври сифатида ҳам алоҳида ўрин тутганлигини қайд этиш керак. Бу қадимги даврда минтақанинг турли ҳудудлар ўртасида олиб борилган кенг кўламли мулоқотда ижтимоий-сиёсий ва этномаданий-ғоявий таъсир алоҳида ўрин тутди. Айрим ҳолларда этномаданий таъсир натижалари сиёсий-иқтисодий таъсирларга қараганда кўпроқ ўзгаришларни келтириб чиқарганлигини кўриш мумкин. Илк маданий алоқалар натижасида турли хўжалик соҳаларидаги ютуқлар, технологик янгиликлар ҳам босқичма-босқич тарқалиб, бу жараён цивилизациянинг бирламчи ва иккиламчи марказларининг пайдо бўлишига олиб келган асосий омиллардан бири бўлганини Қадимги Шарқ цивилизацияси марказлари мисолида кўриш мумкин[5;211]

Турли ижтимоий-иқтисодий ва табиий-географик омиллар сабабли маданий тараққиёт ер юзининг турли минтақаларида турлича ривожланиб, бу ҳолат бир томондан, илк цивилизациялар ва уларнинг перефириялари (чекка ҳудудлари) пайдо бўлишига олиб келган бўлса, иккинчи томондан барча тарихий даврларда маданий алоқаларга бўлган эҳтиёжни сақлаб турарди. Цивилизация марказларининг чекка ҳудудларга маданий таъсири иқтисодий-маданий ҳаётнинг турли соҳаларидаги янгиликлар ва ютуқларнинг ёйилишига

олиб келган асосий омил сифатида тарихнинг энг қадимги давларидан бошлаб етакчи ўрин тутиб келди. Шу ўринда ҳар қандай маданият ривож, биринчи галда ички сабаблар билан белгиланишини таъкидлаб ўтиш керак. Чунки ҳеч қайси қабила ва халқ четдан олиб келинган иқтисодий-маданий янгиликларни, агар улар бу янгиликларни қабул қилиб олишга тайёр бўлмасалар, ўзлаштира олмаслигини кўплаб тарихий мисоллар ҳам кўрсатади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб шуни қайд этиш керакки, Қадимги Суғднинг Қадимги Шарқ цивилизациялари марказлари билан ўзаро маданий мулоқоти янги тош даврида бошланиб, энеолит ва бронза даврида ўзининг ривожланган палласига кирди. Марказий Осиёнинг жанубий вилоятлари каби, Қадимги Суғд ҳудуди ҳам бронза ва илк темир даврида Шарқ цивилизациясининг илк ўчоқларидан келаётган иқтисодий ва технологик таъсир (суғорма деҳқончилик ва ўтроқ маконларнинг пайдо бўлиши, хунармандчиликда кулолчилик чархининг жорий этилиши, мис ва бронза металлургиясининг бошланиши, илк шаҳарсозлик маданияти ва давлат бошқаруви асосларининг шаклланиши) доирасида бўлиб келишди[6;125].

Илк темир ва аҳамонийлар даври Марказий Осиё ва Қадимги Шарқ ўртасидаги ўзаро этномаданий таъсирнинг янги босқичини бошлаб берди. Этномаданий алоқаларнинг бу янги босқичида минтақада дастлабки танга пуллар пайдо бўлди, Хоразм, Бактрия ва Суғд ёзувига асос бўлган оромий алифбоси кириб келди. Бу даврда минтақамиз шимолида қадимги туркий ёзувлар ҳам пайдо бўлади. Бу ҳақда Ўзбекистон ҳудудидан топилган қадимги туркий битиклар, Олмаотадан 50 км. шарқда, Иссык дарёси бўйида жойлашган қадимги мазор-қўрғондан топилган кумуш идишдаги туркий ёзув далолат беради. Туркийшунос олимлар мил. авв VI-V асрларга оид бўлган Иссык ёзуви Урхун-Енисей алифбосининг қадимги Олтой диалектида ёзилганлигини қайд қилиб ўтишган[7;32].

Шу билан бирга, мил. авв. I минг йиллик бошларида минтақамизда шаклланган Марғиёна, Суғдиёна, Бактрия ва Хоразм каби тарихий-маданий вилоятлар шарқ цивилизациясининг илғор техник ютуқларини қабул қилувчи

ва бошқа ҳудудларга тарқатувчи ҳудудлар бўлибгина қолмасдан, балки қадимги Шарқнинг қўшни вилоятлари маданиятидан анча фарқ қиладиган, маҳаллий анъаналарга ва тараққиётнинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлган юксак ривожланган Ўрта Осиё маданияти марказларига айланишди. Хусусан, кейинги йиллардаги тарихий тадқиқотлар натижаларини таҳлил қилиб, мил. авв. VI-IV асрларда Хоразм, Суғд, Бактрия ва Марғиёна маданияти маҳаллий анъаналарга асосланганлигини ва бу вилоятлар моддий маданияти Эрон аҳамонийлари маданиятидан тубдан фарқ қилганлигини кўриш мумкин [8;135].

Шу тариқа, ўзаро маданий ҳамкорлик икки томонлама бўлиб, ҳатто илгари цивилизациянинг иккиламчи ўчоқлари ҳисобланган Марказий Осиё вилоятларидан цивилизациянинг илк учоқларга ғоявий таъсир юз берди. Буни биз асл ватани Хоразм бўлган зардуштийлик динининг Эронда, Афғонистон ва Ҳиндистон шимолида тарқалиши ва катта таъсирга эга бўлиши мисолида ҳам кўраемиз.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Исаков А.И. Саразм. К вопросу становления раннеземледельческой культуры Зерафшанской долины... С. 137.
2. Исомиддинов М.Х. Истоки городской культуры ... С. 131-132.
3. Эшов Б.Ж. Эшов Б. Цивилизация тизимида илк шаҳарлар. –Тошкент: Zar Qalam, 2004;
4. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи (Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма). –Тошкент., 2005.
5. Буряков Ю.Ф., Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. –Ташкент., 1982;
6. Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом шелковом пути. – Алматы.: Ғылым, 1998.
7. Исамиддинов М., Курбанов Н. Связи скотоводческого и земледельческого населения Согда // Археология, история и культура Средней Азии: Тезисы докладов международной конференции. – Ташкент, 2002. – С. 53;
8. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. –Тошкент: Адолат, 2001. – Б. 46.

SURXON VOHASI CHORVACHILIGIDA QORAMOLCHILIKNING O‘RNI

Qobulov Eshbolta Otamurodovich

*Termiz iqtisodiyot va servis universiteti professori
tarix fanlari doktori*

Annotatsiya: Mazkur maqolada qishloq xo‘jaligining muhim tarmoqlaridan biri chorvachilik, xususan qoramol boqish va uning iqtisodiyotning jumladan oilaviy daromadning muhim manbalaridan biri ekanligi arxiv hujjatlari va manbalarga asoslangan holda tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: chorvachilik, qoramol, tuyoq, jaydari, buzov, inak, sigir, o‘troq, lashob, xirmon, tegirmon, juvoz, omoch, botmon.

Abstract: This article analyzes, based on archival documents and sources, one of the important branches of agriculture - livestock, in particular cattle breeding, and its importance as an important source of income for the economy, including family income.

Keywords: livestock, cattle, hooves, zeydari, calf, cow, cow, ostrich, threshing floor, mill, plow, plow, batman.

Аннотация: В данной статье на основе архивных документов и исторических источников проанализировано животноводство как одна из важнейших отраслей сельского хозяйства, в частности разведение крупного рогатого скота (скотоводство), и его значение как одного из ключевых источников доходов экономики и семейного бюджета.

Ключевые слова: животноводство, крупный рогатый скот, голова скота, местная порода (жайдари), телёнок, корова (инак), корова (сигир), оседлость, лашоб, ток (хирман), мельница, маслобойня (жувоз), омач (соха), батман.

Qadim tarixga nazar soladigan bo‘lsak, azaldan xalqimiz kundalik hayotida chorvachilikning alohida o‘rni bor. O‘troq aholining chorvachilik bilan shug‘ullanishining o‘ziga xos sabablari bor. Birinchidan, dehqonchilik uchun yer haydashda, xirmon yanchishda, tegirmon, juvozlarni yurgizishda, transport(ulov) vazifasini bajarishda chorva mollari: ot, ho‘kiz, tuy, eshakdan foydalanilgan. Ikkinchidan, dehqon oilalarini go‘sht, sut, qatiq, jun, teri bilan chorva ta‘minlangan. Uchinchidan, dehqon ekini hosildorligini oshirishda qo‘y, sigir porisi o‘g‘it vazifasini o‘tagan. Qolaversa, chorvachilik mahsulotlari vohaning ichki va tashqi savdosida asosiy tovar vazifasini o‘tagan[1. B.103.].

Yuqorida qayd qilganimizdek, amirlik iqtisodiyotida chorvachilikning o'ziga o'rni bo'lganligi sababli, aholi chorva mollarini saqlash, parvarishlash va tuyuq sonni ko'paytirishga alohida e'tibor bergan. Xususan, yirik shoxli hayvonlar (qoramol) deyarli qishloq aholisining har bir oilasida bo'lgan. Arxiv hujjatlari va tarixiy manbalarga qaraganda XX asr boshlarida Buxoro amirligida qoramolning umumiy soni 1,7 million boshni tashkil etgan bo'lsa [2.17v.], Surxon vohasi bekliklarida 200 mingdan ortiq bo'lgan[3. S.45].

Qoramolchilik bilan qishloq xo'jaligi bilan mashg'ul bo'lgan o'troq va yarim o'troq aholi shug'ullangan. Xususan, tog' yonbag'irlarida yashovchi lalmi dehqonchilik qiluvchi aholi ko'plab chorva mollari asraganlar. O'z navbatida, tabiiy sharoit, ya'ni, qoramol deyarli yil davomida oyog'ida yurib, o'tlash imkoniyati mavjud bo'lib, bahor va yozda qishloq yaqinidagi o'tloqda, kuzda esa hosil yig'ishtirib olingan yerlarda (lashob) boqilgan. Voha markazida yashovchilar o'tloq kamligi sababli qoramolni ko'p saqlamaganlar.

Ayrim boylarda 200 boshgacha qoramol bo'lgan bo'lsa, baquvvat xo'jaliklarda 10-15 boshgacha, kambag'al oilalarda esa 2 boshgacha, ayrimlarida esa umuman qoramol bo'lmagan. Surxon vohasida ham qoramolning asosan mahalliy sharoitga moslashgan turi boqilib, bu turdagi qoramollar 65-69 foizni tashkil etgan[4, S. 45].

Buxoro amirligining barcha hududlarida bo'lgani singari, Surxon vohasida ham qoramol yarim o'troq aholi uchun mahsulot ta'minlovchi bo'lib, qoramolga, xususan, ho'kizga sug'orma dehqonchilik aholisining talabi katta bo'lgan. B.Karmishevaning ma'lumotiga qaraganda dehqonchilik bilan shug'ullanadigan aholi xo'jaliklarida bir nechta omoch va 4-6 ho'kiz bo'lgan. Yirik boy xo'jaliklarida 10-15 ta sigir va 40 tagacha ish ho'kizlari, o'ziga bardam xo'jaliklarda esa 4-5 ta sigir va 8-10 ish ho'kizi, kambag'al xo'jaliklarda esa ko'pi bilan bir sigiri va ho'kizi yoki umuman bo'lmagan[5, S. 104].

Dehqonchilikda qoramoldan ishchi kuchi sifatida keng foydalanilgan. Yer haydashda, uni baronalashda asosan ko'proq ho'kiz ishlatilgan. Xususan, bahorgi va kuzgi ekish mavsumi davrida yerni takroriy haydash talab etgani uchun (omoch yerni birdaniga ag'dara olmagan, birinchidan qoramolning kuchi yetmagan,

ikkinchidan omoch tez singan) qoramoldan ko'p kuch talab etilgan. Shu sababli, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi tarbiyasiga alohida e'tibor bergan. Ishchi kuchi hisoblangan ho'kiz unchalik go'shtdor bo'lmasada, ancha chidamli bo'lgan. Omochga qo'shilayotgan ho'kiz bichilgan va mazkur sabab tufayli ancha yuvosh bo'lgan.

Ho'kizni boqish va tarbiyalashga alohida e'tibor berilgan. Ho'kizga asosan yoshi katta, tajribali kishilar qaraganlar, ho'kizni yaxshi oziqlantirish (o'z vaqtida suv, hashak, yem berish) ishning sifatiga ta'sir ko'rsatgan. Yer haydash davrida qo'shga yosh bolalar umuman yaqinlashtirilmagan, sababi ozgina ehtiyotsizlik tufayli, omochning tishi sinishi yoki ho'kizning oyog'iga ziyon yetkazilishi mumkin edi.

Ma'lumki, kambag'al oilalar qish kunlarida oziq-ovqat qiyinchiligi sababli, o'z ho'kizlarini so'yib, bir iloj qilib, qishdan chiqardilar va bahor mavsumida ekin davrida ho'kizni ayrim yirik boylardan ijaraga olishga majbur bo'lardi. O'z navbatida, boylar ham hali omochga o'rganmagan ho'kizlarni berishardi. Dehqon bu ho'kizlarni omoch orqasidan yurishga o'rgatardi. Shuningdek, ayrim yersiz qolgan dehqonlar ham yerni, ham ho'kizni ijaraga olardi, shu sababli ho'kiz, omochga alohida e'tibor bilan munosabatda bo'lardi. O'sha davrda bir ho'kiz 15-30 rubl atrofida narxlangan bo'lsa[6, S. 255], omoch 4-5 botmon (1 botmon-128 kg) bug'doy narxida bo'lgan Omochga qo'shiladigan ho'kizlar yoshligidan tanlab olingan. Shu sababli mol bozorlarida yosh ho'kiz narxi ancha baland bo'lgan. Bozorda uning go'shtiga (og'irligiga) qarab emas, balki uning sog'lom, o'suvchanligiga qarab narx belgilangan. Ho'kizlar 1-2 yoshlarida bichilgan, bichilgan ho'kiz - axta ho'kiz, deyilgan. Ular asosan bahor oylarida bichilgan, sababi birinchidan u oriq (hali semirmagan), ho'kiz maxsus mol tabiblari tomonidan bichilgan. Bichilgan ho'kiz (axta ho'kiz) ancha yuvosh va kuchli bo'lgan.

Ishchi buqalar, asosan, qishin - yozin bog'lovda saqlangan, yaylovlarga chiqarilmagan. Faqatgina kam quvvatli xo'jaliklarda ozuqaning yo'qligi sababli, yoz paytlarida ko'l va zovur yoqalarida qamish, ajriq va boshqa o'tlar bilan oziqlanishi uchun qo'yib yuborilgan yoki uzun arqon yordamida arqonlangan, dalalardan hosil

yig'ishtirib olingandan so'ng dalaga qo'yib yuborilgan. Surxon - Sherobod vohasida ho'kizning asosiy ozuqasi bug'doy somon, makka poloch va yo'ng'ichqa bo'lgan. Ayrim hollarda uchala ozuqa birgalikda qo'shilgan. Bu asosan, qirqich yordamida amalga oshirilgan. Qirqich asosan tagi kunda, ikki chekkasida temir qoqilgan bo'lib, pichoq kirishiga mo'ljallangan. Bir qo'l bilan makka yoki boshqa ozuqani ushlab, ikkinchi qo'l bilan pichoq harakatlantirilgan.

Dala ishlari qizg'in paytlarida ho'kizga beriladigan ozuqa ko'paytirilgan, avvalom bor, unga kunjara berilgan. Kunjara asosan kunjut, zig'ir, paxta chigitdan moy olinib bo'lingach, qolgan qismi kunjaraga aylantirilgan. Kunjara asosan kuniga 2 marta berilgan. Kunjara ko'pincha suv aralashtirilib pishirilgan va keyin molga berilgan. Buqani dalaga olib chiqishdan 2 soat oldin unga yem va suv berilgan. Kun isishi bilan uni salqin joyga bog'lashgan va 1,5-2 soat dam berilgan. Shundan so'ng uni ikkinchi marta oziqlantirishgan. Buqa oziqlanib bo'lgandan so'ng, 1 soatlar o'tgach, issiq bir muncha pasaygach, dala shudgorlash ishlari davom ettirilgan.

Iqtisodiy jihatdan baquvvat xo'jaliklarda buqalar atala bilan ham boqilgan. Atala asosan arpa yoki makka unidan yoki yormochidan tayyorlangan. Atala asosan suvga tuz yorma aralashtirilgan holda qaynatilgan, qaynatish natijasida yorma atalaga aylangan. Shundan so'ng, u sovilib, molga berilgan. Ayrim hollarda, mita bosgan un, iliq suv aralashtirilib atala qilib ham berilgan. Bundan tashqari, atalaga ko'pincha somon ham aralashtirilgan. Bunday ozuqa bilan sigir va qo'ylar ham boqilgan. Yoz vaqtida buqalar asosan, kunjut bilan ham oziqlantirilgan.

Bir yilda 40 kun buqalar ishlatilgan. Bu qish chillasiga to'g'ri kelgan (25 dekabr 5 fevral). Boshqa paytda buqa dam oldirilgan. Shundan so'ng buqani qattiq reja bilan oziqlantirishgan va yangi shudgorlash davriga tayyorlangan. Ular kuniga ikki marta oziqlantirilgan va shudgorlashga sekin-sekin qo'yib borilgan. Chunki uni birdaniga katta kuch bilan uning dam olishi davridagi holatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan. Buqalarning ish berishi 5-6 yil atrofida bo'lgan. Shundan so'ng ho'kiz boqilib go'shtga berilgan[7].

Yuqorida qayd qilganimizdek, qishloq aholisini sut va qattiq bilan ta'minlashda sigirlarning o'рни alohida ahamiyatga ega. Surxon vohasida sigirlarni asosan vo

iqlimiga mos bo'lgan joydori (mahalliy) turi ko'proq saqlangan. Joydori sigirlar o'rta bo'yli bo'lib, kam go'sht va kam sut bergan. Shuningdek, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida sigirlar ko'pincha sut, qatiq va buzoq (buzov - vohada shunday ataladi) olish uchun boqilgan joydori sigirlar deyarli har yili yangi buzoq bergan. Buzoqlar oq, ko'k, sarg'imtir, qora, qizil, qashqa jinsidan qat'iy nazar, buzov, o'jaq, gusala (Sherobod rayonidagi Poshxurt, Vandob, Sherjon qishloqlarida shunday nomlanadi) [8].

Buzovlar 1 yoshdan keyin jinsiga qarab nomlana boshlaydi. Erkak buzov, 2 yoshdan ho'kizcha, 3 yoshdan ho'kiz deb atalgan. Urg'ochi buzov 1 yoshgacha buzov, 1 yoshdan tana deb atalgan. Urg'ochi buzovlar 2 yoshdan ho'kizga qo'yilgan. Bir bola tuqqan urg'ochi mol g'unajin, 3 bola tuqqandan keyin sigir deyilgan[9].

B.X. Karmisheva bergan ma'lumotlarga qaraganda, o'zbek loqaylarida chorva mollari quyidagicha nomlangan. Buzoqlar jinsidan qat'iy nazar 1yoshgacha-buzov, 2 yoshdan erkak buzovlar buqacha-juona, uch yoshdan-g'unon juvona, to'rt yoshdan-do'non juvona,bo'qa,ho'kiz deb atalgan; urg'ochilari 2 yoshdan-tana.buqaday.Keyin siyir.inak deb atalgan[10, S. 118].

Ho'kizlarda bo'lgani singari, sigirlarga ham erkaklar qarashgan. Erkaklar asosan molxona tozaligini, sigirlarga vaqtida suv va yem-xashak berishni nazorat qilganlar. Boylovda (bog'liq) turgan sigirlarga bir kunda 3 vaqt, ertalab , tushda, va kechqurun kun botishdan oldin suv va hashak berilgan. Sigirni sog'ish va buzovning yaxshi rivojlanishini (buzov 3-6 oygacha) ayollar nazorat qilganlar. Har bir oila yaxshi sigir qilishga alohida e'tibor bergan. Sigir qilmoqchi bo'lgan qoramolga buzovligidanoq e'tibor berganlar. Buzov 6 oyligidayoq uni kelajakda sigir qilishga tayyorlab borganlar.

Buzov ikki yoshga to'lganda ho'kizga qo'yilgan buqadan qochgan tana alohida parvarish qilingan. 6 oydan boshlab issiqdan saqlashga mollar bilan shoxlashishdan asrashgan. Oxirgi oylarda kuchli ozuqa yem berilmagan. Suvdan urilmasligi e'tiborda bo'lgan. Sigir tuqqandan so'ng buzoqchani onasi yalashiga e'tibor berilgan. Chunki buzoqni onasi yalamasa keyin uni o'ziga yaqinlashtirmaydi. Chunki sigir o'z bolasi oldida qoldirilib oyog'iga turib olishigacha nazorat qilingan.

Chunki ayrim xollarda buzoqlar odamlar yordamida onasini emgan. Buzoqning yaxshi rivojlanishini uchun uvuz sutidan to'yib emishi uchun sigir kam sog'ilgan. Sog'ilgan sut gelagay qilinib qo'ni-qo'shnilarga tarqatilgan. Uvuz sutga aylanishi uchun 5-7 kun kerak bo'lgan. Buzoq o'zini yaxshi tutib olgandan so'ng molxonaning burchagiga qamab va onasini doimiy emishiga yo'l qo'yilmagan. Ammo sigir sog'ilayotgan paytda ayrim oilalar ikki, ayrimlar bir emchagini buzoq uchun qoldirgan. O'z navbatida, tuqqan sigirga ham alohida e'tibor berilgan. Avvalombor, sigir tuqqan vaqtida, unga issiq suvga bug'doy yoki makka unidan tayyorlangan aralashma beriladi. Imkoni bor oilalarda kuniga 2 vaqt yem beriladi. Tuqqan sigirga uning tishini uradigan qattiq ozuqa berilmagan.

Agar sigir qishda tug'sa, uni issiq joyda saqlashgan va yem miqdorini ko'paytirishgan. Bug'doy somoni suvga ivitilgan holda, uning ustiga makka yoki bug'doy uni sepib berilgan. Yoz kunlari esa tuqqan sigir soyada saqlanib, ko'k o't (makka, beda va boshqa turli o'tlar) berilgan. Shuningdek, tarvuz, qovun oshqovoq po'choqlari ham berilgan. Ro'zg'ordan chiqqan turli sabzavot po'choqlari (kartoshka, sabzi, pomidor) ham tuqqan sigirga berilgan. Sog'in sigir, asosan, ertalab ko'proq sut bergan. Yaxshi sigirlar 2 vaqt sog'imda 12-18 litrgacha sut bergan. Buzoqlar onasini 3-6 oygacha emgan. Asta - sekinlik bilan o'tga o'rgangandan so'ng, u sutdan chiqarilgan. Ammo ko'pincha ayrim shar sigirlar (qaysar) sog'dirmagan paytlarida, bolasi orqali sog'ishgan[11].

Xulosa qilganimizda Surxon vohasi tog' oldi va tog' orti qishloqlarida hamda sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi aholi turmushida chorvachilikning muhim tarmoqlaridan biri bo'lgan qoramolchilikka bugungi kunda ham oilaviy daromadning muhim bir bo'lagi sifatida e'tibor berilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Поездка полковника Матвеева по Бухарским и афганским владениям в 1877 г // Сборник материалов по Азии. Вып. V. – СПб., 1883. – С. 103.
2. O'zMA, 47-jamg'arma, 1-ro'uxat, 115-ish, 10-varaq.
3. Покотило. Отчет о поездке в пределы центральный и восточной Бухары в 1886г. – СПб, 1888. – С. 65
4. Атбашьян А.А. Пути улучшения племенного дела в скотоводстве // Сельское хозяйство Узбекистана, 1962. – №5. – С. 45.

5. Кармишева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана –Сталинабад, АН ТаджССР, 1954. – С. 104.
6. Кап. Стеткевичь. Бассейн Каратагдарьи. Военно-статистический очерк. 1889 г. // Сборник геогр. топог. и статист. мат. по Азии. Вып. 57. – СПб, 1894. – С. 255.
7. Dala yozuvlari Termiz tumani Yangiariq qishlog‘i, 1998 yil.
8. Dala yozuvlari. Sherobod tumani, Poshxurt, Vandob, Sherjon qishloqlari. 1999y.
9. Dala yozuvlari Sherobod tog‘ qishloqlari, Termiz tumanlari. 2000-2001y.
10. Кармышева Б,Х, Узбеки-локайцы Южного Таджикистана – Сталинабад, АН ТаджССР,1954. – С.118.
11. Dala yozuvlari. Sherobod tumani Ko‘hitang tog‘ oldi qishloqlari 1999y.

=====

XX ASR 20-30-YILLARIDA SOVET DAVLATINING IJTIMOIIY- IQTISODIY RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI

Muzrobjon Abdullayev
Andijon davlat universiteti
O‘zbekiston tarixi kafedrasi professori
tarix fanlari doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning 20–30-yillarida sovet davlatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi bilan bog‘liq muammolar ko‘rib chiqiladi. Bu yillardagi Yangi iqtisodiy siyosat (NEP), sanoatlashtirish va kollektivlashtirish kabi jarayonlarga tavsif beriladi. Davlatning rivojlanishiga oid aniq dalillar, shuningdek, keyinchalik ommaviy noroziliklar hamda ocharchilikka olib kelgan, kommunistik jamiyat qurishga urinishlar bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: SSSR, iqtisodiy rivojlanish, Yangi iqtisodiy siyosat, sanoatlashtirish, kollektivlashtirish, ocharchilik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы социально-экономического развития советского государства в 20–30-е годы XX века. Характеризуются такие процессы этих лет, как Новая экономическая политика (НЭП), индустриализация и коллективизация. Анализируются конкретные факты, связанные с развитием государства, а также проблемы, обусловленные попытками построения коммунистического общества, которые впоследствии привели к массовым недовольствам и голоду.

Ключевые слова: СССР, экономическое развитие, Новая экономическая политика, индустриализация, коллективизация, голод.

Annotation. This article examines the problems of the socio-economic development of the Soviet state in the 20s and 30s of the 20th century. The New Economic Policy (NEP), industrialization, and collectivization of these years are

characterized. Specific facts related to the development of the state are analyzed, as well as problems caused by attempts to build a communist society, which subsequently led to mass discontent and famine.

Key words: *USSR, economic development, New Economic Policy, industrialization, collectivization, famine.*

Sovet davlatining XX asr 20-30-yillaridagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish xususiyatlari xozirga qadar tadqiqotchilarda katta qiziqish uygʻotib kelmoqda. Mamlakatda “Harbiy kommunizm” siyosatining davom etishi, 1920-1921-yillardagi ogʻir qiyinchiliklar va iqtisodiy inqiroz taktik jihatdan puxta oʻylangan, moslashuvchan iqtisodiy siyosatga oʻtish zarurligini koʻrsatdi. Aynan, sovet davlatida yangi iqtisodiy siyosatga oʻtish masalasi ilmiy jamoatchilikda qiziqish uygʻotmoqda. Qolaversa, zamonaviy dunyoda postsovet makonda qator davlatlarning bozor munosabatlariga oʻtish tajribasi bir asr oldingi jarayonlarni dolzarb mavzu sifatida kun tartibiga qoʻymoqda. Shuning uchun ham oʻtmish tajribasini aynan ilmiy nuqtai nazardan oʻrganish juda muhimdir.

Maqolada 1920-1930-yillarda SSSRdagi ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni tahlil qilgan sovet va zamonaviy rus tarixchilarining kitoblaridan foydalanildi. Masalan, sovet va rus tarixchisi, Ye.G. Gimpelson oʻz kitobida [1] hukmron kommunistik partiyaning yangi iqtisodiy siyosatdan voz kechishi va SSSRda Stalin diktaturasining oʻrnatilishi sabablari haqidagi qator masalalarga javob berishga harakat qilgan. Shuningdek, unda sovet siyosiy tizimining holati, uning partiya siyosati, iqtisodiyot, hokimiyat tuzilmalari, jamoat tashkilotlari bilan oʻzaro taʼsiri, Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) taqdirini belgilab bergan obʼektiv va subʼektiv holatlar tadqiq etilgan, Stalinning mutlaq hokimiyatga erishish yoʻli tahlil qilingan.

Iqtisodchi Yu. Larin oʻzining “SSSRda xususiy kapital” nomli kitobida [2] keng qamrovli material toʻplab, nepmanlar ustidan oʻtkazilgan sud jarayonlarini tahlil qilgan va davlat gʻaznasidagi pullarni xususiy choʻntaklarga yoʻnaltirishning oʻn ikkita oʻziga xos usulini aniqlaganki, muallif tasvirlagan nepmanlarning firibgarliklari bugungi kun tadbirkorlarining davlatdan pul oʻmarish mexanizmlari bilan hayratlanarli darajada oʻxshashdir.

G'arb tarixchisi V.Z.Goldman "Stalin davrida terror va demokratiya" kitobida [3] terrorning ijtimoiy mexanizmini o'rgangan, qatag'onlar nafaqat qurbonlar soni, balki jinoyatchilar soni bo'yicha ham ommaviy hodisaga aylanganini aniq misollar bilan ko'rsatgan. Muallif shu paytgacha maxfiy va tadqiqotchilar uchun ochiq bo'lmagan noyob arxiv ma'lumotlaridan keng foydalangan, ularga asoslangan holda sovet mamlakatida terrorni avj oldirishning birdan-bir omili Stalinning butun hokimiyatni o'z qo'lida jamlashga intilishi bo'lgani haqida xulosaga kelgan.

Rossiyalik taniqli tarixchi Roy Medvedevning kitobida [4] turli vaqtlarda Stalinning yaqin atrofiga kirgan odamlar: Molotov, Kaganovich, Mikoyan, Voroshilov, Malenkov, Suslov va Kalinin haqida hikoya qilinadi. Muallif o'z faoliyatini Lenin hayotligidayoq boshlaganlarning siyosiy va shaxsiy taqdirini kuzatish uchun aynan shu odamlarni tanlagan. Ularning barchasi, Stalin tizimining tipik vakillari sifatida sovet jamiyati hayotida katta rol o'ynagan. Umuman, ushbu mualliflarning tahlil qilingan ishlari ushbu davrning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ma'lum darajada o'rganish imkonini beradi.

1921-yilda sovet davlatida iqtisodiy siyosatining jiddiy o'zgarishiga "harbiy kommunizm" siyosatining samarasiz bo'lib qolayotgani, iqtisodiyot davlatni zarur narsalar bilan ta'minlay olmayotgani, qishloq xo'jaligi o'ta og'ir ahvolda qolayotgani, butun mamlakat bo'ylab oddiy fuqarolarning bolsheviklarga qarshi ommaviy chiqishlari boshlangani sabab bo'ldi. RKP(b)ning X s'ezdi dehqonlarning oziq-ovqat razvyorstkasini bekor qilish to'g'risidagi asosiy talablaridan birini bajardi.

Yangi iqtisodiy siyosatning dastlabki qadamlari quyidagilardan iborat edi: qishloqda oziq-ovqat razvyorstkasini oziq-ovqat solig'i bilan almashtirish; mehnat majburiyatini bekor qilish; pul muomalasini taqsimlash va joriy etishdan bosqichma-bosqich voz kechish; iqtisodiyotni qisman davlat tasarrufidan chiqarish [5].

Buyruqbozlik usullari o'rnini yirik sanoatda davlat-kapitalistik usullari, mayda va o'rta ishlab chiqarishda, ta'lim sohasida xususiy kapitalistik usullar egallay boshladi. Mayda va o'rta ishlab chiqarishda, xizmat ko'rsatish sohasida davlat xususiy kapitalistik usullarga ruxsat berdi. Eng keng tarqalgan usul qishloq xo'jaligi,

hunarmandchilik; mayda savdo, xizmat ko'rsatish sohasi bo'ldi. Xususiyl xo'jalik yuritishning eng keng tarqalgan shakli kooperatsiya edi [6, 103].

Yangi iqtisodiy siyosat davrida makroiqtisodiy sohada (pul muomalasida) qator islohotlar amalga oshirildi. Bank tizimi qayta tiklandi. Garchi turmush darajasi juda pastligicha qolayotgan bo'lsa-da, aholining asosiy ommasi endi ochlikni his qilmasdi. Bozor eng zarur narsalar: g'alla, kiyim-kechak, gugurt, tuz, sovun bilan to'la boshladi, umumiy iqtisodiy vaziyat yaxshilana boshladi.

Vaqt o'tib, Yangi iqtisodiy siyosat o'rnini jadal "sotsializm qurish" siyosati egalladi. Iqtisodiyot yana to'la davlat tasarrufiga olindi, mamlakat rejali iqtisodiyotga o'tdi. Mamlakatda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar jamiyatning siyosiy tizimiga ta'sir ko'rsatmadi. Mamlakat hayotining barcha muhim muammolarini VKP(b) va uning apparati hal qilardi. Yangi iqtisodiy siyosat davridan saqlanib qolgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimi butun jamiyatni o'z nazoratiga oldi. NEP iqtisodiyotni sog'lomlashtirishga, ichki savdoning rivojlanishiga, shahar va qishloq o'rtasidagi keskinlikning pasayishiga olib kelgandi. Yangi siyosat "harbiy kommunizm" rejimidan voz kechishga, tinch hayotga o'tishga yordam berdi, aholining eng oddiy va zarur ehtiyojlarini qondirgan bo'lsa-da, asosiy strategik vazifalarni – SSSRning rivojlangan kapitalistik davlatlardan orqada qolishini hal qilmadi. Bir necha yil o'tib, NEP inqirozi boshlandi, bu avvalo rublning qadrsizlanishi va savdo inqirozida namoyon bo'ldi. Yangi iqtisodiy siyosat va qishloq xo'jaligini rivojlantirish asosida muvaffaqiyatli rivojlanish aholi farovonligining o'sishiga yordam berdi. Aholi tomonidan iste'mol qilinadigan go'sht miqdori 1913 yildagi 16 kg dan 1926 yilda 32 kg gacha ko'paydi [7, 67].

Yangi iqtisodiy siyosat inqirozining sabablari uning yarim-yorti tabiati bilan oldindan belgilangan edi. Ya'ni, asosiy vosita – kapitalsiz kapitalizm va sotsializm gibridini qurish mumkin emas edi. SSSR jahon iqtisodiyoti va xorijiy investitsiyalardan butunlay uzilib qoldi. Bundan tashqari, NEP sanoat taraqqiyotini jadallashtirish vazifasini hal qilmadi, bozor munosabatlari qishloqning qayta tiklanishiga ma'lum darajada yordam berdi, biroq, bu jarayon bolsheviklar

hokimiyatiga putur yetkazdi. Shuning uchun 1920-yillarning oxiriga kelib, Yangi iqtisodiy siyosat o'z ahamiyatini yo'qotdi, u batamom bekor qilindi.

XX asrning 20-yillar oxiri – 30-yillari boshi SSSR tarixiga “buyuk sakrash davri” sifatida kirdi. Butun dunyo jahon iqtisodiy inqirozini boshdan kechirayotgan 1929-yil SSSRda “buyuk burilish yili” bo'ldi. 1930-yillarning boshlariga kelib, Sovet Ittifoqi eskirgan texnika bazasida uni tiklashni yakunlagan bo'lsa-da, amalda sovet iqtisodiyoti 1913-yildagi darajaga yetgan edi. 1920-yillarning oxiriga kelib, SSSRning G'arbning ilg'or mamlakatlari va AQShdan iqtisodiy jihatdan orqada qolishi tobora kuchayib bordi. Bunday sharoitda mamlakatni sanoatlashtirish vazifasi ilgari surildi. Qo'yilgan vazifalar asosan 1941-yil urushgacha bo'lgan uchta besh yillikda hal etildi. Ishlab chiqilgan sanoatlashtirish dasturiga muvofiq, har bir besh yillik uchun ma'lum reja belgilanib, uning bajarilishi sovet rahbariyati tomonidan qattiq nazorat qilib borildi. Natijada 1930-yillarning oxiriga kelib, SSSR sanoat ko'rsatkichlari bo'yicha yetakchi G'arbiy Yevropa mamlakatlari darjasiga yaqinlashdi [8, 263]. Bunga ko'p jihatdan dehqonlarni yangi korxonalar qurilishiga jalb qilish va mahbuslar kuchidan keng foydalanish hisobiga erishildi.

Sanoat ishlab chiqarishining mutlaq hajmi bo'yicha SSSR 1930-yillar oxirida Yevropada 1-o'ringa, jahonda esa AQShdan keyin 2-o'ringa chiqdi. Bunday yuksak natijalarga butun mamlakatda ma'muriy-buyruqbozlik tizimini yaratish, ishchilarning mehnat qahramonligi, eng shafqatsiz tejamkorlik rejimi, jahonning yetakchi mamlakatlarida ishlab chiqilgan texnologiyalarni qo'llash orqali erishildi.

XX asr 30-yillarida Sovet mamlakatida ziyolilar, ayniqsa, muhandislar yaxshi yashagan. Ularning uy-joyi, xizmatkorlari bo'lgan va maoshlari yuqori edi. Hokimiyat mutaxassislarni rejim manfaati yo'lida ishlashga undaydigan sharoitlar bilan ta'minlashga intilgan. Targ'ibot butun mamlakatda savodsizlikni deyarli butunlay yo'q qilish imkonini berdi. Maktab o'quvchilari va oddiy ishchilar ongiga mutaxassislik egallash zarurati singdirilardi. Ma'lumotli bo'lish nafaqat iqtisodiyotni yaxshilash, balki yuqori turmush darajasiga erishish uchun ham ishlashga imkon yaratardi. SSSR sanoatlashtirish yo'lini e'lon qildi va bu mamlakatni agrar davlatdan sanoatlashgan davlatga aylantirishga imkon berdi.

Qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish siyosati 1927-yilda bo'lib o'tgan VKP(b)ning XV s'ezdida e'lon qilindi [9, 89]. Amalda kollektivlashtirish (ya'ni barcha xususiy dehqon xo'jaliklarini kolxoz va sovxozlarga birlashtirish) 1929- yilda boshlandi, o'shanda oziq-ovqat tanqisligi muammosini hal qilish uchun (dehqonlar mahsulotlarni, birinchi navbatda, davlat belgilagan narxlarda g'alla sotishdan bosh tortdilar) xususiy mulkdorlarga soliqlar oshirildi va hukumat yangi tashkil etilayotgan kolxozlar uchun imtiyozli soliq siyosatini e'lon qildi. Shunday qilib, yoppasiga kollektivlashtirish Yangi iqtisodiy siyosatning uzil-kesil barham topishini anglatardi.

Qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish asosida amalda ilojsiz ahvolga tushib qolgan boy dehqonlarni, ya'ni quloqlarni tugatish g'oyasi yotardi. Ularni kolxozlarga qabul qilishmasdi va ular o'z mol-mulklarini sotib, shaharga keta olmasdilar. 1930-yilning o'zidayoq bir necha qarorlar qabul qilinib, ularga asosan "quloq"larning barcha mol-mulki musodara qilindi, "quloq"larning o'zlari esa ommaviy ravishda surgun qilindi. Bunday siyosat dehqonlarning ommaviy noroziligiga sabab bo'ldi, bu butun mamlakat bo'ylab avj olgan va OGPUning maxsus qismlari tomonidan alohida shafqatsizlik bilan bostirilgan qo'zg'olonlarda namoyon bo'ldi. Biroq bu jarayonda dehqonlarning talab-ehtiyojlarini hisobga olmaslik mumkin emasdi. Shu boisdan ham, dehqonlarning kichik tomorqa xo'jaliklarini saqlab qolishga qaror qilindi, bu esa olib borilayotgan majburiy musodara qilish va dehqonlarni kolxozlarga majburan kiritish siyosatini yumshatishi kerak edi. 1932-1933-yillardagi ocharchilik dehqonlarning ahvolini yanada og'irlashtirdi, ularning pasportlari olib qo'yildi va qat'iy pasport tizimi mavjud bo'lganda, mamlakat bo'ylab harakatlanish imkonsiz edi. Mamlakat rahbariyati tomonidan qo'yilgan vazifalarni hal qilish ikki o'zaro bog'liq jarayon: kolxozlarning shakllanishi va quloqlashtirishdan iborat bo'ldi. Shu bilan birga, birinchi jarayon ikkinchisiga juda bog'liq edi.

Amalda SSSR rahbariyati bir vaqtning o'zida bir nechta vazifalarni hal qildi: kolxozlar ehtiyojlari uchun bepul asbob-uskunalar, hayvonlar va binolarni to'plash va yangi hokimiyatdan norozilik bildirishga jur'at etganlarning barchasini yo'q

qilish. Amalda yangi tuzumning mafkuraviy tarafdorlari mamlakatning ko'pgina mintaqalarida bu raqamdan ancha ko'p edi. Natijada belgilangan me'yor emas, balki aholining qariyb 20 foizi quloq qilindi [9, 16]. Ajablanarlisi shundaki, "quloq" xo'jaliklarini aniqlash uchun hech qanday mezon yo'q edi. Hatto bugungi kunda ham kollektivlashtirish va sovet tuzumini faol himoya qilayotgan tarixchilar ham quloq va ishchi-dehqon qanday tamoyillar asosida aniqlanganini aniq ayta olmaydilar. Keng tarqalgan qarashga ko'ra, eng yaxshi holatda xo'jaligida ikkita sigiri yoki ikkita oti bo'lgan odamlar "quloqlar" deb tushunilgan. Amalda esa bunday mezonlarga deyarli hech kim amal qilmasdi va hatto hech vaqosi bo'lmagan dehqonni ham quloq deb e'lon qilishlari mumkin edi. Buning uchun hatto "quloqning dumi" degan maxsus atama ham o'ylab topildi. Hokimiyat odamlarni va bu odamlarga nisbatan jazo choralari aniq ishlab chiqqan. Lekin u aksilinqilobchini qanday aniqlashni, boy dehqon yoki o'rtacha daromadli dehqonni qanday aniqlashni mutlaqo ko'rsatmadi. Shuning uchun ham quloqlashtirish ko'pincha qurolli odamlarga yoqmaydigan dehqonlarni quloq deb atashga olib keldi. Kollektivlashtirish va quloqlashtirish aynan shunday amalga oshirildi.

Sovet tuzumining faol tarafdorlariga qurol berildi, ular g'ayrat bilan hokimiyat bayrog'i ostida va kollektivlashtirish niqobi ostida shunchaki shaxsiy hisob-kitob qilishardi. Natijada daromadli yakka xo'jalik yurita oladigan kishilar ommaviy qatag'on qilindi. Aslida, bular uzoq yillar davomida o'z xo'jaliklarini yetarli darajada daromad beradigan qilib, oqilona tarzda qurgan tadbirkor, tajribali dehqonlar edi. Bular faoliyat natijasi uchun faol qayg'uradigan, ishlashni xohlagan va ishlay oladigan kishilar edi. Aynan quloqlashtirish tufayli sovet hokimiyati o'zining konslagerlarini tashkil etdi va ularga juda ko'p odamlar tushib qoldi. Bu odamlardan tekin ishchi kuchi sifatida foydalanildi. Bundan tashqari, bu mehnat oddiy fuqarolar ishlashni istamagan eng og'ir sohalarda tashkil etildi. Bular o'ta og'ir iqlim va sharoitlar ostida yog'och tayyorlash, neft qazib olish, oltin qazib olish, ko'mir qazib olish va boshqalar edi. Aslida, siyosiy mahbuslar sovet davlatining yuqori iqtisodiy o'sishlariga sabab bo'lgan o'sha besh yilliklarning muvaffaqiyatini ta'minladilar.

Qishloq aholisini kolxozlarga majburan tiqishtirish harakati dehqonlarning ommaviy noroziliklariga olib keldi. Ommaviy noroziliklar sodir bo'lgan eng faol hududlar Kavkaz, O'rta Osiyo va Ukraina edi. Dehqonlar norozilikning ham faol, ham sust shakllaridan foydalanishdi. Faol shakllari qo'zg'olon va namoyishlarda, passiv shakllari esa dehqonlar kolxozlarga bermaslik uchun butun mol-mulkini yo'q qilishlarida ifodalandi. 1930-yilning mart oyidayoq Stalin o'z rejasi barbod bo'lganini tushunib yetdi. Shuning uchun ham 1930-yil 2-martda "Pravda" gazetasida Stalinning "Yutuqlardan esankirash" nomli maqolasi paydo bo'ldi. Ushbu maqolaning mohiyati shunda ediki, kollektivlashtirish va quloqlashtirish davridagi terror va zo'ravonlik uchun barcha ayb mahalliy hokimiyat zimmasiga yuklatildi. Maqolada majburan kolxozlarga kiritilgan dehqonlarga kolxozdan chiqib ketishga ruhsat berildi [6, 105].

Natijada kolxozlarga zo'rlik bilan kiritilgan ko'p sonli dehqonlar o'z ixtiyorlari bilan kolxozlardan chiqib ketdilar. Ammo bu oldinga kuchli intilish uchun orqaga tashlangan bir qadam edi, xolos. 1930-yilning sentyabridayoq VKP(b) Markaziy Komiteti mahalliy hokimiyat organlarini kollektivlashtirish harakatida sustkashlik qilganliklari uchun tanqid qildi. Partiya va davlat organlari dehqon xo'jaliklarining kolxozlarga ommaviy kirishiga erishish uchun faol harakat boshladi. Natijada 1931-yilda butun mamlakatdagi dehqonlarning 60 foizi kolxozlarda jamlandi. 1934-yilda esa bu ko'rsatkich 75 foizga yetkazildi [9, 135]. Yoppasiga kollektivlashtirish siyosatining dastlabki natijalari shunday bo'ldiki, mamlakat bo'yicha g'alla yetishtirish 10 foizga, qoramollar soni uchdan bir qismga, qo'ylar soni 2,5 baravarga kamaydi [10, 198]. Bu salbiy holat 1932-1933-yillarda Ukraina, Kavkaz va Volgabo'yida og'ir ocharchilikka olib keldi. O'sha yillardagi bu fojialarni jami 30 millionga yaqin kishi o'z boshidan kechirdi. Turli ma'lumotlarga ko'ra, bu yillarda ochlikdan 3 milliondan 5 milliongacha kishi halok bo'lgan. Bu voqealarga Sovet hokimiyatining kollektivlashtirish borasidagi harakatlari ham, qurg'oqchilik ham sabab bo'ldi. Ajablanarli jihati - hosil kam bo'lishiga qaramay, deyarli barcha g'alla zaxiralari chet elga sotildi. Bu harakat

sovet rahbariyati tomonidan mamlakatda sanoatlashtirishni davom ettirish uchun zarur, deb asoslandi.

Mamlakatda sanoatlashtirish davom etdi, ammo bu jarayon millionlab sovet kishilarining hayotiga zomin bo'ldi. Qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish natijasida qishloqlarda o'ziga to'q aholi, o'rtahol aholi va shunchaki natija uchun qayg'uradigan tadbirkor qatlam butunlay tugatib yuborildi. Qishloqda kolxoz va sovxozlarga majburan haydab kiritilgan va o'z faoliyatining pirovard natijasi haqida mutlaqo qayg'urmaydigan kishilar qolgan edi. Chunki, ular ishlab chiqargan mahsulotning katta qismini davlat deyarli tekinga o'z tasarrufiga olardi. Natijada oddiy dehqon qancha mehnat qilmasin, u yetishtirgan mahsulotni davlat tortib olishini tushunib yetdi. Odamlar bir qop bug'doy emas, 10 qop bug'doy yetishtirgan taqdirda ham davlat ularga mehnati evaziga 2 kilogramm g'alla berishini anglab yetardi.

Dehqonlar kolxozlardagi o'z mehnatlari uchun mehnat kunlari deb ataluvchi haq olardilar. Muammo shundaki, kolxoz va sovxozlarda pul deyarli yo'q edi. Kollektivlashtirish esa dehqonlarga faqat ularni boqish imkonini beradigan narsalar berilishi bilan birga kechdi. Alohida ta'kidlash joizki, qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish o'tkazilgan yillarda Sovet Ittifoqida pasport berish ishlari amalga oshirilgan, lekin dehqonlarga pasport berilmagan [11, 143]. Natijada dehqon hujjati bo'lmagani uchun shaharga borib yashay olmagan. Dehqonlar asosan, kolxoz hududlarida yashashar, mehnatlari evaziga pul emas, mahsulot olishar, kolxoz raisiga bo'ysunishar, pasportlari yo'qligi sababli yashash joyini tark eta olmas edilar. Amalda sovet hokimiyati kollektivlashtirish shiori ostida qishloqqa qaramlik huquqini qaytarib berdi.

Kollektivlashtirish, bir tomondan, mutlaqo g'ayriinsoniy tamoyillarga asoslangan bo'lsa, ikkinchi tomondan, sovet hokimiyatiga sanoatlashtirishni amalga oshirish va oyoqqa turib olish imkonini berdi. Kollektivlashtirishning asosiy yakunlari va oqibatlarini quyidagi tezislarda ifodalash mumkin:

- qishloq xo'jaligi butunlay kollektiv xo'jalikka aylanib, barcha xususiy xo'jaliklar yo'q qilindi. Mamlakatda dahshatli ocharchilik natijasida millionlab kishilar halok bo'ldi.

- ishlashni xohlagan va ishlay oladigan barcha yakka dehqonlar tamoman tugatildi.

- dehqonlar o'z ishining pirovard natijasidan manfaatdor bo'lmaganligi sababli qishloq xo'jaligining o'sish sur'atlari past edi.

Davlat tuzilishida yuz bergan o'zgarishlar SSSRning yangi Konstitutsiyasida (Asosiy Qonunida) o'z aksini topdi. 1936-yilgi konstitutsiyada davlat siyosiy apparatining tuzilishi uzil-kesil belgilab qo'yildi. SSSR Oliy Soveti hokimiyatning oliy organi deb e'lon qilindi, u ikki palataga – Ittifoq Soveti va Millatlar Sovetiga bo'lindi. SSSR tarkibiga kirgan respublikalar soni 12 taga yetdi. Yangi konstitutsiyada e'lon qilingan sovet fuqarolarining huquq va erkinliklari amalda faqat deklaratsiya bo'lib chiqdi, buni Stalinning siyosiy muxoliflari ham, davlat terror mashinasi ta'siriga tushib qolgan oddiy odamlar ham qurbon bo'lgan 30-yillardagi siyosiy jarayonlar tasdiqladi.

Bu davrda ziyolilar va umuman, hokimiyatga yoqmagan barcha odamlarning qatag'on qilinishi oqibatlarini, sodir bo'lgan voqeaning ma'naviy-axloqiy jihatidan tashqari, mamlakat taraqqiyotini izdan chiqardi. Shu jumladan, davlatning eng yorqin aql egalari ham mamlakatga zarur hissa qo'sha olmadilar. Ilgari vatanga foyda keltirishi mumkin bo'lgan oddiy odamlar bu imkoniyatdan deyarli mahrum bo'ldilar. Bu omillar SSSRning kelajagiga ta'sir etmay qolmadi. 1932-1933-yillardagi ocharchilik tufayli juda ko'p odamlar halok bo'lganini, badavlat dehqonlar qatlamining yo'q qilinganini, qishloq xo'jaligida mehnat qilishga iqtisodiy rag'batning yo'qolganini, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'sish sur'atlari sekinlashganini eslamaslik mumkin emas. Ushbu faktlar birgalikda SSSR kabi qudratli davlatning yutuqlari zanjirida asosiy bo'g'in bo'lgan oddiy odamlarning hayotini juda murakkablashtirdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Гимпельсон Е.Г. НЭП и советская политическая система. 20-е годы. – Москва: Институт Российской истории РАН, 2000. – 437 с.

2. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. – Москва: Госиздат, 1927. – 81 с.
3. Голдман В.З. Террор и демократия в эпоху Сталина. Социальная динамика репрессий. Перевод с английского Л.Е. Сидиковой. – Москва: РОССПЭН, 2010. – 334 с.
4. Медведев Р. А. Окружение Сталина. – Москва: Молодая Гвардия, 2006. – 520 с.
5. Поляков Ю.А. Переход к нэпу и советское крестьянство. – Москва: Наука, 1967. – 511 с.
6. Данилов А. А. История России. XX - начало XXI века. Учебник для общеобразовательных организаций. – Москва: Просвещение, 2017.
7. Колосков А.Г., Гевуркова Б.А., Клокова Г.В., Ларина Л.И., Цветкова Г.А. История Отечества в документах. Хрестоматия. – Москва: ИЛБИ, 1994.
8. История. Новый полный справочник под ред. Баранова П. А. – Москва: Астрель, 2016. – 263 с.
9. Данилов В. П., Ивницкий Н. А.. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932. – Москва: Политиздат, 1989.
10. Дмитренко В.П. Формирование административно-командной системы в 20-30-е гг. – Москва: Наука, 1992.
11. Соколов Б. Россия: удачи минувшего века. – Москва: АИРО-XX, 2004.

****=====****

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ШАҲАРЛАРИНИНГ ИЧКИ ВА ТАШҚИ САВДОДАГИ ИШТИРОКИ

Хошимов С.А.

АДУ профессори, тарих фанлари доктори

Аннотатсия: Мақолада Қўқон хонлигидаги ҳунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожини марказий шаҳарлардаги савдо-сотиқ тараққиёти мисолида ёритилган.

Калим сўзлар: дипломатия, шаҳарлар, савдогарлар, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик, ички бозор, ташқи бозор, заргарлик, тўқувчилик, темирчилик, буюк ипак йўли.

Abstract: The article describes the development of handicrafts and trade in the Kokand Khanate on the example of the development of trade in the central cities.

Key words: diplomacy, cities, merchants, trade, handicrafts, domestic market, foreign market, jewelry, weaving, blacksmithing, the Great Silk Road.

Аннотация: В статье рассказывается о развитии ремесла и торговли в Кокандском ханстве на примере развития торговли в центральных городах.

Ключевые слова: дипломатия, города, купцы, торговля, ремесло, внутренний рынок, внешний рынок, ювелирное дело, ткачество, кузнечное дело, Великий шелковый путь.

Дипломатик келишувлар ҳам, қурол кучи билан бўйсундиришлар ҳам халқларни ҳаётий эҳтиёж ва фойда алмашинуви, яъни савдо-сотик сингари бирлаштира олмайди.

Шу маънода Ўрта Осиё халқлари ҳам қадимдан узоқ ва яқин мамлакатлар аҳолиси билан савдо-иқтисодий алоқаларни олиб борганлар. Бу жараёнда қарвон йўллари, хусусан, Буюк ипак йўли муҳим роль ўйнаган. Турли мамлакатлар ҳамда Шарқ ва ғарбни боғлаган бу йўлнинг трансконтинентал аҳамияти буюк географик кашфиётлар (XV аср охири-XVII аср бошларидаги сув йўлларининг очилиши, савдонинг Атлантика океани бўйлаб кенгайиши) натижасида тушиб кетишига қарамасдан, унинг кўпгина йўналишлари кейинги асрлар мобайнида ҳам Ўрта Осиёни Хитой ва бошқа Шарқ мамлакатлар билан боғловчи асосий коммуникация тармоқлари вазифасини ўтайверган. Бу йўллар ўтган ҳудудларнинг аҳолиси турли мамлакатлар ва халқларнинг урф-одатлари, иқтисодий ва маданий ютуқларидан боҳабар бўлиб турганлар. Айнан мана шу йўллар Ўрта Осиё халқларининг ҳунармандчилик, савдо ва маданий ҳаёт борасида орттирган тажрибаларини такомиллашувига, маҳаллий аҳолини ташқи савдода фаол иштирок этишига, савдо соҳасидаги бир қатор урф-одат ва анъаналарнинг шаклланишига самарали таъсир кўрсатган.

Шу жумладан, XVIII-XIX асрнинг биринчи ярмида Ўрта Осиё хонликлари шаҳарлари, жумладан Қўқон хонлиги шаҳарлари ҳам ўзига узоқ ва яқин мамлакатлар, кўчманчи дашт аҳолиси билан ўзаро фаол савдо-сотик алоқаларини амалга оширганлар. Бу Қўқон хонлиги шаҳарларининг ўзига чегарадош бўлган ҳудудлар ҳамда шаҳарлар билан олиб борган савдо-сотик алоқалари мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Кўрилаётган даврда Қўқон хонлигида, айниқса мамлакат пойтахти Қўқон ва бошқа кўплаб марказий шаҳарлари аҳолисининг асосий қисми ҳунармандчилик ва қосибчилик билан шуғулланганлар. Ҳунармандчилик шаҳарларда ихтисослашган кўринишга эга бўлиб, буюмларнинг бир тури ва

бирор қисмини ишлаб чиқаришга йўналтирилган соҳалар мавжуд бўлган. Хунармандлар ўз касбларининг сир-асрорларини мукамал ўзлаштирган моҳир усталари бўлиб, ишлаб чиқарган маҳсулотларини юксак санъат даражасига кўтарганлар, бу яратилган маҳсулотлар ички ва ташқи бозорда жуда харидоргир бўлган.

Бу даврда Қўқон хонлиги аҳолисининг турмиш тарзида савдо-сотиқ катта роль ўйинган. Хонлик савдогарлари кўпроқ Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, араб давлатлари ва қозоқ жузлари билан савдо алоқларини олиб борган эди.

Хонликнинг деярли барча шаҳар ва қишлоқларида хунармандчиликнинг тараққиёти бир хил бўлган бўлса-да, ишлаб чиқариш ўзининг айрим хусусиятлари, яъни, маҳсулотнинг тури, сифати билан ажралиб турган. Хунармандчиликнинг темирчилик, заргарлик, тўқувчилик, дегрезлик, кулолчилик, мисгарлик ва бошқа тармоқлари кенг ривожланган бўлиб, хонликнинг ҳар бир шаҳри муайян соҳада ишлаб чиқарган маҳсулоти билан донг таратган. Масалан, Марғилон атлас тўқиш, дўппичилик, Риштонда кулолчилик, Шаҳрихонда пичоқчилик, дўппичилик, дурадгорлик, Чустда ҳам дўппичилик, пичоқчилик, тикувчилик, Қўқонда темирчилик, дурадгорлик, заргарлик ва қоғоз ишлаб чиқариш, Марғилон, Наманган ва Андижон эса ипак газламалари, Тошкент ўзининг тикувчилик, тўқувчилик, чўян, темир-мис маҳсулотлари билан машҳур бўлган [1.13].

Қўқон хонлиги ҳаётида ички ва ташқи савдо муносабатлари алоҳида аҳамиятга эга эди. Ички савдо – ўтроқ деҳқонлар, кўчманчи чорвадорлар ва шаҳар-қишлоқ хунармандлари ўртасидаги анъанавий маҳсулот айирбошлашга асосланган. Аҳолининг кундалик эҳтиёжлари ишлаб чиқарувчилар томонидан тайёрланган маҳсулотлар билан таъминлаб турилган. Барча ички савдо чакана бўлиб, улгуржа савдо деярли бўлмаган.

Хунармандлар ва косиблар савдо орқали яқин алоқада бўлганлар. Хунармандлар аксарият ҳолларда ўз маҳсулотларини ўзлари сотганлар. Деҳқон ва чорвадорлар эса, ҳафтанинг муайян кунлари ўз молларини бозорга олиб чиққанлар. Бозорлардаги нарх-наво бир хилда турмаган. Нарх-наво

хонликдаги тинчлик-осойишталик, урушлар, об-ҳавонинг ёмон келиши оқибатида ҳосилдорликнинг пасайиши каби омилларга қараб ўзгариб турган.

Қўқон хонлигининг энг асосий савдо ва тижорат маркази Қўқон, Тошкент, Марғилон, Андижон, Хўжанд, Наманган, Ўш, Туркистон, Чимкент, Ўратепа каби шаҳарлар бўлиб, улар орасида Қўқон нафақат хонлик, балки бутун Ўрта Осиёнинг савдо марказларидан бири ҳисобланган. Маълумотларга кўра, Қўқон бозорлари ўзининг маҳсулотларга бойлиги ва нарх – навонинг бошқа шаҳарларга нисбатан анча арзонлиги билан ажралиб турган. Шаҳарнинг деворлар билан ўралган катта бозорлари маҳаллий аҳоли ва четдан келган савдогарлар билан доимо гавжум бўлган. Рус манбаларида келтирилишича, XIX асрнинг 20-йилларида Қўқонда олтита бозор бўлиб, улар якшанба, чоршанба ва пайшанба кунлари ишлаган. Бу бозорларда қаттиқ назорат ўрнатилган бўлиб, харидор ҳаққига хиёнат қаттиқ жазога тортилган[2.565-566].

Филлип Назаровнинг қайд этишича Қўқон шаҳри 17-18 чақирим айланма узунликдаги девор билан ўралган бўлиб, унинг 12 та дарвозаси бор эди. Шаҳарда хон саройи, 9 та карвон сарой, 6 та ҳаммом, 12 та мадраса ва 400 та масжид мавжуд бўлган[3.74]. Мавжуд карвон саройлардан тўртта каттаси асосан ҳориж давлатлардан, айниқса Россия, Ҳиндистон, Тибет, Қашқар, Афғонистон, Эрон каби мамлакатлардан келган савдогарларга хизмат кўрсатар эди.

Қўқон хонлигининг иқтисодий ҳаётида ташқи савдо ҳам муҳим аҳамият касб этган. Мамлакат ғарб ва жанубда Бухоро, Хива, Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, шарқда Хитой (Қашғар орқали), шимолда Дашти Қипчоқ кўчманчилари ва айниқса Россия билан кенг савдо алоқалари ўрнатган. Айрим манбаларда хонликда япониялик ва англиялик савдогарлар ҳам келганлиги эслатиб ўтилади.

Хонликдан чет элга асосан ипак ва ипак матолар, пахта, чарм, қимматбаҳо тошлар, олтин, кумуш, заргарлик буюмлари ва бошқа маҳсулотлар

чиқарилган. Чет элдан асосан чой, металл, чинни, уй-рўзғор буюмлари, тайёр газлама, кийим-кечак, пойфизал ва бошқалар келтирилган.

Қўқон хонлигининг йирик савдо марказларидан бири Наманган шаҳри 1842-1845 йилларда 15 чақирим узунликдаги айланма девор билан ўралган бўлиб, унинг бозори Қўқон бозорига нисбатан анча катта эди[2.567].

Хонликнинг бутун ташқи савдоси марказлашган шаҳарлардан бири Тошкентда амалга оширилган. Тошкент қадимги шаҳарлардан бўлиб, унинг атрофи 27-28 чақирим узунликдаги девор билан қуршалган. Шаҳарнинг Қўймас, Самарқанд, Қўқон, Лабзак, Камолон, Тахтапул, Қорасарой, Сағбон, Чигатой, Қўкча, Қашқар, Бешёғоч каби 12 дарвозаси бор эди. Тошкент ички ва ташқи савдонинг асосий марказларидан ҳисобланади; бу ерда пишиқ ғиштдан қурилган 13 та икки қаватли катта қарвон сарой бўлганлиги маълумдир. Бу ерга хонлик тасарруфидаги бошқа шаҳарлардан пахта, ипак, мевалар, туз, қурилиш моллари, ёғочлар, бўз, қаноп, жун маҳсулотлари, чарм-тери, буёқлар ва бошқалар келтирилган эди[4.442].

Тошкент шаҳри орқали хонлик пойтахти Қўқонга Бухоро, Россия, Хитой, Эрон ва Ҳиндистондан келтирилган моллар ҳам олиб келинар эди. Жумладан, Тошкент орқали Қўқонга Бухородан олиб келинган хиндларнинг баққоллик моллари, қобул белбоғлари ва саллалари келтирилган. Бу савдо тури билан хонлик пойтахтида яшовчи афғонлар, қобулликлар ва хиндлар шуғулланганлар[5.38].

Хонликнинг ташқи ва ички савдосида Андижон, Марғилон, Хўжанд, Ўш сингари шаҳарлар ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. Ушбу шаҳарлар савдогарлари ташқи савдода Хитой, қошғар ери билан олиб борилган савдода ўз фаолликлари билан ажралиб турардилар.

Қўрилаётган даврда Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги ўртасидаги савдо анча қизғин эди. Қўқондан Бухоро бозорларига ипак, шойи кийимликлар, айниқса Марғилон атласлари, чой, ҳар хил чинни идишлар, турли хил қуруқ мевалар олиб бориларди. Яна шунингдек, Қўқон хонлигидан, хусусан Тошкентдан Бухорога Россия моллари: темир, пўлат ва чўян асбоблари олиб

борилган. Тошкент савдогарлари Бухоро бозорларига олиб борган бу молларни кўпроқ Ҳисор, Бадахшон, Хўжанд, Маймана ва бошқа жойлардан келган савдогарларга сотар эдилар. Бухородан Қўқонга, умуман Фарғона водийсига пахта, дока, қоракўл тери, қанд, баққоллик моллари, темир ва чўян асбоблари ва шунга ўхшаш нарсалар келтирилар эди[3.75].

Қўқон, Андижон, Марғилон ва Хўжанддан Тошкентга эса ипак, ипакли кийимликлар, шойи рўмоллар, турли гилам, қоғоз; Бухородан ип ва ипакли кийимликлар, чит, саллалик мато келар эди. Тошкентга келган турли молларнинг бир қисми бошқа томонларга, жумладан, Россияга олиб кетилар эди.

Бу даврларда Қўқон хонлигининг Хива хонлиги билан савдо алоқалари суст ривожланган эди. Қўқондан Бухорога борган савдогарлар Хивадан келган молларни, Хива савдогарлари эса Қўқон молларини сотиб олар эдилар. Қўқон билан Хиванинг ўзаро савдоси Сирдарёнинг қуйи томонида, айниқса Оқмасжид, 1814 йилдан кейин эса Қўқон хонлигининг ҳарбий база ва чегара шаҳарлари сифатида қурилган Қўшқўрғон, Чимқўрғон, Янгиқўрғон шаҳарлари орқали амалга оширилар эди.

Хонликнинг Хитой билан Ўрта Осиёни боғлаган карвон йўллари ўтган Андижон, Марғилон, Хўжанд, Ўш сингари шаҳарлари ҳам фаол ташқи савдо олиб борилар эди. Хусусан, XIX аср бошларида Марғилон ва Андижонда ишлаб чиқарилган турли-туман матолар Қашғар ва Бухорога жўнатилиб, Қашғардан чой, чинни идишлар, кумуш ёмбилари, бўёқлар ва энг яхши Хитой газламалари олиниб келанар эди[6.178].

Қўқон хонлиги кўчманчи халқлар билан ҳам савдо алоқалари олиб боргани диққатга сазовордир. Айрим маълумотларга кўра, XIX асрнинг 30 – йилларида қозоқлар Авлиёота беклиги орқали тоғлар ошиб, Наманган ва Қўқон атрофидаги бозорларга ҳар йили бир миллион бош қўй ва мол келтириб сотишган. Бундан ташқари қозоқлар кигиз, шолча, арқон, қоп, қанор ва шу каби нарсаларни ҳам хонлик бозорларида сотар эдилар. Кўчманчилар, хусусан

козоқлар Тошкент, Қўқон, Наманган бозорларидан кўпроқ кийим-бош, ғалла сотиб олар ёки қўй, мол каби чорваларини ғаллага айрибошлардилар.

Қўқон хонлигидан борган савдогарлар козоқ даштларида темир, чўян ва мис асбоблар, кийим-бош, чой, қанд, хўл мева, резавор маҳсулотлар ва бошқа нарсалар билан қизғин савдо қилганлар.

Ҳар қандай мустақил давлатда бўлганидек Қўқон хонлигида ҳам танга пуллар муомилада бўлган. Тарихдан маълумки, Қўқон хонлиридан ўзининг мустақил тангасини зарб эттирган дастлабки ҳукмдор Норбўтабийдир(1763 – 1798 йиллар). У 1776 йилда фалс номли мис чақалар зарб этирган, бир фалсга ўша даврда бозорларда бир бош қўй берилган[6.179]. Олимхон (1798 – 1810 йиллар)эса хон рутбаси билан 1805 йилда олтин, кумуш ва мисдан тангалар зарб қилдирган. Олтин пул ўз қиймати билан ўша даврда 3 сўм 80 тийинга юарди, кумуш пул танга ёки кокон деб номланиб, 20 тийинга тенг эди. Чақа пул ярим тийинни, бунинг ўнтаси бир мири ёки 5 тийн, 20 таси эса икки мири ёки 10 тийин деб номланарди. Бундан ташқари рус пули, Бухоро тангалари, ҳинд ва афғон рупиялари, голланд червонларини учратиш мумкин эди[7.112].

Хуллас кўриляётган даврда Қўқон хонлиги шаҳарлари ички ва ташқи савдода кўпроқ ўзларининг тайёр маҳсулотлари билан савдо-сотик қилишга ҳаракат қилганлар, бу эса мамлакатда ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатади. Афсуски Чор Россияси Қўқон хонлигини босиб олиб, хонликни тугатиб, Фарғона вилояти ташкил этилгач савдо аҳли тайёр маҳсулотлар билан савдо – сотик қилишдан маҳрум қилиниб, катта зиён кўрган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Tillaboyev S., Zamonov A. O‘zbekiston tarixi (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari). –Toshkent: Sharq, 2010.
2. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. I жилд. Энг қадимги даврдан XIX аср ўрталаригача. Тошкент: Янги аср авлоди, 2014.
3. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии. Масква:Наука, 1968.
4. Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Военный сборник. 1876. ТС. Том 187.

5. Ремнелъ Л. И. Далекое и близкое. Страницы жизни, быта строительно-делного дела, ремесла и искусства старой Бухары. Бухарские записи. Ташкент, 1982.
6. Бобобеков Х.Н. Қўқон тарихи. – Тошкент: Фан, 1996.
7. Худойқулов Т.Д. XIX асрда Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тар. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2009.

=====

ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДАГИ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ МУҲИМ МАНБА СИФАТИДА

Шокир Сафарович Ғаффаров

Самарқанд давлат университети
Тарих факультети Ўзбекистон тарихи кафедраси
профессори, тарих фанлари доктори

Аннотация: Мақолада асосан Ватанимиз ҳудудида пайдо бўлган илк мадрасалар ва таълим масканлари, Амир Темур ва Мирзо Улуғбек даврида фаолият олиб борган мадрасалар фаолияти ҳақида илмий таҳлилар юритилган. Ундан таиқари Мирзо Улуғбек даври таълим тизимидаги ютуқлар, мадраса мударрислари ва олимлар фаолияти ҳақида сўз юритилади...

Калит сўзлар:Мадрасалар, таълим тизими, мадрасалар даромади, бошланғич таълим, таълим босқичлари, маориф тизими, мударрислар...

Аннотация: В статье в основном представлен научный анализ первых медресе и учебных заведений, возникших на территории нашей Родины, а также деятельности медресе, функционировавших в эпоху Амира Темура и Мирзо Улугбека. Кроме того, рассматриваются достижения системы образования эпохи Мирзо Улугбека, деятельность мударрисов медресе и учёных...

Ключевые слова: Медресе, система образования, доходы медресе, начальное образование, ступени образования, система просвещения, мударрисы...

Annotation: The article mainly analyzes the activities of the first madrasas and educational institutions that appeared in the territory of our country, the madrasas that functioned during the reign of Amir Temur and Mirzo Ulugbek. In addition, the achievements of the education system of the Mirzo Ulugbek period, the activities of madrasah teachers and scientists will be discussed.

Keywords: Madrassas, education system, income of madrassas, primary education, stages of education, education system, teachers ...

Баъзи маданият ва таълим тарихига оид асарларда, ислом ўлкаларида мадрасаларнинг майдонга келиш тарихини X юз йилликка тегишли деб,

биринчи мадрасалар Нишопурда бунёд этилган, тарзида мулоҳаза юритади. Аммо тарихий манбаларнинг, жумладан Наршахийнинг «Тарихи Бухоро» асарида эслатилишича, X юз йилликнинг аввалидаёқ Бухорода мадрасалар бўлиб, улардан бири мадраса-и Форжак 937 йилда содир бўлган ёнгин вақтида анча зарар кўрган экан[1].

Демак, таълим тизимининг муҳим босқичларидан бири бўлган мадрасаларнинг диёримиздаги икки муаззам шаҳарда - Самарқанду Бухорода, эҳтимол, ислом дунёсида биринчилардан бўлиб бунёд этилиши VIII юз йилликнинг охири ва IX юз йилликнинг бошларига тўғри келади.

Ўлкамизда қадимда таълим-тарбия тизими уч босқич ҳамда унинг уч муассасаси-ибтидоий мактаб, ўрта ёки ўрта махсус маълумот берувчи мадраса ва мадрасаи олиялардан иборат бўлган. Ўрта махсус таълим мадрасалари "мадрасатун ҳарбия" (ҳарбий билим юрти), "мадрасатун муаллимин" (педагогика институти) шаклида, юқори босқич илм маскани-университетлар эса "мадрасаи улум" ("илмлар мадрасаси"-дорилфунун) номи билан мавжуд бўлгандир[2].

Буларнинг ҳаммаси Ватанимиз ҳамда бошқа Туркистон халқлари ўтмишидаги таълим тизими мукаммал ва етук бўлганидан ва у ўша давр ҳаёти талабига тўла жавоб берганидан дарак беради.

Ватанимиз таълим тизими тарихининг энг порлоқ ва такомилга етган босқичи, шубҳасиз буюк соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даврига тўғри келади.

XIV юз йилликнинг охирида Мовароуннаҳрда Амир Темурнинг салтанати ўрнатилгач, мамлакатни бирлаштириш ва турли юришлар уюштириш билан бир қаторда пойтахт сифатида белгиланган Самарқандни обод қилиш мақсадида унга турли хилдаги қурилишларни амалга ошириш ҳамда таълим тизимини яхшилаш, унга дахлдор бўлган билим ўчоқларини қуриш соҳасида ҳам кенг миқёсдаги фаолият бошлаб юборилди. Бунинг натижасида Самарқанд атрофида Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома»сида тасвирлаган 12 та боғ ва қасрлар, шаҳар Арки, жомеъ

масжиди, ҳазрат Муҳаммад пайғамбарнинг амакилари Аббоснинг ўғли Қусам – Қусам ибн Аббос мақбараси (ҳозирда бу Шоҳи Зинда номи билан машҳур) ва унинг атрофида қатор мақбаралар, Самарқанд тош қўрғони - Чақар мавзеида Оқсарой қабила Амир Темурнинг бевосита топшириғи билан бино қилинди. Худди шу даврда фаолиятни Амир Темурнинг оила аъзолари - хотини, набиралари ҳамда амиру амалдорлари ҳам бошлаб юбориб, уларнинг кўпчилиги мадраса ва савдо расталарини (тимларни) қурдиришга киришиб кетдилар.

Натижада Амир Темурнинг хотинлари - маликалардан Сароймулкхоним (мадраса), Туман оқо (хонақоҳ ва қулоҳфурушон тими), амирларидан Идигу Темур, Фирузшоҳ (мадраса), набираси Муҳаммад Султон (мадраса), амалдорларидан Самарқанд садри мавлоно Қутбиддин (мадраса) ва бошқалар томонидан қатор иншоотлар, хусусан мадрасалар бунёд этилди.

Бу мадрасаларнинг қурилиши бежиз эмасди. Чунки Амир Темур салтанатига асос солиниб, у кенгайтирилар экан, уни янада мустаҳкамлаш учун зарур бўлган амалдорлар, зиёлиларни етиштиришга бўлган эҳтиёжи ҳам пайдо бўлади. Иккинчидан эса, Амир Темур мухташам иморатларни, боғларни барпо этиш билан салтанатнинг улуғворлиги, куч-қудрати ва иқтидорини намоиш этишни ҳам назарда тутган эди. Бу мадрасаларни амалга ошириш учун эса у қайси мамлакат ва ўлкада бўлмасин у ерлардаги машҳур олим, табиб, хунарманд ва иқтидори баланд мутахассисларни ўз пойтахти Самарқандга олиб келарди. Шунинг учун Самарқандда Мовароуннахр, Хуросон, Рум, Эрон, Шом, Ҳиндистоннинг турли шаҳар ва кентларидан бўлган мутахассислар тўпланиб қолган эдилар. Жумладан, олимлардан Саъдиддин Масъуд Тафтазоний, Саййид Шариф Журжоний, Салоҳиддин Мусо Қозизода-и Румий, Абу Сайид ибн Бурҳониддин Соғаржий, мавлоно Камолиддин Кеший; хунармандлардан меъмор ва муҳандислар Фаҳри Али, Олим Насафий, Зайниддий Шамс-и Табреш, Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаконий; наққош ва хаттотлар Юсуф Шерозий, Муҳаммад бин Ҳожи Бандгир ал-Туғро-и Табреший ва бошқалар. Бу мутахассислардан унумли фойдаланиш учун эса барча

соҳаларда, жумладан, таълим тизимини янада жонлаштириш, янги-янги асарлар ёзилиб, Амир Темур ва темурийзодалар шуҳрати билан кўтариш мақсадида мадрасаларнинг қурилишига ҳам катта эътибор қаратилган эди.

Соҳибқирон даврида қурилган мадрасаларнинг айримлари 20-25 толиби илмга мўлжалланган бўлса (Муҳаммад Султон мадрасаси), баъзилари 100 тагача толиби илмга мўлжалланганлар (Идигу Темур, Қутбиддин Садр, Сароймулкхоним мадрасалари). Мадрасалар маълум даражада ихтисослаштирилган кўринади, жумладан, бошқарув кадрларни тайёрлаш (Мавлоно Қутбиддин садр мадрасаси), умумий мутахассислар (зиёли, имом, олим, мактаб ўқитувчиси) тайёрлаб (Идигу Темур, Сароймулкхоним мадрасалари) ва бошқалар.

Мадрасаларда дарслар ўқитиладиган илмлар хусусиятига кўра уч тилда – араб, форс ва туркий (ўзбек) тилларида олиб борилган. Ҳар бир мадрасада унинг вақфномасидан белгиланган даромадларга ҳамда ихтисосига қараб толиби илмлар сони – миқдори белгиланган. Шунга мувофиқ тарзда уларда садр-мутававали, мударрис, муъид, ҳофиз, имом, муқри, ноқит, мужовир, фаррош, мусдир ва бошқалар сони ҳам белгиланган. Садр-мутававалига мударрислар ва бошқа ходимларни ишга қабул қилиш, мадрасани таъмирлаб туриш вазифалари ҳам қаратилган[3].

Туркистон халқлари таълим тизимидаги "олтин аср", шубҳасиз, Мирзо Улуғбек (1409-1449) давридир. Улуғ олим ва давлат арбоби, буюк бобокалони каби илм-фан ва маърифат ҳомийси Мирзо Улуғбек Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган 40 йил давомида ўлка ўша давр дунё цивилизациясининг энг пешқадам ўринларини эгаллаган эди. Олим ва ҳукмдорнинг саъй-ҳаракатлари туфайли Туркистон бутун мусулмон Шарқининг илм-фан ва маданият марказига айланди. Буюк жаҳонгир Амир Темур ўз салтанатининг маданий-маърифий ва илмий қудратини ошириш учун ўзгалар юртидан олиму хунармандларни кўчиртириб келтирган бўлса, Улуғбек Мирзо даврида Арабу Ажам, Руму Ҳиндистоннинг толиби илмлари Туркистонга ўз ихтиёрлари билан ёпирилиб келдилар.

Тарихий манбаларда Улуғбек курдирган ўнлаб мадрасаю масжид, мақбараю хонақоҳ, бозору ҳаммомлар хусусида кўплаб маълумотлар келтирилади, буюк олим курдирган мадрасалар эса замонлар оша бизнинг кунларимизгача етиб келганки, суҳбатнинг давоми шу хусусда бўлади.

Мирзо Улуғбекнинг Бухородаги мадрасаси 1417 йилда қурилган бўлиб, унинг меъмори Исмоил ибн Тоҳир ибн Маҳмуд Исфажонийдир.

Мадраса ҳажми жиҳатидан кичик (тарҳи 50х40 метр) бўлиб, унда гўзал кириш пештоқи, ҳовлида эса икки қават хужралар, масжид, дарсхона мавжуд.

Мадрасанинг кириш дарвозаси ўнг табақасининг юқоридаги диласида машҳур ҳадис – "Илм талаб қилиш (ўрганиш) барча муслим ва муслималарга фарздир"-гўзал настаълиқ хати билан ёзиб қўйилган. Бундай ёзув - ҳадиснинг Амир Темур томонидан курдирилган Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасидаги (Ясси, ҳозирги Туркистон шаҳрида) ёзувлар ичида ҳам борлиги маълум.

Шу мазмунга уйғун бўлган иккинчи ёзув дарвозанинг биринжий (бронза) халқасида битилган қўйидаги сўзлар ҳам диққатга сазовордир: «Китобий билимга интилувчилар учун Аллоҳ марҳаматининг эшиги ҳамиша очикдир».

Шуни айтиш жоизки, Мирзо Улуғбекнинг Бухородаги мадрасаси кириш эшигида илм, билимга ташвиқ ва тарғиб этувчи бундай ёзувларнинг битилгани Мирзонинг таълим тизимига, унинг ўчоқларидан бири бўлмиш мадрасаларга алоҳида эътибор қаратганидан далолат беради.

Мадраса фаолиятига доир маълумотларнинг камлиги кўп мадрасалар устида аниқ сўз юритишга имкон бермаса-да, аммо унинг умумий йўналишдаги мадраса эканлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади.

Мадраса ҳозирги кунда сақланган. Мирзо Улуғбек тавваллудининг 600 йиллиги муносабати билан 1993-1994 йилларда таъмирланган.

Мирзо Улуғбек 1433 йилда шайх Абдулҳолиқ Ғиждувоний қабрининг кун ботар томонида бир қаватли кичик бир мадраса (Ғиждувон шаҳрида) курдирди. Мадраса пештоқ, ҳовлида эса масжид, дарсхона ва хонақоҳдан иборат бўлган. Бу бежиз эмас эди. Мирзо Улуғбек бу мадрасани қуриш билан

Ўзининг хожагон тариқатининг бонийси Абдулҳолиқ Ғиждувонийга нисбатан бўлган ҳурматини изҳор этган эди.

Ҳозирги кунда бу мадраса – хонақоҳнинг пештоқи ва олд қисми сақланиб қолган. Кейинги юз йилликларда ёзги масжид биноси қурилиб, унга ёпиштирилган ҳамда унинг ёнида кичик минора (Бухородаги Минораи Калоннинг кичик нухаси) қурилган.

Мирзо Улуғбек Самарқандда тўпланган илмий кучлар, моҳир муҳандислар маслаҳати билан мамлакатда, жумладан пойтахт Самарқандда таълим тизими ва илмий тадқиқотларнинг самарали тарзда амалга ошириш мақсадида кенг қўламли қурилиш ишларини бошлаб юборди. Шуниси борки, бу ишларни бошлашдан олдин, таълим тизими ва илмий тадқиқотлар учун мадраса ва мадраса мажмуаларининг мақсади, вазифаси, жойи, меъморлари ҳамда ҳар бир иншоотнинг ўша даврда қўлга киритилган тажрибалар ва назарий жиҳатдан асосланган бўлишига катта эътибор қаратилган. Бу ишда эса муҳандислар султони Ғиёсиддин Коший, машҳур меъмор ва наққошлар Муҳаммад ибн Маҳмуд Исфаҳоний, Исмоил бин Тоҳир бин Маҳмуд Исфаҳоний, Юсуф Шерозий, Муҳаммад бин хожи Бандгир ва бошқалардан иборат гуруҳ мавлоно Салоҳиддин Мусо Қозизода-и Румий ва Мирзо Улуғбекнинг бевосита раҳбарликларида истиқболли режаларни яратдилар. Ана шу асосда Бухоро (1417 йил) ва Ғиждувонда (1433 йил) мадрасалар қуриш, Самарқандда эса мадраса мажмуасини (комплексини) яратиш режаси тасдиқланган эди.

Абдураззоқ Самарқандий (1413-1482) ўзининг «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмаъ ул-баҳрайн» асарида шундай ёзади:

«(Мирзо Улуғбек) Самарқанд шаҳрининг ичида, шаҳарнинг ўртаси ва майдонининг марказида, Арки Олийга яқин жойлашган Сар-и давоник деб аталган мавзеда бир-бирига рўбарў мадраса ва хонақоҳ бино қилди».

Мадрасанинг қурилиши Бухородаги мадраса қурилиши билан бир вақтда бошланган бўлса-да, Бухоро мадрасаси 1417 йилда қурилиб битказилди.

Самарқанддаги мадраса ўз кўлами ва иншоотларининг кўплиги туфайли 1417-1420 йилларда қуриб битказилган.

Мадраса меъморий жиҳатдан ниҳоятда муҳташам бўлиб, наққошлик хаттотлик, тошйўнарлик, ёғочкорликнинг энг олий намунасидир. Мадраса эгаллаган майдон сатҳининг тарҳи 81x56 метр бўлиб, унинг олд томони – пештоқи кун чиқарга қаратилган. Пештоқда юлдузли осмон – кўк тасвири, кириш дарвозаси ёғочда ўймакорлик санъати асосида тайёрланган. Олд томони қисмининг жануб ва шимол томонларида уч қаватли иккита гулдаста минора, уларнинг ёнларида иккита гўзал гумбаз, мадрасанинг жанубий ва шимолий ён томонларида пештоқли кириш дарвоза ва айвонлар, мадраса ҳовлиси кун ботар томонининг жануб ва шимолида эса яна иккита гулдаста-минора ҳамда иккита гумбаз.

Мадрасада икки қаватда 55 хужра бор. Ҳар бир хужра ўз навбатида, икки қаватдан иборат. Биринчисида қознок, ва мутолаа, суҳбат ўрни жойлашган бўлиб, иккинчи қават – ётоқхонадир. Бир хужра икки кишининг яшаши учун мўлжалланган.

Мадрасанинг тўрт томонида тўртта дарсхона, кун ботар томонида эса масжид мавжуд. Мирзо Улуғбекнинг Самарқанддаги мадраса мажмуасининг бошқа мадрасалардан фарқ қилувчи хусусияти унинг расадхонани ҳам ўз таркибига олганлигида деб уқтирилган эди. Шу фикрнинг тасдиғи сифатида XVII юз йилликда яшаб ижод этган шоир, адабиётшунос ва муаррих мавлоно Мутрибий Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро» асаридаги ажойиб бир маълумот матнини келтириш ўринлидир. Мавлоно Мутрибий шундай ёзади: (*мазмуни*) "Аторуд фатинатли расад боғловчилар ва Муштарий хислат Қамар сурат ахтаршунослар етти иқлим ва Ер маъмураси суратини султони шаҳид Улуғбек Кўрагоннинг Самарқанд-и фирдавсмонанддаги мадрасасини деворига шундай тасвир этганлар (алоҳида бетда етти иқлим харитасининг бу сурати берилган)" [4,5]. Мавлоно Мутрибийнинг ёзганларига ишонмоқ керак. Улардан кўринадикки, мадрасада етти иқлим харитаси суратининг чизилгани расадхона ишга тушиб, етти иқлим самтлари аниқлангандан сўнг унинг

харитаси тузилган ҳамда бу харита нусхасининг сурати мадраса деворига чизилган. Мадраса даврлар ўтиши билан бир неча марта таъмирланганлиги натижасида бу сурат йўқолган – кўчирилиб кетган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳозирги кунда мадраса деворида чизилган етти иқлим харитаси сурати сақланмаган.

Мадраса иш бошлаганда толиби илмларнинг билим савияси – даражаси аниқланиб, улар уч гуруҳга - аъло (юқори), авсат (ўрта) ва адно (паст) га ажратилган. Бу ўринда шуни ҳам эслатиш жоизки, толиби илмнинг қайси гуруҳга мансублигини билиш мақсадида, улар имтиҳон қилинганлар. Имтиҳонни мавлоно Қозизода Румий раҳбарлигидаги махсус ҳайъат ўтказган. Толиби илмларни имтиҳондан ўтказиш маросимида баъзан Мирзо Улуғбек ҳам қатнашган.

Мадрасада ўқув жараёни етти ой давом этган. У мезон ойининг биринчи куни (21 сентябр) бошланиб, ҳамал ойининг биринчи кунигача (21 март) давом этган. Ҳамал ойидан (21 мартдан) мезон ойигача (21 сентябр) бўлган муддат таътил ҳисобланиб, толиби илмлар турли ишлар (деҳқончилик, хунарамандчилик, масжид имомлиги ва бошқалар) билан шуғулланганлар.

Мадрасада таълим олиш муддати уч босқични – адно, авсат, аъло назарда тутган ҳолда 8 йил белгиланиб, шу муддат ичида толиби илмга ойлик ва улуфа белгиланган.

Ўзининг қобилияти ва истеъдоди билан алоҳида ажралиб турган толиби илмларга дарс айтишга ижозатномалар берилиб, мадрасанинг ўзида мударрис сифатида олиб қолганлар (масалан, Али Қушчи, Абдурахмон Жомийлар).

Мадрасани хатм қилган толиби илмларга дарс ўқиши, яъни мударрислик қилиш мумкинлигини билдирувчи ижозатнома – диплом берилган. Ижозатнома – дипломда толиби илм томонидан ўзлаштирган илм ва ўрганган асарлар номи ёзилган. Ана шундай ижозатнома – дипломлардан бири, яъни мирзо Улуғбек мадрасасининг бош мударриси Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий томонидан 1435 йил тарихи билан берилган ижозатнома ҳозирги кунда

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг кўлёзмалари фондида сақланаётир.

Мирзо Улуғбек вафотидан (1449) сўнг ҳам мадраса ўз фаолиятини давом эттирди. Мавлоно Давлатшоҳ Самарқандийнинг "Тазкират уш-шуаро" асарида (1487 йил) хабар беришича, бу даврда (1487 йилда) Мирзо Улуғбек мадрасасида 100 дан кўпроқ толиби илм таҳсилни давом эттирган. Бу толиби илмларга эса Хожа Фазлуллоҳ Абу Лайсий, Али Қушчилар билан бирга Мир Алишер Навоийнинг "Мажолис ун-нафоиси"да ёзилишича, мавлоно Хожа Хурд ҳам мударрислик қилган. Жумладан, Мир Алишер Навоий Самарқандда бўлиб, таълим олган вақтдан (1465-1469 йиллар) Мирзо Улуғбек мадрасасининг бу мударрисидан ҳам баҳраманд бўлган. Мир Алишер Навоий ёзади: "Хожа Хурд - Самарқанд тахтининг яккалама қозиси ва Улуғбек Мирзо мадрасасининг мударрисидур. Бовужуди фазлу камол ақл ва дониш ҳулласи била орастадур ва бовужуди зухду тавқо ҳусни аҳлоқ зевари била пийрастадур... Фақир (Мир Алишер Навоий) нинг "Вақфия"-сининг тасҳеҳин қилурда "мин вақф-и Алишер" тарих топибдур"[6].

Ўзбекистон Республикаси истиқлолга эришгач (1991 йил), тарих ва меросга янгича муносабат бошланди. Шунинг натижасида Мирзо Улуғбек мадрасасини ҳам ўз ҳолига келтириш амалга оширилди.

Ҳозирги кунда Мирзо Улуғбек мадрасаси Самарқанд Регистон майдонининг шукуҳли ва азамат обидасига айланиб қолди.

Шу ўринда масаланинг яна бир жиҳатига тўхталиб ўтиш жойиздир. Ўлкамиз дунёнинг энг қадимий олий таълим тизимига эга масканларидан бири экан, биз нега бугунги кунда республикаimizдаги мавжуд университет ҳамда бошқа олий ўқув юртларининг бошланғичини 1917 йилдан кейинги даврга олиб бориб боғлашимиз керак? Акад. Б.Н.Валихўжаев жуда ҳақли ва ўринли таъкидлаганидек, жумладан, Самарқанд Давлат университети Мирзо Улуғбек мадрасасининг бевосита вориси бўлиб, унинг ташкил этилиш тарихига (1420 мелодий йил) бориб тарқалади. Бу гап барча шаҳарларда (Тошкент, Бухоро,

Хива) мавжуд бўлган мадрасаи олиялар ва уларнинг ворислари бўлмиш университетларга ҳам тааллуқлидир[7].

Фойдаланилган адабиётлар

1. Наршахий. Бухоро тарихи. Т., 1966. Б. 84.
2. Валихўжаев Б. Н. Темурийлар қургон мадрасаи олиялар // Маърифат, 2001. 4 апр..
3. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. /Вакф-наме/ Т.: Наука, 1966. С. 66.
4. Мутрибий. Тазкират уш-шуаро. Қўлёзма. ЎзР ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди. Инв.2253. 158 а-в бетлар
5. Валихўжаев Б. Сурати ҳафт иқлим дар мадрасаи Мирзо Улуғбек // Овози Самарқанд, 1992. 18 апр..
6. Алишер Навоий. Мажолис ун -нафоис. Илмий танқидий матни. Т.: ФАН, 1961. Б. 182 (араб алифбесида).
7. Валихўжаев Б.Н. Темурийлар қурган мадрасаи олиялар // Маърифат, 2001. 4 апр.
8. Д.Е.Бертельс «Мусулманский Ренессанс» Наука нашриёти Москва, 1966
9. В.В.Бартольд. Сочинения. Т.П, ч.2. – М., 1964
10. E.Ihsanog'lu, Osmanli egitim muesseseleri. Қр.: Osmanli devleti ve medeniyeti tarihi, 2 cilt, Istanbul, 1998, ss. 232-251.

=====

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТУРКМАНЛАРИ (ЁВМУД МИСОЛИДА) ВА АНАДОЛУ ЙЎРУКЛАРИ: ТАРИХИЙ-ЭТНОГРАФИК ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ

Убайдуллаева Барно Маширабжоновна
Ўзбекистон Миллий университети Тарих факультети
Археология ва этнология кафедраси профессори
тарих фанлари доктори (Ds)
E-mail: barnoubaydullayeva68@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада Марказий Осиё туркманлари (Ёвмудлар) ва Анадолу йўруқларининг этник ва маданий жиҳатдан боғлиқлиги, уларнинг номадлик ва чорвачилик анъаналари, урф-одат ва маросимлари, ижтимоий тузилмаси, жамиятда аёллар роли масалалари кўриб чиқилган. Мақолада Ёвмудлар горизонтал кўчиши ва тўла номадизм, йўруқлар эса вертикал трансгуманс ва ярим ўтроқликни сақлагани таҳлил қилинган. Шунингдек, XIX–XX асрдаги модернизация, давлат сиёсати ва глобал ўзгаришлар уларнинг анъанавий турмуш тарзига қандай таъсир қилгани муҳокама қилинган. Ушбу

қиёсий таҳлил орқали Марказий Осиё ва Анадоли ўғуз номадизмининг турмуш ва маданий жиҳатларини кўриш мумкин.

Калим сўзлар: Ёвмудлар, Анадолу йўруклари, номадизм, чорвачилик, урф-одат, аёллар роли, этник ва маданий таҳлил.

Abstract: This article examines the ethnic and cultural connections between Central Asian Turkmens (Yomuds) and Anatolian Yörüks, focusing on their nomadic and pastoral traditions, customs and ceremonies, social structure, and the role of women in their societies. The study analyzes how Yomuds maintained horizontal migration and full nomadism, while Yörüks preserved vertical transhumance and semi-sedentary practices. Furthermore, the impact of modernization, state policies, and global changes during the 19th–20th centuries on their traditional way of life is discussed. Through this comparative analysis, the study provides insights into the lifestyle and cultural aspects of Oghuz nomadism in Central Asia and Anatolia.

Keywords: Yomuds, Anatolian Yörüks, nomadism, pastoralism, customs, role of women, ethnic and cultural analysis.

Аннотация: В данной статье рассматриваются этнические и культурные связи между центральноазиатскими туркменами (йомутами) и анатолийскими йоруками, их кочевые и скотоводческие традиции, обычаи и церемонии, социальные структуры и роль женщин в обществе. Анализ фокусируется на горизонтальной миграции и полном кочевничестве йомутов, в то время как йоруки сохраняют свои вертикальные трансгуманистические и полукочевые обычаи. Кроме того, обсуждается влияние модернизации, государственной политики и глобальных изменений XIX и XX веков на традиционный образ жизни. В результате сравнительного анализа представлена информация о жизни и культурных аспектах огузского кочевничества в Центральной Азии и Анатолии.

Ключевые слова: йомут, анатолийские йоруки, кочевничество, скотоводство, традиции, роль женщин, этнокультурный анализ.

Марказий Осиё туркманлари ва Анадоли йўруклари ўғуз туркларининг икки муҳим тармоғи сифатида этник ва маданий жиҳатдан ўзаро боғлиқ ҳисобланади. Уларнинг этник тарихи XI асрдаги ўғуз кўчиши ва Манзикерт жанги (1071 йил) билан узвий боғлиқ бўлиб, Марказий Осиёдан Анатолиягача бўлган кенг ҳудудларда шаклланган. Бироқ географик муҳит ва давлат сиёсатлари таъсирида уларнинг турмуш тарзи ва ижтимоий тизими турлича таркиб топган.

Ёвмудлар туркманларнинг энг йирик уруғ қабилаларидан бири ҳисобланади. XVII асрда Абу-л-Ғозий Баҳодурхон ўзининг «Родословная туркмен» асарида йомутларни ўғузларининг салор қабиласининг шоҳобчаси сифатида кўрсатади [Абул-Ғази Баҳадурхан]. Улар асосан Марказий Осиё чўл

худудларида шаклланган. Рус этнографлари уларни туркман қабилаларининг муҳим қисми сифатида ўрганган ва уларнинг ички таркиби, уруғ тузилмаси ҳамда кўчманчилик анъаналарини батафсил таҳлил қилган [Васильева, 1963; Васильева, 2001; Карпов, 1940; Еремеев, 1971 ва бошқа].

Анадули йўруклари эса ўғуз туркларининг ғарбга кўчиши натижасида шаклланган (XI асрдан кейин). Йўруklar — бу алоҳида этнос эмас, балки Анадолуда шаклланган кўчманчи туркман аҳолининг этномаданий қатламидир. Улар ҳам оғуз-туркман келиб чиқишига эга бўлиб, Салжукийлар даврида Анадолуга кўчиб келган аҳоли таркибида шаклланган. Улар Усмонли даврида ҳам номад турмуш тарзини сақлаб қолган ва «кўчманчи турklar» сифатида таърифланган.

Рус ва совет этнографлари асосан ёвмудларни чуқур ўрганган бўлсалар, йўруklarни умумий турк этногенези доирасида қиёсий таҳлил қилганлар.

Ёвмуд туркманлари ўзлари ҳам келиб чиқишини ўғуз-хон авлодларига боғлайди. XIX аср манбаларида уларнинг сони 150–200 минг кишига етгани қайд этилади. Г.П. Васильева эса Ёвмудларнинг Атрек ва Гурген водийларидаги шаклланиш жараёнларини таҳлил қилади [Васильева, 2001.].

Я.Р. Винников, Н.А. Аристов ва В.В. Бартольд [Винников, 1969; Аристов, 2003; Бартольд, 1968] асарларида туркманлар (жумладан, ёвмудлар) ҳақида муҳим этнографик ва тарихий маълумотлар берилган бўлиб, кейинги тадқиқотларда улар Марказий Осиё номадизмининг типик намунаси сифатида талқин қилинган.

Анадули йўруклари ҳам ўғузларнинг бевосита авлодлари бўлиб, рус адабиётида «юрюки», «анатолийские туркмены» ва «кочевые (кўчманчи) турки» номлари билан тилга олинади. Д.Е. Еремеев уларни кўчманчи ва ярим кўчманчи турк қабилалари сифатида тавсифлайди [Еремеев, 1971].

Ёвмуд туркманлари ва Анадули йўруklarининг анъанавий турмуш тарзи ўғуз турк номадизмининг классик намунаси бўлиб, чорва боқиш нафақат иқтисодий, балки сиёсий ва маданий стратегия ҳисобланган.

Ёвмуд туркманларида анъанавий чорвачилик горизонтал номадизмга асосланган бўлиб, Атрек ва Гурген дарёлари водийси, Каспий бўйи чўллари ва Устюрт платосида кўчиш билан боғлиқ. Г.И. Карпов (Карпов, 1940) ва Г.П. Васильева (Васильева, 1963) ишларида ёвмудлар икки гуруҳга – чорва (тўла кўчманчи чорвадорлар) ва чўмур (ярим ўтроқ, дарё бўйида балиқ тутиш ва деҳқончилик билан шуғулланувчилар)га бўлингани қайд этилган. Чорва гуруҳи асосан қўй, эчки, туя ва отларни боқиш билан машғул бўлган. В. Айронс таъкидланганидек: « Чорва билан шуғулланувчи йомутлар асосан қўй ва эчки боқишга йўналтирилган бўлиб, шу ҳайвонлар ва уларнинг маҳсулотларини сотишга қаратилган (Irons, 1975). Туялар транспорт ва сут учун, отлар эса ҳарбий ва кўчишда ишлатилган.

XIX асрда Ёвмудлар 30–40 минг чодир (150–200 минг киши) га етган ва уларнинг чорвачилик иқтисоди Хива хонлиги ва Эрон бозорларига боғланган. Кўчиш йўллари дарё водийлари ва чўл ўтлоклари бўйлаб бўлиб, қишда пасттекисликка, ёзда баландроқ ҳудудларга ўтилган.

Рус олимлари ёвмуд номадизмини сиёсий мослашув, деб баҳолаган. Чорвачилик давлат босими (Хива, Эрон, Россия) га қарши ҳарбий тайёргарликни таъминлаган. Чодир-юрт (аладжа ёки чатма) уларнинг уй-жойи бўлиб, тез йиғиш ва кўчишга мослашган. XIX асрда уларнинг чорва моллари (қўй териси, сут маҳсулотлари, туя жуни) билан Хива ва Қизил-Арват бозорларида савдо қилишган.

Анадули йўруклари (хусусан Саракечили гуруҳи, Анталия ва Мерсин атрофида) вертикал трансгуманс (тоғ-текислик кўчиши) га асосланган чорвачиликни сақлаган. Уларнинг асосий машғулотлари эчки ва қўй боқиш бўлиб, туялар транспорт учун, отлар эса подани бошқаришда ишлатилган. Саракечили йўрукларининг анъанавий ҳаёти, уларнинг турмуш тарзи эчки боқиш, қора чодирларда яшаш ва анъанавий қўл меҳнатлари маҳсулотларини ишлаб чиқишга асосланган [Nomadic Turks preserve lifestyle despite advancing technology..]. Қишда улар Ўрта денгиз қирғоғида (Мерсин вилояти) паст ҳудудларда, ёзда эса Тавр тоғлари ва Марказий Анатолия (Коня, Караман)

яйлов (баланд ўтлоқлар) да бўлади. Подалар асосан эчкилардан иборат (200–300 бош бир оилага), улардан сут, пишлоқ ва жун олинади [Turkish nomads embark on winter migration; Nomadic Turks preserve lifestyle despite advancing technology]. Туялар юк ташишда, отлар эса подани ҳайдашда ишлатилади.

Рус этнографлари Анадули йўруklarининг чорвачилигини Усмонли империяси давридаги ўғуз мероси сифатида тавсифлаган (Еремеев, 1971). Қора чодир (kara çadır) уларнинг уй-жойи бўлиб, уч қутбли, қора жундан тикланган ва Ёвмуд ўтовларига ўхшаш тез йиғиш мумкин. Аёллар эчки соғиш, гилам (kilim) тўқиш ва нон ёпиш ишларини бажаради, эркаклар подани ҳимоя қилади ва бозорга олиб чиқади (Bates, 1973).

Икки этник гуруҳнинг чорвачилиги ўғуз анъанасининг умумий белгиларини кўрсатади. Лекин фарқлар географияга боғлиқ, яъни ёвмудлар горизонтал кўчиш (чўл-дарё, 100–200 км) ва тўла номадизм (чорва гуруҳи) га эга бўлса, Саракечили йўруklари вертикал трансгуманс ва ярим ўтроқ элементларни сақлаган. Ёвмудларда балиқ тутиш ва деҳқончилик қўшимча машғулот бўлган (чўмур гуруҳи), йўруklарда эса пишлоқ ишлаб чиқариш устун турган. Рус олимлари ёвмудларнинг чорвачилигини сиёсий стратегия деб чуқур таҳлил қилган (Карпов, 1940; Васильева, 1963), йўруklарни эса Усмонли контекстида «юрувчи номадлар» сифатида умумийлаштирган (Гордлевский, 1962). Иккаласида ҳам номадизм XX асргача сақланган, лекин совет колхозлаштириши Ёвмудларни, Туркия Республикаси сиёсати эса йўруklарни ўтроқлаштирган.

Ушбу қиёс Ёвмуд ва Анадули йўруklarининг анъанавий турмуш тарзи ўғуз номадизмининг икки тармоғини (шарқий чўл ва ғарбий тоғ) намоён этишини кўрсатади. Чорвачилик уларнинг моддий ва маданий идентификациясининг асоси бўлиб қолмоқда.

Ўғуз номадизмида аёл роли — бу Марказий Осиё туркманлари (ёвмуд) ва йўруklар (Анатолиядаги туркманлар) мисолида ўрганиладиган муҳим мавзудир. Ўғуз турк номад жамиятида аёллар иқтисодий, маданий ва ижтимоий жиҳатдан марказий ўрин эгаллаб, чорвачилик, хунармандчилик ва

оилавий ҳаётнинг асосий ворислари бўлган. Бу патриархал тузумда ҳам, номадизм шароитида аёлларнинг ишчанлиги ва мустақиллиги юқори бўлганни кўрсатади.

Марказий Осиё номад жамиятида (ўғуз туркманлари, жумладан Ёвмудлар) аёллар от миниш, уй-жой (юрт) йиғиш ва ўрнатиш, болалар тарбияси, ҳунармандчилик (гилам тўқиш, кийим тикиш) каби асосий вазифаларни бажарган. Улар чорва молларини сотиш ва сотиб олишда ҳам қатнашган ва баъзи ҳолларда жамоат йиғинларида уларнинг фикрлари эшитилган [UNESCO Silk Roads, The Role of Women in Central Asian Nomadic Society].

Ёвмуд жамиятида аёллар чорвачиликка асосланган иқтисодий тизимнинг марказий иштирокчилари сифатида намоён бўлади. Улар сут маҳсулотларини тайёрлаш, юртни бошқариш, гилам ва текстил маҳсулотларини ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширган. Аёллар иқтисодий ишлаб чиқаришнинг муҳим қисмини назорат қилган ва уй хўжалиги доирасида юқори масъулиятга эга бўлган.

Анадули йўрукларида, хусусан Саракечили гуруҳида, аёллар номад ҳаётининг асосий «ҳаракатлантирувчи кучи» сифатида баҳоланади. Жамоада энг катта ёшдаги аёл чодир бошқарувчиси ҳисобланиб, юқори ижтимоий ҳурматга эга бўлган. Уларнинг кундалик фаолияти кўчиш жараёнида чодир ўрнатиш, чорва соғиш, нон ёпиш, кийим тайёрлаш, жун йиғириш ва гилам тўқиш каби ишлардан иборат. Тадқиқотларда таъкидланишича: «чодирни бошқариш энг катта аёлга тегишли бўлиб, у энг ҳурматли шахс ҳисобланади. Саракечили қабиласидаги аёллар доимо кундалик ишлар билан банд... умумий қилиб айтганда, йўрук аёллари номад ҳаётини давом эттиришда катта роль ўйнайди; уларнинг ижтимоий мақомини белгилайдиган асосий омил — меҳнатсеварлик ва маҳсулдорликдир» [Erdal Aksoy, DergiPark].

Йўрук жамиятида аёллар эркаклар билан бир қаторда иқтисодий фаолиятда иштирок этади, уларнинг ижтимоий фаоллиги юқори бўлиб, анъанавий ҳаёт тарзини сақлашда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Шу муносабат

билан манбаларда қайд этилади: «йўрук ҳаёт тарзида аёллар муҳим ўрин тутди... аёлларсиз “йўрук ҳаёти” мавжуд бўлмас эди» [Life as a Yörük .. Daily Sabah].

Ўғуз номадизмида аёл роли ўхшашдир, икки гуруҳда ҳам аёллар чорвачилик ва хунармандчиликнинг асоси, оилавий ҳаётни бошқаради ва маданий меросни ўтказади. Фарқлар географияга боғлиқ бўлиб, ёвмудларда горизонтал кўчиш, йўрукларда вертикал миграция ва чодир бошқарувидир. Иккаласида ҳам аёллар ишчанлик ва самарадорлик туфайли ҳурматга сазовор.

Ёвмуд туркманлари ва Анадули йўруклари (Саракечили гуруҳи) нинг ижтимоий тузилмаси оғуз номад жамиятига хос бўлган патриархал-сегментар моделга асосланади. Бу тизимда қариндошлик муносабатлари патрилинейал (ота томондан) принципларга асосланиб, уруғ-аймоқлар орқали ижтимоий бирлашувни таъминлайди. Никоҳ, иқтисодий алоқалар ва ҳарбий иттифоқлар мазкур тузилманинг мустаҳкамланишида муҳим роль ўйнайди.

Ёвмуд жамияти мисолида В. Айронс ижтимоий тузилманинг асосий хусусиятларини қуйидагича тавсифлайди: «турмуш ўртоқ танлаш жараёнида патрилинейал (агнатик) принциплар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Катта уруғ доирасида эндогамия афзал кўрилади... никоҳ музокаралари катта эркак қариндошлар томонидан олиб борилади» (Irons, 1975). Бу ҳолат жамиятда оғани муносабатларининг устуворлигини ва катталарга ҳурматнинг юқори даражада эканини кўрсатади.

Саракечили йўрукларида ҳам ижтимоий ташкилланиш аширет (қабила) ва сўлале (уруғ) тизими асосида шаклланган бўлиб, патрилинейал принциплар устун ҳисобланади. Никоҳ муносабатлари, одатда, катта эркаклар томонидан тартибга солинади ва эндогамияга мойиллик кузатилади. Шу билан бирга, гарчи асосий қарорлар эркаклар томонидан қабул қилинса ҳам аёллар маиший ва ички оилавий бошқарувда марказий ўрин тутди.

Никоҳ маросимлари ҳар икки жамиятда ҳам ижтимоий алоқаларни мустаҳкамлаш воситаси сифатида хизмат қилади. Ёвмудларда никоҳ қалин (келин учун тўланадиган мулкӣ тўлов: от, қўй, туя ёки пул) билан боғлиқ

бўлиб, у қариндошлик муносабатларини мустаҳкамлаш функциясини бажаради. Келиннинг махсус бош кийими — хасава (khasava – баланд, нақшланган бош кийим — бу никоҳдан кейинги статус) унинг ижтимоий мақоми ва оилавий фаровонлигининг рамзи ҳисобланади. Тўй маросимларида kushtdepdi (импровизация шеърлар билан ритмик рақс ва қўшиқ) каби рақс ва қўшиқлар ижро этилиб, меҳмондўстлик марказий ўрин эгаллайди.

Йўрук жамиятида ҳам никоҳ исломий қоидалар асосида амалга оширилади, бироқ қабилавий анъаналар сақланиб қолган. Қалин бериш, оилавий совғалар (килим, чорва) алмашинуви ва маросимий рақс-қўшиқлар муҳим ўрин тутди. Бу ерда ҳам никоҳ ижтимоий иттифоқларни шакллантириш механизми сифатида хизмат қилади.

Суннат маросими ҳар икки жамиятда ўғил боланинг жамиятга киришини англатувчи муҳим ритуал ҳисобланади. Ёвмудларда бу маросим бир неча кун давом этадиган байрам тарзида ўтказилиб, жамоавий иштирок ва меҳмондўстлик билан характерланади. Йўрукларда ҳам суннат маросими тантанали ўтказилиб, боланинг махсус кийимда жамоа олдида намоён бўлиши ва умумий байрам муҳити билан ажралиб туради.

Дафн маросимлари ислом қоидаларига мувофиқ амалга оширилади, марҳум тез дафн қилинади, мотам маросимлари ўтказилади ва қариндошлар бирлашади. Шу билан бирга, қабилавий анъаналар — жумладан, қурбонлик қилиш ва умумий овқат тарқатиш — сақланиб қолган. Ҳар икки жамиятда дафн маросимлари ижтимоий бирликни мустаҳкамлаш ва коллектив хотирани сақлаш вазифасини бажаради.

Шундай қилиб, Ёвмуд ва Анадули йўрукларининг ижтимоий тузилмаси ва маросимий амалиёти исломий қадриятлар ва оғуз номад анъаналарининг синтезини акс эттиради.

Ҳозирги трансформация жараёнлари: модернизация ва ўзгаришлар.

Ёвмуд туркманлари ва Анадули йўруклари (Саракечили гуруҳи) нинг номадизм ва қабилавий маданиятлари XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб кескин ўзгаришларга дуч келмоқда. Бу жараёнлар ўтроқлаштириш, давлат

сиёсати, таълим, иқтисодий босим ва глобаллашув таъсирида кечмоқда. Марказий Осиёдаги ёвмудлар (асосан Туркменистон ва Эронда) ҳолатида бу ўзгаришлар кўпроқ мажбурий ва марказлаштирилган характерга эга бўлса, Анадולי йўрукларида (Туркия) ихтиёрий ва туризм таъсирида давом этмоқда.

Ёвмуд туркманларининг ҳозирги ҳолатига оид тадқиқотлар чекланган бўлса-да, классик ва пост-совет манбалар асосида муайян хулосалар чиқариш мумкин. В. Айронс ёвмуд номадизмининг табиатига қуйидагича таъриф беради: «Ёвмуд туркманларининг иқтисодий ва сиёсий тизими таҳлили шуни кўрсатадики, улар учун номадизм иқтисодий шароитга мослашув эмас, балки ҳарбий самарадорликни ошириш воситаси бўлган» (Irons, 1975.).

Бироқ мазкур номадизм XX асрда совет сиёсати таъсирида кескин ўзгарди. 1930-йиллардан бошланган колхозлаштириш ва мажбурий ўтrockлаштириш сиёсати Ёвмудларнинг катта қисмини доимий қишлоқ аҳолисига айлантирди. Пост-совет даврида ҳам давлат сиёсати қабилавий идентификацияни чеклашга қаратилганди.

2020–2026 йиллар ҳолатига кўра, тўла номад турмуш тарзи деярли йўқолган. Чорвачилик сақланган бўлса-да, у асосан ярим ўтrock шаклда, яъни қишлоқ атрофидаги ўтrockларда амалга оширилмоқда. Бу жараён бир нечта асосий омиллар билан изоҳланади. Биринчидан, таълим тизимининг кенгайиши натижасида ёш авлоднинг мактаб ва шаҳар муҳитига интеграцияси кучайиб, анъаналар (жумладан, Kushtdepdi ва гиламчилик билимлари)нинг узлуксизлиги қисқармоқда. Иккинчидан, иқтисодий трансформация — газ ва нефть саноатининг ривожланиши, шаҳарлаштириш ва меҳнат миграцияси — ёшларнинг қишлоқдан чиқиб кетишига олиб келмоқда. Натижада, чорвачиликдан даромад нисбатан камайиб, давлат маоши ва ижтимоий таъминотга боғлиқлик ортиб бормоқда.

Маданий мерос — гилам тўқиш ва Kushtdepdi (2017 йилда ЮНЕСКО номзоди) ҳали ҳам байрамларда сақланмоқда, улар «миллий мерос» сифатида давлат томонидан қўллаб-қувватланади (туризм ва фестиваллар орқали).

Туркияда йўрук аҳолининг трансформацияси XX аср ўрталарида бошланган ўтроқлаштириш сиёсатидан кейин ҳам давом этмоқда. Саракечили гуруҳи ҳозирги кунда ҳам мавсумий кўчишни сақлаб қолган кам сонли номад жамоалардан бири бўлиб, уларнинг умумий сони тахминан 200–300 оила (1000–1500 киши) атрофида баҳоланади.

Саракечили аёллари доимо кундалик меҳнат билан банд, умумий хулоса сифатида айтиш мумкинки, йўрук аёллари номад ҳаётини сақлашда ҳал қилувчи роль ўйнайди [Erdal Aksoy, DergiPark; Life as a Yörük .. Daily Sabah].

Замонавий ўзгаришлар бир нечта йўналишда намоён бўлмоқда. Аввало, таълим тизимининг кенгайиши натижасида болаларнинг мактабга қатнаши мажбурий тус олган. Айрим тадқиқотларда қайд этилишича, мактаб муҳитида йўрук болалари ўз анъанавий маданиятини «орқада қолган» деб қабул қилиб, ижтимоий-психологик босимни ҳис қилади. Иқтисодий жиҳатдан қаралганда, чорвачиликдан олинадиган даромад пасайиб, туризм ва ҳунармандчилик (жумладан, гиламларни онлайн савдо қилиш) муҳим манбага айланмоқда.

ЮНЕСКО дастурлари ва туризм сиёсати ҳам муҳим роль ўйнамоқда. Саракечили кўчиш анъанаси номзод сифатида илгари сурилгани маданий меросни сақлашга хизмат қилса-да, айтиш пайтда уни «намойиш» (шоу) шаклига айлантириш хавфини ҳам келтириб чиқармоқда. Шу билан бирга, рақамли технологиялар — смартфон ва ижтимоий тармоқлар — ёш авлоднинг шаҳар маданиятига интеграциясини тезлаштириб, анъанавий ҳаёт тарзидан узоқлашувга сабаб бўлмоқда.

Қиёсий хулоса шуки, Марказий Осиёдаги Ёвмудларда модернизация давлат мажбурийлиги орқали кечса (номадизм деярли йўқолган, қабилавий идентификация чекланган), йўрукларда ихтиёрий ва туризм таъсирида давом этмоқда (номадизм сақланган, лекин кескин камаймоқда). Икки гуруҳда ҳам умумий тенденция — ёшларнинг шаҳарга кўчиши, таълим орқали маданий узилиш, лекин гиламчилик ва рақс элементлари сақланиб қолмоқда. Бу жараён маданиятнинг «музейлашуви» ва «йўқолиши» ўртасидаги мураккаб мувозанатни кўрсатади.

Юқорида келтирилган маълумотларни умумлаштирадиган бўлсак, ёвмуд туркманлари ва Анадули йўруклари (хусусан Саракечили гуруҳи) ўғуз турк номадизмининг икки ҳил – бири Марказий Осиё чўл-дарё ҳудудида (горизонтал кўчиш), иккинчиси Анатолия тоғ-текисликларида (вертикал трансхуманс) кўринишидир. Икки гуруҳнинг этник тарихи XI аср ўғуз кўчишига бориб тақалади, ижтимоий тузилмаси патрилинейал-сегментар, урф-одатлари ислам ва қабилавий синтезга асосланган.

Моддий маданиятда чодир-юрт/қора чодир, гилам тўқиш, кумуш тақинчоқлар ва чорва маҳсулотларидан тайёрланган таомлар устун. Аёллар роли ҳар икки жамиятда марказий ўрин тутиб, хўжалик, ҳунармандчилик ва маданий мероснинг асосий ташувчилари ҳисобланади.

Ҳозирги модернизация жараёнлари икки гуруҳда турлича кечмоқда: Марказий Осиёдаги Ёвмудларда советдан кейинги давлат сиёсати ва шаҳарлаштириш туфайли номадизм деярли йўқолди, қабилавий идентификация чекланди; Анадули йўрукларида эса ўзгариш ихтиёрийроқ, туризм ва ЮНЕСКО ҳимояси орқали маданият қисман сақланиб, лекин «музейлашув» хавфи бор. Умуман олганда, икки гуруҳнинг ўхшашлиги ўғуз меросининг узлуксизлигини, фарқлари эса географик ва тарихий шароитларни кўрсатади. XXI асрда сақланиб қолган элементлар (Kushtdepdi, қора чодир, гиламчилик) бу маданиятнинг тириклигини тасдиқлайди, лекин ёшларнинг шаҳарга кўчиши ва глобаллашув таъсири унинг келажагига жиддий таҳдид солмоқда.

Адабиётлар рўйхати:

1. Абу-л-Ғозий Баҳодурхон. Родословная туркмен (Шеджере-и туркмен). XVII аср. (Таржима ва нашрлар: Ашхабад, 1990–2000 йиллар).
2. Аристов Н. А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. Бишкек Илим, 2003. 458 с.
3. Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа. Бартольд В.В. Сочинение. М., 1968, том 2, ч.1. С. 3-73 // https://rusneb.ru/catalog/000202_000006_927975/
4. Васильева Г.П. К этнографии туркмен восточных районов левобережного Хорезма // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 7. – М., 1963. – С. 138 -154.

5. Васильева Г.П. Родовой состав туркмен-йомудов: к этнической истории туркмен // Расы и народы. Современные этнические и расовые проблемы. Ежегодник. – М., 2001. № 27. – С. 81–98.
6. Винников Я.Р. Хозяйство, культура и быт сельского населения Туркменской ССР. – Москва: Наука, 1969. – 312 с.
7. Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Том 3. История и культура. – Москва: Издательство восточной литературы, 1962. – 588 с.
8. Еремеев Д.Е. Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории). – М., 1971. // <https://kronadaran.am/wp-content/uploads/2014/12/..pdf>
9. Жизнь туркменских кочевников-йомудов // <https://stanradar.com/news/full/21906-zhizn-turkmenskih-kochevnikov-jomudov.html>
10. Карпов Г.И. Очерки по истории Туркмении и туркменского народа. – Ашхабад: Туркменгосиздат, 1940. — 60 с.
11. Карпов Г.И. Племенной и родовой состав туркмен. — Полторацк (Асхабад): Туркменск, 1925 // <https://rusneb.ru/catalog/000199>
12. Bates D.G. Nomads and Farmers: A Study of the Yörük of Southeastern Turkey. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1973 // <https://dokumen.pub/9781951519193-9780915703647.html>
13. Bregel Y. E. Nomadic and Sedentary Elements among the Turkmens // Central Asiatic Journal Wiesbaden. 1981, Vol 25, Num 1-2, pp 5-37 // <https://pascal-francis.inist.fr/vibad/index.12518367>
14. Edgar A.L. Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan. Princeton University Press, 2006. <https://dokumen.pub-9780691117751-9780691127996-9781400844296.html>
15. Erdal AKSOY The identity of women in the sub-culture of nomadic yuruks // https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/843231?utm_source=chatgpt.com
16. Irons W. The Yomut Turkmen: A Study of Social Organization among a Central Asian Turkic-speaking Population. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1975 // <https://dokumen.pub/qdownload/-9781949098037-9781951519131.html>
17. Irons W. Nomadism as a Political Adaptation: The Case of the Yomut Turkmen // American Ethnologist. 1974. Vol. 1 (4). P. 635–658 // <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1525/ae.1974>.
18. Life as a Yörük: Close to nature, away from modern life // <https://www.dailysabah.com/feature/2018/09/10>
19. Nomadic Turks preserve lifestyle despite advancing technology // <https://www.aa.com.tr/en/culture/2232045>
20. Palavan Ö. Raising Children the Yörük Way: Traditional Practices and the Pressures of Modernization in Türkiye. Genealogy, 2025. 9(4), 139 // <https://doi.org/10.3390/genealogy9040139>
21. Selin Hacıalioglu Journey of Anatolian nomads: Sarikecili Yoruks preserve centuries-old traditions // <https://www.turkiyetoday.com/lifestyle/-69243>

22. The Role of Women in Central Asian Nomadic Society//
<https://www.unesco.org/en/silkroads>

23. Turkish nomads embark on winter migration//
<https://www.hurriyetdailynews.com188159>

=====

TOMORQACHILIKDA TUPROQQA ISHLOV BERISH VA O‘G‘ITLASH USULLARINING ETNOLOKAL XUSUSIYATLARI (JANUBIY O‘ZBEKISTON MISOLIDA)

Faxriddin Raxmonov

Qarshi davlat universiteti

*“Jahon tarixi” kafedrasi professori
tarix fanlari doktori (DSc)*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Janubiy O‘zbekistonda aholisining tuproqqa ishlov berish va o‘g‘itlash usullarining etnolokal xususiyatlarini mavjud manba va adabiyotlar hamda dala ma’lumotlari asosida yoritilib berilgan.

Kalit so‘zlar: Janubiy O‘zbekiston, Qashqadaryo, Surxondaryo, voha, dehqon, omoich, shudgor, ketmon, o‘roq, pori, sug‘orish, hosil, bug‘doy, g‘o‘za.

Аннотация. В данной статье описаны этнолокальные особенности способов обработки почвы и внесения удобрений у населения Южного Узбекистана на основе доступных источников и литературы, а также полевых данных.

Ключевые слова. Южный Узбекистан, Кашкадарья, Сурхандарья, оазис, земледелец, плуг, соха, кетмен, серп, pori, орошение, урожай, пшеница, хлопок.

Annotation This article describes the ethno-local features of soil cultivation and fertilizer application among the population of southern Uzbekistan based on available sources and literature, as well as field data.

Keywords. Southern Uzbekistan, Kashkadarya, Surkhandarya, oasis, farmer, plow, plow, ketmen, sickle, pori, irrigation, harvest, wheat, cotton.

Janubiy O‘zbekiston an’anaviy dehqonchiligining XIX asr oxiri – XX asrga xos etnolokal xususiyatlari borasida to‘xtalganda ta’kidlash joizki, umuman mintaqada dehqonchilik uchun yaroqli bo‘lgan yer maydonlari ikki turga bajraligan, ya’ni sug‘oriladigan yer maydonlari, sug‘orilmaydigan yer maydonlari. Sug‘oriladigan yer maydonlari “suvli yer”, sug‘orilmaydigan yer maydonlari esa “lalmi”, “bahorikor yer” yoki “qayroqi yer” deb nomlangan. Mintaqaning janubiy

va sharqiy tog'oldi hududlarida yashovchi o'zbek, tojik va boshqa turkiy tilli aholi ushbu termindan keng foydalanganlar[1: 32.]. Bu termin Qorategin va Darvozlik tojiklarga ham ma'lum bo'lgan[2: 1118.].

Mintaqada yerlarga ishlov berishda ikki usuldan foydalanilgan. Birinchi usulda, asosan, hosildan bo'shagan ekin maydonlariga dam berilib, bo'sh qoldirilgan, ikkinchisida esa ekin maydoni shudgor qilingan. Har ikki usul vohaning turli joylarida turli nomlar bilan yuritilgan. Chunonchi, mintaqaning tog'li hududlarida yerga dam berish usuli "Dam dodan", yerlarni shudgorlash usuli esa, "Qora shudgor" deb yuritilgan. Shudgorlash ishlari quyosh taqvimi bo'yicha "hamal" oyining kirib kelishi bilan boshlangan bo'lib, hozirgi oy taqvimi bo'yicha bu 21 martdan 21 aprelgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi[3: 92.].

Tuproq unumdorligini tiklashga xizmat qilgan yana bir agrotexnik chora - yerni bo'sh qoldirish hisoblangan. Sug'orma dehqonchilikning qadimgi dehqonchilik hududlarining aksariyat honadonlarida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar ekilishi sababli, g'alla ekish juda kamdan-kam amalga oshirilgan. "Sartlarning ekin yerlari hech qachon bo'sh turmaydi, ular yildan-yilga shudgorlanadi"[4: 60.].

Mintaqada yotqiziqlar va shudgorlar deyarli mavjud emas, chunki u yerda ekilmagan tuproq nafaqat unumdorlikni tiklamgan, balki, aksincha sho'rlanishi sodir bo'lgan. O'zbekistonning boshqa hududlarida bu bilan shug'ullanish qisqa vaqt davomida *shudgor* nomi bilan atalgan. Farg'ona vodiysida ham uch dalali almashlab ekish tizimi mavjud bo'lgan. Masalan, kuzgi bug'doyni yig'ib olgandan keyin bir necha marta (Horazmda 5-6 martagacha) sug'orishgan, bir xilda shudgorlash va baranalash ishlari olib borilgan. Bu shaklda dala iyul oyining boshidan sentabrgacha bo'sh qoldirilgan, yana shudgorlanib, kuzgi bug'doy ekilgan. Sug'orishlar soni nafaqat tuproqning tabiatidan, balki ekilgan ekinlardan ham farq qiladi. Demak, Qashqadaryo va Surhondaryo vohalarida yer g'o'za ekish uchun 2-3 marta haydalgan, bug'doy uchun bir marta shudgor qilingan. Qashqadaryoda qisqa muddatli shudgordan qolgan yer faqat kuzgi bug'doy uchun mo'ljallangan bo'lib, boshqa ekinlar uchun shudgor qilinmagan. Shudgor paytida o'g'itlar ham sepilgan.

Mahalliy dehqonlarga azal-azaldan ma'lum bo'lgan ekinlarni navbatma-navbat ekish ham tuproq unumdorligini oshirishga xizmat qilgan. XX asr 20 yillarida sug'oriladigan yerlarning 70% dan ortig'ini texnik ekinlar egallagan Janubiy O'zbekiston hududida odatda bir dalaga 8-10 yil davomida paxta ekilgan, so'ngra uning o'rniga juxari, makkajo'xori yoki beda ekilgan[5: 34]. Go'ngni muntazam ravishda qo'llash bilan bir joyda 30 yil davomida paxta etishtirish mumkin, deb hisoblaganlar. G'allachilik rivojlangan boshqa hududlarda bug'doy ekishdan keyin odatda tariq, kunjit, juxari va dukkakli ekinlar ekilgan va ular yana hosil bergan[6: 94.].

Mintaqa - dehqonlari qishloq xo'jaligi zararkunandalari bilan qanday kurashishni umuman bilishmagan. Ayniqsa, ko'pincha ekinlarni butunlay yo'q qiladigan chigirtkalar katta zarar keltirgan.

XX asr boshlarida mahalliy dehqonlar ilmiy meteorologik va astronomik ma'lumotlar haqida hech qanday tasavvurga ega bo'lmagan holda, tabiat hodisalarini tizimli kuzatish natijasida turli fenologik bilimlarga ega bo'lishgan. Ularning asosida ko'p asrlik tajriba natijasida xalq taqvimlarining bir necha sikllari ishlab chiqilgan bo'lib, ularni bilish qishloq xo'jaligi faoliyatida zarur edi. Yer egalari orasida eng keng tarqalgan taqvim dehqonlarning 90 kunlik sikli (to'qson) bo'lib, har biri 9 kundan iborat to'rt qismdan iborat: bahor, yoz, kuz va qish. Ushbu 90 kunlik sikl qadimgi quyosh taqvimi hisobiga to'g'ri keldi, u o'troq qishloq xo'jaligi aholisi tomonidan ham keng qo'llanilgan. Deyarli barcha qadimgi qishloq xo'jaligi ustun hududlarida fasllar quyosh taqvimining keyingi oylariga to'g'ri kelgan: bahor oylarga: hamal, savr, javzo; yoz - saraton, asad, sumbula; kuz - mezon, aqrab, kavs; qish - jadi, dalv, hut.

Qishki sovuq va yozning jazirama davri ayrim hududlarda "chilla" deb atalgan, katta hisoblangan (40 kunlik) qishki chilladan oldin 20 kundan (Xorazmda 25 kun) iborat kichik chilla bo'lgan. Yil boshi bahorda, odatda Hamal (mart) oyiga to'g'ri keladi. ("Hamal kirdi – amal kirdi") Qishloq xo'jaligi ishlari ilgari boshlangan janubiy viloyatlarda hut oyi (fevral) yil boshi hisoblangan. Hut oyi kelishi bilan dehqon bahorgi dehqonchilik ishlariga tayyorgarlik ko'rishni boshlagan. Dehqon

qo'zg'aladi, degan ma'noda xalq orasida "Yaxshi kelsa xut, kadi - kadi sut, yomon kelsa hut puting (buting-oyoqlaring) to'la pit (bit)" degan ibora mavjud .

Oyning boshi, shuningdek, ekinlarning boshlanish vaqti, vegetatsiya davri yoki qishloq xo'jaligi taqvimlarining boshqa qismlari yulduzlarning holati, qushlarning kelishi va ketishi va boshqa fenologik belgilar bilan belgilanadi. Yozning yaqinlashishi va bug'doyning pishishi Pleiades (Hulkar) yulduz turkumining paydo bo'lishi va Tarozi (Tarozi) yulduz turkumidagi bir guruh yulduzlarning holati bilan belgilanadi. Bahor davrida kelgusi oy yomg'irli yoki quruq bo'ladimi, erkin bashorat qilingan, agar yarim oy gorizontal holatda bo'lsa, unda oy quruq bo'ladi, agar vertikal bo'lsa, yomg'irli bo'ladi, deb ishonilgan. Umuman olganda, odamlar orasida yangi oyning ko'rinishi Yer yuzida tinchlik va osoyishtalik emasligini bashorat qilgan.

Qushlarning parvozlari bahorgi sovish bilan bog'liq bo'lib, bu tuproqning holatiga va ayniqsa ekish vaqtiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Xorazmda qaldirg'ochlarning kelishi kuzatildi, bu kuchli salqin shamolning boshlanishi, ayrim hollarda qor yoki yomg'ir bilan yog'ishi bilan bir vaqtga to'g'ri keladi. Sovuq tushganidan keyingina dehqonlar erta ekin ekishni bimalol boshlashlariga ishonishdi. Quyosh taqvimiga ko'ra, bu vaqt Savrning ikkinchi yarmiga va Zevsning boshiga to'g'ri keladi. Halqaning paydo bo'lishi yozning boshlanishidan xabar beradi va oxirgi bahor qushi ramziydir, u kelganidan keyin yoz keldi deb hisoblash mumkin bo'lgan[7:].

Qadimgi tajribali dehqonlarning fikriga ko'ra, qushlar galasi kelganidan boshlab uning birinchi jo'jalari paydo bo'lgunga qadar, hali ham barcha ekinlarni ekish va hosilni olish mumkin, shundan keyin ekish davri tugaydi. Kuzgi sovishning boshlanishi ham qush taqvimi bilan aniqlangan. Taqvimning birinchi kuz oyi qora laylaklar (qobiq to'rg'a) katta galalarining parvozlari bilan belgilanadi. O'rdaklarning kuzgi parvozi birinchi sovuqlarning boshlanishini bashorat qiladi.

Mahalliy dehqonlar, asosan, diniy ko'rsatmalar va ishlab chiqarish faoliyatining ayrim jihatlarini o'z ichiga olgan o'z Nizomiga (risolasiga) ega bo'lib, bir qancha marosim va urf-odatlarga rioya qilganlar. Bahorda dalaga birinchi

chiqish, o'rim-yig'im va boshqa jarayonlar marosim bayrami, jamoaviy ziyofat bilan nishonlandi.

Burungi O'zbekistonning ibtidoiy texnika va empirik bilimlarga asoslangan qishloq xo'jaligi asosan juda mayda xo'jaliklar edi.

Masalan, Farg'ona vodiysida o'rtacha bir fermer xo'jaligi 2 gektarga yaqin ekin maydonini tashkil etgan bo'lsa, yerning yarmidan ko'pi (52,8%) 0,5-1,3 gektargacha bo'lgan yer egalari ulushiga to'g'ri keldi. Ekin maydonlarining uchdan bir qismidan ko'prog'i va qishloq xo'jaligi mahsulotlari qiymatining to'rt dan uch qismi yirik yer egalari qo'lida to'planganligi, ko'pchilik fermerlarga xos bo'lgan yerlarning yetishmasligi nafaqat dehqon xo'jaliklari budjetiga, balki ularning daromadlariga ham salbiy ta'sir ko'rsatgan. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, 1 tanobgacha yerga ega bo'lgan fermerlar "o'z ovqat tannavulida kamtarona bo'lib, 1 yilda jon boshiga 21-40 rubl sarflab, yarim ochlikdan xalos bo'lishadi"[8: 34.]. A.P.Demidov burundan oldingi Farg'ona qishloq xo'jaligi korxonalarining ayrim budjet ma'lumotlarini o'rganar ekan, "Tuproq unumdorligi nisbatan yaxshi bo'lgan Farg'ona viloyatining o'troq aholisining xo'jaligi shunday bir doiraga joylashtirilgan ediki, ularda Farg'onaning yashash sharoiti va oziq-ovqatlari ta'minlanadi. fermerlar qoniqarsiz edi". O'zbekistonning boshqa viloyatlarida ham ahvol bundan yaxshi emas edi. Mayda xo'jaliklarning past rentabelligi o'zbek dehqonlarini mavsumiy ishlar bilan shug'ullanishga majbur qilgan, ularning ko'pchiligi qo'shimcha daromad izlab Turkistonning boshqa viloyatlariga chiqib ketishgan. 1917 yilgi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra dehqon xo'jaliklarining salmoqli qismi yordamchi hunarmandchilik va mardikorlik bilan shug'ullangan. Masalan, Namangan tumanida 97 ming 214 fermer xo'jaligidan 38 ming 4 ta fermer xo'jaligi turli hunarmandchilik bilan shug'ullangan bo'lsa, shundan 12 ming 571 ta fermer xo'jaligi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanmagan.

Qishloq mehnatkashining cheklangan va kam budjeti uni bozor sharoitiga ko'proq bog'liq qilib qo'ydi. Bozor narxlarining biroz oshishi ham naturada deyarli hech qanday daromadga ega bo'lmagan mayda dehqon xo'jaliklari zimmasiga katta

yuk bo'lib, ularni qarz beruvchilar va yirik fermerlar bilan noqulay kredit bitimlariga jalb qildi.

Bu holatlarning barchasi, iqtisodiyotdagi, ijtimoiy taraqqiyotdagi qoloqlik, Podsho Rossiyasi siyosati O'zbekiston qishloq xo'jaligidagi texnik taraqqiyotni deyarli o'rta asrlar darajasida qoldirishga to'sqinlik qildi. Xuddi shu sababga ko'ra, turli hududlarda qishloq xo'jaligi ekinlarining taqsimlanishi notekis edi. Ekilgan ekinlar orasida muhim o'rinni don, birinchi navbatda, bug'doy egallagan. Bug'doy yetishtirish bo'yicha Turkistonning uchta asosiy qishloq xo'jaligi tumanlaridan Sirdaryo birinchi, Samarqand ikkinchi, Farg'ona uchinchi o'rinni egallaydi. Bu davrda paxta yetishtiruvchi viloyat Farg'ona viloyati bo'lib, u yerda paxta butun ekin maydonlarining qariyb 40 %ini egallagan bo'lsa, Sirdaryo viloyatlarida 8 %dan kamrog'i paxta yetishtirildi[8:14.].

Chor Rossiyasi mustamlaksi davrida Buxoro amirligida paxta ekin maydoni qariyb besh baravarga, uning asosiy paxtachilik hududi - Zarafshon vodiysida esa 1909 yilda ekin maydonlarining 25 %ini tashkil qilgan. Xiva xonligida Birinchi jahon urushigacha sug'oriladigan yerlarning 16,3 %i paxtaga to'g'ri kelgan bo'lsa, XIX asr oxirida kelib paxta ekinlari 9 %ga yaqinini egallagan. Bu o'zgarishlar XX asrda paydo bo'lgan qishloq xo'jaligini rivojlantirishda tub burilish yasab, xo'jalik yuritish tizimida, iqtisodiyot tarkibini texnik jihozlashda jiddiy o'zgarishlarni yuz berishida asosy rolni o'ynadi.

Xulosa qilib aytganda asrlar davomida rivojlanib kelagan dehqonchilikning boy tajribalari unutila boshlandi. Aholi faqat paxta ekish, uni parvarishlash va yig'ib olishga moslashtirildi. Mintaqadagi turli xalqlar guruhlar o'z yashash hududlaridan paxta ekiladigan mintaqalarga ko'chirildi. Natijada an'anaviy xo'jalik yuritish madaniyatining transformatsiyasi kuzatila boshlandi.

Mustaqillik davrida ajdodlarimizning dehqonchilik borasidagi boy merosi qayta tiklana boshladi. Xususan, tomorqachilik an'alarining qayta tiklanishi, tuproqqa ishlov berish va yerni o'g'itlash natijasida har kim o'z ehtiyoji yoki bozor tamoyillariga mos tarzda dehqonchilik mahsulotlari yetishtira boshladi, sohada bir yoqlama ishlab chiqarishga barham berildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шаниязов К. Ш. Общинное землепользовании в селения Калык. // КСИЭ, -М., 1960. вып 4.
2. Таджики Каратегина и Дарваза. – Душанбе, 1966. Вып. 1.
3. Убеки. -М., 2011.
4. Кондрашов С.К. Орошаемое хозяйство и водоиспользование Хивинского ханства. Отчет о гидромодульных работах изысканий в бассейне реки Аму-Дарьи за 1914 г. М., 1916.
5. Шакиязов К. Ш. Узбеки-карлуки. - Т., 1964.
6. Джаббаров И.М. Из истории техники и культуры земледелия Южного Хорезма (конец XIX – начало XX вв.) // ИМКУ. - Вып. 2. - Т., 1961.
7. Dala yozuvlari. 2026 yil. Dehqonobod tumani Otqamar va Boysun tumani Chilonzor qishloqlari.
8. Демидов А.П. Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности Туркестана. Изд.2. -М., 1926.

=====

JIZZAX VOHASIDA KECHGAN ETNOMADANIY JARAYONLARDA NAYMAN, QIPCHOQ VA SAROY URUG‘LARINING O‘RNI

Q.O. Almanov

Tarix fanlari doktori (DSc), professor

Guliston davlat universiteti

Tel: + 998 95 599 40 50

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Jizzax vohasida yashagan nayman, qipchoq va saroy urug‘larining etnik tarkibi, hududiy joylashuvi hamda etnomadaniy jarayonlardagi o‘rni tahlil qilingan. Tarixiy-statistik ma’lumotlar va dala tadqiqotlari asosida mazkur urug‘larning ichki bo‘linishlari, turmush tarzi va aholi manzilgohlari bilan bog‘liq etnonimlarning saqlanib qolishi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Jizzax vohasi, nayman, qipchoq, saroy, o‘zbek urug‘lari, etnik tarkib, etnomadaniy jarayonlar, etnonim, aholi manzilgohlari.

Abstract. This thesis analyzes the ethnic composition, territorial distribution, and role of the Naiman, Kipchak, and Saray tribes in the ethnocultural processes of the Jizzakh oasis in the late 19th and early 20th centuries. Based on historical-statistical data and field research, the study examines the internal divisions and way of life of these tribes, as well as the preservation of ethnonyms associated with their settlements.

Keywords: Jizzakh oasis, Naiman, Kipchak, Saray, Uzbek tribes, ethnic composition, ethnocultural processes, ethnonym, settlements.

***Аннотация.** В данном тезисе анализируются этнический состав, территориальное расселение и роль племён найман, кипчак и сарай в этнокультурных процессах Джизакского оазиса в конце XIX – начале XX века. На основе историко-статистических данных и материалов полевых исследований рассматриваются внутреннее деление и образ жизни данных племён, а также сохранение этнонимов, связанных с местами их расселения.*

***Ключевые слова:** Джизакский оазис, найман, кипчак, сарай, узбекские племена, этнический состав, этнокультурные процессы, этноним, населённые пункты.*

XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi statistik ma'lumotlarga ko'ra Samarqand volostining Jizzax uyezdida yashovchi o'nlab o'zbek urug'larining nomi va soni qayd etilar ekan, ular orasida “nayman, qipchoq va saroy” deb ataladigan aholi ham keltirib o'tiladi. Hozirgi kunda Jizzax vohasi mahalliy aholisi orasida deyarli butun hududida saqlanib kelinayotgan ushbu etnonim bilan bog'liq aholi maskanlari yurtimizning boshqa hududlarida ham uchraydi.

Jizzax vohasining Zomin va Baxmal tumani hududlaridagi ayrim qishloqlarda yashayotgan aholi vakillari o'zlarini o'zbeklarning yuz yoki juz urug'iga mansub hisoblovchi yoki ota-bobolarini ushbu urug' bilan bog'lash holatlari ko'zga tashlanadi. O'zlarini mustaqil nayman, qipchoq va saroy urug'iga mansub deb hisoblovchilariga ham duch kelinadi.

Jizzax vohasida yashagan ushbu urug'lar masalasi bilan bog'liq ma'lumotlarga to'xtalishdan oldin XX asr boshlarida vohada yashagan boshqa o'zbek urug'lari va ularning soniga to'xtalib o'tsak. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, Jizzax uyezdidagi o'zbek urug'lari ichida eng yiriklari 5 ta yirik o'zbek urug'i – “yuz”, “qirq”, “to'yoqli”, “qangli” va “nayman” urug'lari bo'lib, yuzlar – 15 400 kishi, qirqlar – 10 000 kishi, to'yoqlilar – 8 300 kishi, qanglilar – 7 700 kishi, naymanlar esa 6 900 kishini tashkil etgan. Shuningdek, ushbu uyezdida son jihatdan birmuncha ko'p bo'lgan o'zbek urug'lari sifatida turkmanlar – 5 800, barloslar – 4 000 kishi, jaloyirlar – 3 400 kishi deb ko'rsatilgan bo'lsa, soni o'rtacha bo'lgan o'zbek urug'lari orasida mang'itlar – 2 600 kishi, saroylar – 1 700 kishi, nisbatan kam sonli o'zbek urug'lari sifatida esa qipchoqlar – 800 kishi, qo'ng'irotlar – 600 kishi, kerayitlar – 600 kishi, mitanlar – 600 kishi, mo'g'ollar – 400 kishi, burqutlar – 300

kishi o'laroq berilgan[1]. Demak, Jizzax uyezdida nayman va saroylar ancha ko'p, lekin qipchoqlar esa birmuncha kamchilikni tashkil etgan. Ayniqsa, bugungi kunda Jizzax viloyatining Zomin, Baxmal va G'allaorol tumanlari mahalliy aholisining sezilarli bir qismini tashkil etadigan ushbu urug'lar XX asr boshlaridagi statistik ma'lumotlarda alohida urug' sifatida ko'rsatilganiga qaraydigan bo'lsak, ushbu urug'larning Jizzax vohasida o'ziga xos o'rni bo'lgani anglashiladi. Chunonchi, bugungi kunda ham o'z nomini saqlab qolgan Jizzax naymanlari, saroylarining soni bir-biriga ancha yaqin, lekin qipchoqlarning soni ancha kam.

Naymanlar. Jizzax vohasidagi yirik urug'lardan biri hisoblanadi. Bu urug' ko'p asrlar davomida mo'g'ul urug'i deb hisoblanib kelingan. Bir qancha tadqiqotchilar *naim* so'zi mo'g'ulcha "sakkiz" ma'nosini anglatadi, deyдилar. N.A.Aristov o'zining ko'p yillik ilmiy izlanishlari natijasida "nayman" so'zi Sibirdagi Nayma daryosi nomidan olingan, degan fikrni bildirib o'tadi[2]. So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, naymanlar asli turkiy qabila bo'lib, sakkiz o'g'uzlarni mo'g'ullar o'z tiliga moslab nayman deb ataganlar[3]. Naymanlar, asosan, Jizzax uyezdining Yangiqo'rg'on va Zomin, Forish volostlarida istiqomat qilishgan. Tadqiqotchilarning bir qator tadqiqotlarida ularning soni to'g'risida turli ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Ularning turli guruhlariga bo'linishiga oid ma'lumotlarni A.Grebenkinning ma'lumotlarida kuzatishimiz mumkin. Muallif naymanlarning 3 ta katta tarmoqqa bo'linishi to'g'risida fikrlar bildirib o'tgan[4]. Shuningdek, Ahmad Zaki Validiyning yozishicha, nayman qabilasi va uning aymog'i uchta: Qo'shtamg'ali, Uvaqtamg'ali, Sadir[5].

Naymanlarning eng yirik urug'laridan biri uchurug' ishmali (uchurug' uchmalik) tarmoq urug'dir. Quyi Uchma, Yuqori Uchma, Jo'chak va boshqa qishloqlarda yashovchi bu naymanlar uch to'pga bo'linadi: mahadmurod, mingyashar va shodman. Ular bilan qo'shnichilikda yashaydigan, lekin ulardan ajralib turadigan yana bir nayman urug'i bor, u nazarquli deyilgan. Naymanlarning jami 63 ta qishloqda yashab, ularning soni 18 ming atrofida bo'lganligi manbalarda ko'rsatib o'tilgan[6]. 1920-1924-yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxatiga ko'ra, O'zbekiston hududida jami 53 ming nafar naymanlar yashagan bo'lib, shundan 43

ming nafari Samarqand viloyatida joylashgan bo'lgan. Ularning 3 ta katta tarmoqqa bo'linganligi qayd etiladi[7]. Naymanlar to'g'risida X.Doniyorov ham bir qancha fikrlarni bildirib, uning dala tadqiqotlariga taya'nib bergan ma'lumotlarida naymanlarning 8 ta katta guruhga bo'linishi ta'kidlab o'tiladi[8]. Bular quyidagilar: *os nayman, achchili nayman, katanlar nayman, uyg'ur nayman, uyshun nayman, vaqimli nayman, buyurak nayman, turg'oq nayman*. Shuningdek, naymanlar shevasi bo'yicha tadqiqot olib borgan M.Valiyev ham naymanlarning 8 ta tarmoqqa bo'linishi xususida o'zining fikrlarini bildirib o'tadi[9].

M.Valiyevga ko'ra, naymanlar o'zlarini olti o'g'il, po'lotchi, ulus, zarman, kich kildik, chimboy, qoranayman, zaxnaymanlarga bo'ladilar. Biz tadqiqot olib borayotgan Jizzax vohasi Yangiqo'rg'on (bugungi G'allaorol) volosti tarkibidagi nayman qishlog'idagi naymanlarning bu hududga kelishi va ularning shoxlarga ajralishi bo'yicha 1940-yil tug'ilgan kekxa oqsoqol Tilovov Abdurozoq boboning aytuviga ko'ra, naymanlar 3 ta to'pga bo'linadi – bular: Tayanxan Naymandan tarqalgan bo'lib, bolta, ali, avaz to'plaridir. Ular bu hududlarga Samarqandning Tayloq tumani To'xol qishlog'idan ko'chib kelib, o'rnamshganlar. Abdurozoq bobo vohadagi, Zomindagi naymanlar bilan o'zaro bordi-keldi yo'qligini aytib, lekin Jizzax tumanidagi naymanlar bilan qarindoshlik aloqalari mavjudligini ta'kidlab o'tdi. Shuningdek, Forish tumanidagi naymanlar o'zlarini bu naymanlardan emas, biz qozoq naymanlarmiz, deb ta'kidlashini aytib o'tdi[10]. Nayman urug'i bilan bog'liq bir qator aholi manzilgohlari vohaning tog'li tumanlarida hususan G'allaorol va Zomin tumanida uchraydi.

Qipchoqlar. Qipchoqlar qadimiy turkiy urug'lardan bo'lib, ular yuksak madaniyati, urf-odatlari va boshqa urug'larga ibrat bo'larlik rasm-rusumlarga boyligi bilan ajralib turishgan. Ular, asosan, Samarqand okrugining Jizzax vohasi bilan chegaradosh hududlarida istiqomat qilishgan. Ma'lumki, qipchoqlar Qo'qon xonligi ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan elatlardan biri bo'lgan. Hokimiyat uchun kurashlarda qipchoqlar, asosan, minglar bilan doimiy kurashlar olib borganlar.

Qo'qonda mana shunday kurashlar natijasida 1853-yilda jami 20 ming qipchoqlar qirib tashlanganligi manbalarda keltirilib o'tiladi. Bunday yo'qotishlar natijasida qipchoqlarning katta qismi o'zlari yashab turgan maskanlarini o'zgartirishga majbur bo'lganlar. Ular XX asr boshlariga kelib hozirgi Farg'ona vodiysi va Zarafshon vohasida joylashib qoladilar. Qipchoqlarning asosiy ko'pchiligi Samarqand bilan Jizzax o'rtasidagi tumanlarda, Amudaryoning o'ng sohilida, Farg'ona vodiysining shimoli-sharqiy va shimoli-g'arbiy qismlarida o'troqlashib qolganlar. XX asrning boshlarida jami 120 ming nafar qipchoq elati vakillari bo'lgan bo'lsa, shundan 52,1 ming nafari Zarafshon vohasida, 42,4 ming nafari Farg'ona vodiysida va 20 ming nafardan ko'prog'i boshqa hududlarda istiqomat qilganlar[11]. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida vodiylar hududida yashayotgan qipchoqlar 4 ta katta guruhga bo'lingan bo'lib, ular qipchoqlar (yoki toza qipchoqlar), qirg'iz-qipchoqlar, xitoy-qipchoqlar va sart qipchoqlar kabi guruhlarga bo'lingan bo'lgan. Bu qipchoq guruhlari o'z o'rnida bir qancha mayda urug' va to'plarga bo'lingan. Masalan, Zarafshon va Farg'ona vodiysi hududlarida ularning jaydoq, puchug'oy, elatan, bo'g'oz, og'im, o'lmas, yashiq, ko'kmo'yin, toz, sirmoq, yetti qashqa, qutluqsaid, cherek, qo'g'ay, bug'och, kumushoy, to'rtayg'ir (yoki to'rt og'ayni), sari-qipchoq, qoramoyun, to'rttoy, tovuldi, oqbo'yra, qorabovur, boshqirt, changroqchi, chiyal, qulon, tikan, qoratikan kabilari qayd etiladi.

Bu urug' va to'plarning ma'lum birlari bugungi kunda etnonimga aylanganini ko'rishimiz mumkin. Masalan, Jizzax vohasida puchug'oy, qoratikan, qorayantoq va b. Shuningdek, qipchoqlarning Farg'ona vodiysida o'lmas, kulon, yetti qashqa, elaton va yashiq kabi guruhlari etnonimga aylangan bo'lsa, changroqchi, chiyal, qulon kabilar Zarafshonning quyi oqimida etnonimga aylangan. Qipchoqlarning asosiy qismi yarimo'troq tarzda yashab, chorvachilik bilan bir qatorda dehqonchilik bilan ham shug'ullanishgan. XX asr boshlariga kelib, qipchoqlarning o'troqlashishi ancha jadallashdi, natijada, bu elat vakillari o'zbek, qirg'iz va boshqa turkiy tilli xalqlarga qo'shib, ularning tarkibiga singib ketdilar. Jizzax shahri hududi va Yangiqo'rg'on volosti hududlarida yashagan qipchoqlarning manzilgohlari bugungi

kunda ham saqlanib qolgan bo'lib, ularda yashayotgan aholi o'zlarini, asosan, o'zbek etnosi vakillari deb hisoblashadi. Shuningdek, vohada yashayotgan aholi orasida qipchoqlar to'g'risida juda ko'plab afsonalar yuradi. Masalan, qipchoq bu daraxt kovagida tug'ilgan bola bo'lib, turkiylar uni "qobuchoq" derlar, degan ma'lumotlar mahalliy tadqiqotchilarning ma'lumotlarida keltirib o'tiladi[12].

Saroylar. 92 bo'li o'zbek urug'lari tarkibiga kirgan etnik birlik – saroy urug'i ham vohada o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan. Saroy urug'ida boshqa 92 bo'li qabilalarga o'xshash bo'linishlar ko'zga tashlanmaydi. Saroy urug'i vakillari Otsaroy, Tagsaroy, Chinsaroy, Qorasaroy, Yakkasaroy, O'rtasaroy, Jovsaroy va boshqa bo'linishlarga ega. Saroyliklar boshqa urug'lar bilan quda-anda va qo'shni bo'lib yashab, ularning tarkibiga kirganda ham o'zlarining unutilishiga yo'l qo'yishmagan. Masalan, Mojarsaroy, Naymansaroy, Qirg'izsaroy, Qo'ng'irotsaroy, Qipchoqsaroy, Qalmiqsaroy va hokazo urug'lari bilan bog'liq bo'lgan aholidan tarqalganlar shunday nomlar bilan atalgan yoki o'sha hududga borgan saroy qabilasi vakillari o'zlarining nomlarini ularniki bilan birgalikda aytishgan. Bu yerda urug'ning nomida saroylikdan voz kechmaslikni, bir-biriga nisbatan oqibatlikni unutmaslikni anglash mumkin. O'rganilayotgan davrda saroy urug'i vakillari vohadagi G'allaorol, Baxmal, Jizzax hududlarida tarqalgan bo'lib, ularning jami soni 39.940 nafar kishini tashkil qilib, shulardan Soybo'yi saroy, Galaquduq saroylar Baxmal tumani hududida, Xonimqo'rg'on saroylar G'allaorol tumani hududida, Saroylik (saraylik) Jizzax hududida yashashsa, qo'shni bo'lgan Samarqand hududida Jom saroylar, Qarshi vohasida "qo'sh-saroy"lar yashashini tadqiqotlarimiz natijasida aniqladik. Qarshi vohasi saroylari va ularning turli bo'laklarga bo'linishi bo'yicha ma'lumotarni N.Xanikovning tadqiqotlaridan bilib olishimiz mumkin[13].

Turli tadqiqotchilar o'zlarining tadqiqotlarida Qashqadaryo hududida saroylarning "sivoz", "sari-soylan", "yamanchi", "oz-saroy", "ulyashun", "puchak", "qoraboq-saroy" singari guruhlari istiqomat qilishini ta'kidlab o'tishgan. N.Xanikovning XIX asr o'rtalariga oid ma'lumotlarida saroylar Samarqand – Qarshi yo'li atroflarida ko'chmanchilik qilib, chorvachilik bilan shug'ullanganliklari qayd etiladi[14]. Jizzax vohasi saroylarining, keksa o'qituvchi Isoqov Murtoza domlaning

bergan ma'lumotiga ko'ra, *galabek, bolg'oli, shoma, totuvli, go'dak, go'l, bekli* kabi guruhlari Baxmal tumanidagi yuqori va pastki Saroy qishloqlarida istiqomat qilishadi[15]. N.M.Virskiyning bergan ma'lumotlariga ko'ra, saroylar 4 ta aholi punktida, jami 228 xonadonda yashashgan[16]. Tilshunos olim X.Doniyarovning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Jizzax shahri va Andijonda yashovchi saroy urug'i vakillarining til xususiyatlari boshqalarnikidan ajralib turgan.

Umuman olganda, o'zbeklarning yetakchi urug'laridan bo'lgan ushbu urug'lar Jizzax vohasi va unga qo'shni hamda nisbatan yaqin hududlarda – Nurota, Karmana, Samarqand va Buxoro vohalarida, shuningdek, Farg'ona vodiysida o'rta asrlarda yuz bergan siyosiy va etnomadaniy jarayonlarda faol qatnashgani ko'zga tashlanadi. XX asr boshlarida Jizzax vohasida muayyan bir salmoqqa ega urug' bo'lgan bo'lib, bu urug'lar bilan bog'liq aholi manzilgohlari vohada etnonim sifatida bugungi kungacha saqlanib qolganligi bilan izohlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Туйчиев У. Родо-племенная структура узбеков в конце XIX – начале XX вв. Реферат. – Москва, 1982. – С. 33-34.
2. Аристов А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.
3. Тўйчибоев Б., Йўлдошев К. Зомин тил қомуси. – Т.: Академнашр, 2011. – Б. 94.
4. Гребенкин А.Д. Узбеки // Сборник. Русский Туркестан: сборник ст. Вып. II. – Москва: Университет, 1872. – С. 106.
5. Султонов Т. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. – Москва: Наука, 1982. – С. 22.
6. Султонов Т. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. – Москва: Наука, 1982. – С. 22.
7. Материалы по районированию Средней Азии. Кн. I. Территория и население Бухары и Хоразма. Ч. I. Бухара. – Т., 1926. – С. 267.
8. Данияров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. 1968. – Б. 89.
9. Валиев М. Ўзбек тилининг найман шеваси. 1963 йил.

10. Dala tadqiqotlari. G'allaorol, Sarbozor, Nayman qishloqlari. A.Tilovov – 83 yoshli otaxon. 2023-y.
11. Шониёзов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Т., 1974. – С. 116; 143.
12. Боймуратов М. Марқа уяси қавми тарихидан рисола. – Т., 2012.
13. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб.: Б.И., 1843. – С. 58; 64.
14. Dala ma'lumotlari. Baxmal tumani Saroy qishlog'i. 2022-y.
15. Вирский Н.М. Очерк Яны-Курганской волости Джизакского уезда Самаркандской области // Справочная книжка Самаркандской области. Вып. X. – Самарканд, 1912. – С. 4-5.
16. Данияров Х. Ўзбек ҳалқининг шажара ва шевалари. 1968. – Б. 89.

=====

MODDIY MADANIYAT VA TARIXIY YOZMA MANBALAR

Fayzullayeva Mavlyuda Xamzayevna

tarix fanlari doktori (DSc)

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

[+998915807293 mavlyuda_fayzullayeva@tues.uz](mailto:fayzullayeva@tues.uz)

Annotatsiya. *Moddiy madaniyatning bir bo'lagi hisoblangan Surxon vohasi an'anaviy taomlarining etnohududiy xususiyatlarini o'rganish milliy taomlar tarixi, ularning tarkibi, transformatsiyalashuvi, ular bilan bog'liq urf-odat va marosimlar, shuningdek, aholi turmush tarzi bilan bog'liq an'analar va xalq xo'jaligida sodir bo'lgan o'zgarishlar ta'sirini tahlil qilish ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada tarixiy yozma manbalar va ilmiy adabiyotlar qimmatli manba sifatida xizmat qilishi haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar. *Avesto, Qur'oni Karim, Devonu lug'otit turk, yozma manbalar, ilmiy adabiyotlar, moddiy madaniyat, milliy taomlar.*

Аннотация. *Изучение этнотерриториальных особенностей традиционных блюд Сурханского оазиса, являющихся частью материальной культуры, анализ истории национальных блюд, их состава, трансформации, связанных с ними обычаев и обрядов, а также влияния традиций, связанных с образом жизни населения, и изменений, произошедших в народном хозяйстве, имеет научное значение. В данной статье рассматривается, что*

исторические письменные источники и научная литература служат ценным источником.

Ключевые слова. *Авеста, Коран, Девону луготит турк, письменные источники, научная литература, материальная культура, национальная кухня.*

Abstract. *The study of the ethno-territorial characteristics of the traditional dishes of the Surkhan oasis, which are considered a part of material culture, the history of national dishes, their composition, transformation, associated customs and rituals, as well as the influence of traditions related to the lifestyle of the population and changes in the national economy, is of scientific importance. This article discusses how historical written sources and scientific literature serve as a valuable source.*

Keywords. *Avesta, Holy Quran, Devonu lug'otit turk, written sources, scientific literature, material culture, national cuisine.*

O'zbek xalqi ajdodlarining boy hayotiy tajribalari va an'alarini hamda bizga meros qilib qoldirilgan bilimlarini, xalqimiz donishmandligi tarixidan darak beruvchi milliy qadriyatlarni ular qoldirgan nodir manbalardan bilib olish mumkin. Jumladan, Avesto tarixining o'rganilishi, tadqiq etilishi qadim o'tmishda yashagan xalqlarimizning turmush tarzi va moddiy madaniyati, taomlari hamda tanovuli haqida shuningdek, aholi hayotida muhim o'rin tutgan muqaddas ichimlik Xaoma haqida fikrlar yanada chuqurroq ma'lumotlar olish imkoniyatini beradi [1].

Avestoda keltirilishicha ichimlikning tarkibi efedra o'simligi, bug'doy va sutdan iborat. Mashhur arxeolog olim S. P. Tolstov esa "Zoroastrizmda sigir suti ilohiy deb hisoblangan. Sigir sutidan va xaoma ichimligidan iste'mol qilishni Zardushning onasi boshlagan", deb yozadi [2]. Zoroastrizmda esa sigir suti muqaddas hisoblangan [3].

Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda, Vatanimiz hududida Kuchuk I davriga kelib qora bazalt toshidan yasalgan, bikonik shakldagi yorg'uchoq va o'g'irchalar paydo bo'ladi. Shu singari tosh qurollar Mirshodi yodgorliklaridan topilgan. Tadqiqotchilar tomonidan ushbu qurollar ibodat qurollari deb atalib, o'simliklarni yanchishda (xaoma tayyorlashda) qo'llanilgan deb hisoblaydilar [4]. Efedra foydali, davolovchi xususiyatlarga ega bo'lgan ko'p yillik buta hisoblanadi. Zamonaviy tibbiyotda yo'talish va balg'am ko'chirishda davolovchi vosita sifatida ishlatiladi.

Bug‘doy esa zardushtiylikning muqaddas o‘simligidir. Qadimdan el orasida bug‘doy e‘zozlanib, rizq-ro‘z sifatida qaralib, tarixiy manbalarda bug‘doyning muqaddaslashtirilishi Zardushtiylik dinining Avesto kitobida ko‘rinadi: bug‘doy yerga ekilgach, Axriman bezovta bo‘ladi, bug‘doy o‘sib boshqoq bog‘lagach, dev nola qiladi, bug‘doy xirmonga to‘plangach, dev o‘kirib yig‘laydi va bug‘doy un qilib non yopilgach, dev toqat qila olmay jon beradi [5].

Ovqatlanish borasidagi Qur‘oni Karimda zikr etilgan suralar, payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) dan to‘g‘ri taomlanish xususida, musulmonlarning umumiy taomlanish odoblari haqidagi ma‘lumotlar mo‘minlar yeguliklari borasidagi to‘laqonli yo‘riqnoma-qo‘llanmalardan deb hisoblash mumkin [6].

Xususan, qo‘y-echki va qoramolni so‘yishda jonivorni qiblaga qaratib, sha‘riy qoidaga amal qilib, «Bismillohi, Allohu Akbar» deya so‘yilgan [7]. Har bir xonadonda mis gulbandli pichoq bo‘lib, gulbandsiz pichoq bilan so‘yilgan qo‘y-echki go‘шти harom hisoblangan. Gulband harom qonni pichoq dastasiga (sopiga) o‘tkazmagan. Go‘شتning halol, shirin va totli bo‘lishi ko‘p jihatdan shunga bog‘liq bo‘lgan.

Taom nomlarining qo‘llanish davrlarini aniqlashga xizmat qiladigan yozma yodgorliklardan biri Mahmud Qoshg‘ariyning turkiy tillar tarixi haqida ma‘lumotlar beruvchi “Devonu lug‘otit turk” asari [8], muallifi noma‘lum “Attuhfazuz zakiyatu fillug‘atit turkiya” (XIII-XIV) [9], Alisher Navoiyning asarlari lug‘atlari [10], Muhokamat ul-lug‘atayn va Muhammad Yoqub Chingiyning [11] bugungi kunda unutilgan va yo‘qolib borayotgan o‘zbek milliy taomlari, ularning nomlanishini ilmiy asosda o‘rganish va kelajak avlodga yetkazishda muhim qo‘llanma bo‘lib xizmat qiladi.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”sida ham taomlar, ularning nomlanishi, xususan, *osh so‘zi issiq ovqat* ma‘nosida keladi [12].

Muhammad Sodiq Qoshg‘ariy (1740-1899 yillar) ning “Yaxshi kishilar odobi (Odob-as-solihin)” asari eski turkiy tilda bitilgan bo‘lib, unda ming yillardan buyon ota-bobolarimiz amal qilib kelgan sharqona odob-axloq, ya‘ni, katta-kichiklar

davrasida o‘tirish, mehmon kutish, mehmonga borish, ustozlardan saboq olish kabi bir olam munosabatlarning o‘z odobi, nozik jihatlari bayon qilingan[13].

Taomlanish madaniyatida mehmondorchilik va mehmon kutish udumi o‘ziga xos lokal xususiyatga ega. Voha aholisi orasida mehmon yaxshi kutib olinmagan ziqna va xasis joyga mehmondorchilikka bormaslikka harakat qilinadi. Taomlanish borasida musulmonlarning umumiy taomlanish odoblari borasidagi to‘laonli yo‘riqnoma-qo‘llanmalardan biri Muhammad Sodiq Qoshg‘ariyning “Odob as-Solihin” kitobida: *Adabi avval – taomni kam yeyiladi, va durust ochlik yuz bermasa taom yeyilmaydi va yana taomni ta’bida bir oz ochlik qoldirib yeyiladi*[14] kabi fikrlar keltiriladi.

Sharqning mashhur olimlarining ovqatlanish madaniyati va gigiyenasi haqidagi fikrlarini o‘rganar ekanmiz o‘zbek xalqining nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida, balki moddiy madaniyatida, xususan, milliy taomlarida ham juda katta o‘zgarishlar sodir bo‘lganligini, milliy taomlar tarkibiga ko‘plab inoetnik taomlar kirib kelganligini va ovqatlanish madaniyatida ham o‘zgarishlar bo‘lganligini kuzatish mumkin.

Tarixdan ma’lumki, Turondagi turli tarixiy va ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, xususan ahamoniylar, makedoniyaliklar, arablar, mo‘g‘ullar va ruslar istilosi, qardosh qozoq, qirg‘iz, turkman va tojik xalqlari bilan qo‘shnichilik munosabatlari moddiy madaniyat taraqqiyotiga jiddiy ta’sir ko‘rsatgan. Ana shu tarixiy jarayonlar nuqtai nazaridan qaraganda hudud taomlarini umumturkiy, fors-tojik, arab, xitoy-uyg‘ur, rus va rus tili orqali nomlari boshqa g‘arb tillaridan o‘zlashgan taomlar sifatida rivoj topgan.

Yuqorida qayd qilinganidek, yozma yodgorliklarda ham qator taomlar nomlari yaxshi saqlanib qolgan. Xususan, taomlarning nomlari turkiy xalqlarda ilgari qo‘llanilib kelinayotgan bo‘lib, ularning ko‘pchiligi turkiy tillar yodgorliklarida qayd qilingan[15]. Masalan, umumturkiy taomlar: *churek, qazi, go‘ja, tolqon, qimiz, qaymoq, atala, chalpak, ko‘moch, qurut, qayish, bo‘g‘irsoq, go‘mma, qovurmoch, po‘ssiq, qatlama, to‘g‘rama, qovurdoq, bodroq, quymoq, qatiq, qorma, bulamiq, yorma, dimlama, qotirma, sariyog‘* kabilar kiradi.

O'zbek va tojik xalqlari qadimdan bir hududda, bir xil ijtimoiy tuzumda yashab, o'zaro madaniy hamda savdo-sotiq munosabatlarida bo'lgan. Bunday omillar *non, somsa, palov, sho'rva, yaxna, moshxo'rda va moshkichiri* kabi taomlarda ham o'z aksini topgan.

Umuman olganda, o'zbek taomlarining etnohududiy xususiyatlarini o'rganish orqali milliy taomlar tarixi, ularning tarkibi, evrilishlari, taomlardagi etnik va inoetnik xususiyatlar, marosimiy taomlar, ular bilan bog'liq urf-odat va marosimlar, shuningdek, aholi turmush tarzi bilan bog'liq an'analar va ularga xalq xo'jaligida sodir bo'lgan o'zgarishlar ta'sirini ham keng ko'lamda tahlil qilish mumkin.

Xususan, bugungi kunda unutilib borayotgan qadimiy o'zbek taomlari va tanovul madaniyatini, xususan, ma'lum etnografik mintaqalar misolida o'rganish, shuningdek, ularning tayyorlanish usullari, saqlanishi, taom tanovul qilish me'yorlari va qoidalari, kishilarning mehnat faoliyati, kasb-hunari, xizmat vazifalaridan kelib chiqib taom tanovul qilish, foydali va zararli taomlarni tanovul qilishda bilimlarga tayanish dolzarbdir.

Adabiyotlar

1. Avesto va milliy istiqlool g'oyasi. / Vatan tarixi davlatchilik va mafkura muammolari, ilmiy-nazariy konferensiya. Qarshi "Nasaf", 2002.;
2. Abdolnizozov B., Ishoqov M. Avesta va qadimgi chorvachilik. Toshkent. 2008.
3. Avesto: Yasht kitobi. / M. Ishoqov tarjimasini. — T.: «Sharq», 2001. - B. 96
4. Abu Iso Muhammad at-Termiziy. Shamoili Muhammadiya. Tarjimon: Mas'udali Hakimjonov. T.: Mehnat, 1991.
5. Attuhfazuz zakiyatu fillug'atit turkiya (Turkii til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa). Tarjimon: Mutallibov S. - Toshkent: Fan, 1968. - 278 s.
6. Navoiy asarlari lug'ati. — T.: G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1972. — 784 b.
7. Chingiy M.Yo. Kelurnoma. — Toshkent: Fan, 1982.
8. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. Toshkent.: Yulduzcha, 1989. — 368 b.
9. Sagdullayev A.S. «Avesto»da aks etgan diniy marosimlar ... — B. 22.
10. Tolstov S.P. Drevniy Xorezm, M. , 1948. - S. 67, 291
11. Xudayarova M.T. O'zbek tilidagi taom nomlarining lingvistik tahlili ... — B. 36.
12. Qur'oni Karim. Ma'nolarining tarjima va tafsir muallifi Abdulaziz Mansur. — Toshkent, 2004.;

13. Qoshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. Tarjimon: S.Mutallibov. 3 tomlik. – T.: O'zFA, 1960. T.I. – 499 b.; – T.: O'zFA, 1961. T.II. – 427 b.; – T.: O'zFA, 1963. T.III. – 463 b.

14. Qoshg'ariy Muhammad Sodiq. Yaxshi kishilar odobi (Odob-as-solihin). Tabdilchi va nashrga tayyorlovchilar: Mahmud Hasaniy, O'ktam Hoji Umrzoq, Ubaydulla Sodiq. - T.: "Yangi asr avlodi", 2002. – 48 b.

15. Homidov H. "Avesto" fayzlari. T.: "Abdulla Qodiriy nashriyoti", 2001.;

****=====****

YANGI O'ZBEKISTONDA ZAMONAVIY ETNOSLARARO IJTIMOY- MADANIY JARAYONLAR: MILLATLARARO HAMJIHATLIK VA BAG'RIKENGLIK MASALALARI XUSUSIDA

Davlatova Saodat Tilovberdiyevna

*O'zbekiston Respublikasi Millatlararo munosabatlar va xorijdagi vatandoshlar
masalalari bo'yicha qo'mitasi, bo'lim boshlig'i*

Tarix fanlari doktori, professor

saodatdavlatova70@gmail.com

(mob. Tel.)+998909992530

O'zbekiston, Toshkent

Hozirgi dunyo tartiboti tubdan o'zgarayotgan bir davrga geosiyosiy jarayonlar, xususan, Yaqin Sharqdagi beqarorlik, Rossiya-Ukraina urushi, AQSh va Xitoy o'rtasidagi global raqobat dunyo mamlakatlari siyosiy strategiyalarini qayta ko'rib chiqishga majbur qilmoqda. Shu jarayonda O'zbekiston ham xalqaro maydonda o'zining millatlararo totuvlik va barqarorlik tamoyillariga asoslangan siyosatini yanada mustahkamlashga intilmoqda.

Tarixdan ma'lumki, O'zbekiston hududida qadimdan ko'plab hukmdorlar, sulolalar va davlatlar almashinib turganligi, turli etnoslar ya'ni xalqlar va millatlar yashab kelganligi va tabiiyki, bunday sharoitda mahalliy aholi tarkibiga turli hududlardan doimiy kelib qo'shiluvchi etnoslarning aralashuvi va uyg'unlashib ketishining uzoq davom etgan jarayoni ham tarixiy voqelikka aylanib borganligi fikrimiz dalilidir.

Xususan, Yangi O'zbekiston millatlararo munosabatlar va bag'rikenglikni mustahkamlash borasida demokratik tamoyillar va xalqimizning asrlar davomida

shakllangan bag‘rikenglik an‘analariga tayangan holda izchil siyosat yuritmoqda. Bu borada millatlararo munosabatlarni mustahkamlash va ularni samarali boshqarish uchun tashkiliy-huquqiy asoslar yaratilmoqda.

Darhaqiqat, mamlakatimizda yashovchi turli millat va elat vakillari o‘rtasida o‘zaro hurmat, hamjihatlik va bag‘rikenglik muhitini mustahkamlashga qaratilgan keng ko‘lamli ishlarni amalga oshirishda davlat siyosatini olib borish maqsadida 2025-yilning mart oyida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–52-son Farmoni hamda PQ–115-son qarori qabul qilindi. ushbu hujjatlar asosida Millatlararo munosabatlar qo‘mitasi Madaniyat vazirligi huzuridan mustaqil boshqaruv organi sifatida qayta tashkil etilib, unga ko‘plab imkoniyatlar yaratib berildi va ushbu sohaga tegishli mas‘ullarga qator vazifalar yuklatildi.

Yangi tashkil etilgan O‘zbekiston Respublikasi Millatlararo munosabatlar va xorijdagi vatandoshlar masalalari bo‘yicha qo‘mitasining asosiy vazifasi millatlararo munosabatlarni uyg‘unlashtirish, jamiyatda do‘stlik, o‘zaro hamjihatlik, bag‘rikenglik va birdamlikni mustahkamlash orqali yagona fuqaroviy o‘zlikni shakllantirishdan iborat.

Bugungi kunda Qo‘mita respublika, viloyat, shahar va tumanlar miqyosidagi jami 157 ta milliy madaniy markazlar, 16 ta diniy konfessiya, 100 dan ortiq xorijdagi vatandoshlar jamiyatlari, 70 ga yaqin birodar shaharlar hamda 50 ga yaqin do‘stlik jamiyatlari faoliyatini muvofiqlashtirib kelmoqda. Davlat tomonidan milliy madaniy markazlar faoliyati qo‘llab-quvvatlanib, milliy tillar, an‘analar va madaniyatni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. Bu jarayonlar Yangi O‘zbekistonda zamonaviy etnoslararo ijtimoiy-madaniy, ya‘ni millatlararo hamjihatlik va bag‘rikenglik masalalarida uyg‘unlashuvni hamda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, fuqarolarni yagona milliy g‘oya atrofida birlashtirish va millatlararo do‘stlik rishtalarini yanada mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Yurtimizda umummilliy totuvlikni ta‘minlash borasida ko‘rilayotgan choralar va qabul qilingan qonun hujjatlari jamiyatda barqaror vaziyatni saqlab turishga xizmat qilmoqda. Binobarin, O‘zbekiston Prezidenti komil ishonch bilan ta‘kidlaganidek, “zamonaviy tahdidlarni faqatgina muloqot vositasida, bir-birining manfaatlarini

hisobga olish va hurmat qilish, umume'tirof etilgan xalqaro huquq me'yorlariga qat'iy amal qilish orqali yengib o'tish hamda aynan shu yo'l bilan dunyo hamjamiyatining demokratik taraqqiyot yo'lidan og'ishmay qadam tashlashiga erishish mumkin"

Demak, ta'kidlash o'rinliki bugun O'zbekistonda Yevropada xavfsizlik va hamkorlik tashkilotining milliy ozchiliklar masalalariga oid Gaaga (1996-yil), Oslo (1998-yil) Lund (1999-yil), Boltsan (2008-yil), Lyublyan (2012-yil) va Talle (2019-yil) tavsiyalari to'liq ta'minlanganligini ko'rish mumkin. Bir so'z bilan aytganda, 2030-yilgacha bo'lgan davrda Birlashgan Millatlar Tashkilotining Global kun tartibining Barqaror rivojlanish maqsadlarini izchil amalga oshirish bo'yicha tizimi ishlarni tashkil etish maqsadida O'zbekistonda aniq taktika va strategiyalar belgilab olingan.

2025-yil 7-may kuni Qo'mita tashabbusi bilan "Birodat shahrlar alyansi" nodavlat notijorat tashkiloti tashkil etilganligi yaxshi qo'shnihilik, o'zaro ishonch va xalq diplomatiyasining mantiqiy davomi bo'ldi. Alyansning asosiy maqsadi O'zbekiston va xorijiy davlatlar shaharlari o'rtasidagi hamkorlikni institutsional asosda rivojlantirish, o'zaro do'stlik va muloqotni mustahkamlashdan iborat. Ushbu platforma ta'lim, madaniyat, iqtisodiyot, turizm, ekologiya, raqamli innovatsiyalar va yoshlar siyosati kabi sohalarda qo'shma loyihalarni amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Aslida, "Birodar shaharlar" fenomeni tarixi olisga borib taqaladi. Qadimdan shaharlar aholisi o'rtasida madaniy, ijtimoiy va savdo aloqalarini rivojlantirish maqsadida birodarlik munosabatlari o'rnatilgan. Zamonaviy davrda esa mazkur tushuncha ilk bor o'tgan asr o'rtalarida tilga olingan. Uning bevosita O'zbekiston bilan bog'liq jihatiga to'xtalsak, 1963-yili Skopje shahrida kuchli zilzila yuz berganida butun dunyo, jumladan, O'zbekiston ham jabrlanganlarga yordam qo'lini cho'zdi. Oradan uch yil o'tib, 1966- yil 26-aprelda Toshkentda ro'y bergan zilziladan so'ng esa Makedoniya xalqi yurtimizga amaliy yordam ko'rsatib, insonparvarlik va birdamlik namunasini namoyon etdi. Ana shu o'zaro yordam va ishonch asosida 1967-yilda Toshkent va Skopje shaharlari rasman "birodar shaharlar" deb e'lon qilindi. Bu hamkorlik O'zbekiston tarixidagi ilk

birodar shaharlar aloqasi sifatida muhrlanib, ikki xalq o'rtasidagi do'stlik va hamjihatlik ramziga aylandi. Shundan so'ng ushbu shaharlar o'rtasidagi madaniy-gumanitar hamkorlik aloqalari kengayib, yangi bosqichga ko'tarildi. Ayni paytda O'zbekiston shahar va hududlari 80 ga yaqin davlatning shaharlari bilan birodarlik munosabatlarini o'rnatgan. Alyansning asosiy vazifasi esa ushbu hamkorlikning shunchaki qog'ozda qolib ketmay, amaliy mazmun bilan boyitilishini ta'minlashdan iborat. Xususan, birodar shaharlar o'rtasidagi hamkorlikni yanada faol rivojlantirish, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy yo'nalishlarda aniq loyiha va tashabbuslarni amalga oshirish, shuningdek, yangi birodar shaharlar munosabatlarini yo'lga qo'yish masalalariga tashkilot tomonidan alohida e'tibor qaratilmoqda.

Ayniqsa, milliy madaniy markazlar va do'stlik jamiyatlari millatlararo hamkorlikni rivojlantirish, bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish va turli millat va elatlarni bir-biriga yaqinlashtirishda muhim vosita hisoblanadi. Ular millatlararo totuvlikni saqlash, madaniy xilma-xillikni boyitish va birgalikda yashash madaniyatini shakllantirishda muhim rol o'ynab kelmoqda.

Bag'rikenglik bugun yoki kecha paydo bo'lgan hodisa emas. Bu fazilat asrlar davomida xalqimizning qon-qoniga singib ketgan. Bag'rikenglik chuqur tarixiy ildizlarga ega. Masalan, Buyuk Ipak yo'lidagi mamlakatlar hayotini yoki temuriylar davrini olsak, mahobatli imoratlar qurilishida turli millat va elat vakillari qatnashganligi tarix kitoblaridan yaxshi ma'lum.

Hozirgi kunda ham bag'rikenglikni saqlab qolish va mustahkamlash davlat siyosatining eng ustuvor yo'nalishiga aylangan. Barcha millat va elatlarning tili, madaniyati, urf-odat va an'alarini saqlash hamda rivojlantirish uchun qonuniy sharoitlar yaratilgan. Yurtimizda turli millatlar o'rtasida o'zaro mehr-oqibatni yanada mustahkamlash diqqat markazida bo'lib kelmoqda.

Bugun yurtimizda millatlararo munosabatlar sohasida mamlakat miqyosida keng qamrovli va samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Oliy Majlis huzuridagi jamoat fondi ushbu maqsadlar uchun zarur mablag'larni yo'naltirmoqda, turli subsidiya va grantlar ajratilmoqda. Milliy madaniy markazlarning moddiy-texnik bazasini yaxshilash maqsadida ularga davlat tomonidan eng zamonaviy

texnik uskunalar, mebel jixozlari, milliy liboslar bilan ta'minlab berildi. Do'stlik rishtalarini mustahkamlashga qaratilgan ko'plab ilmiy-amaliy konferensiyalar, qiziqarli ko'rgazmalar, festivallar, forumlar, davlat darajasidagi bayram tantanalari, albatta, ko'pmillatli xalqimiz bilan birgalikda nishonlanib kelinadi. Bunday tadbirlar O'zbekistonda hukm surayotgan millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglik munosabatlarni yanada mustahkamlaydi.

Bundan tashqari, mamlakatimizda mahalliy hokimiyatlar ham millatlararo munosabatlarni tashkil etish va rivojlantirishda davlat siyosatini bevosita hududiy darajada amalga oshiruvchi asosiy tuzilmalardan biri hisoblanadi. Ular milliy madaniy markazlar, jamoatchilik tashkilotlari va ta'lim muassasalari bilan hamkorlikda ish olib borib, millatlararo totuvlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bois, mahalliy hokimiyatlarning bu boradagi sa'y-harakatlari mamlakatda millatlararo hamjihatlik va barqaror taraqqiyotga erishishning muhim omillaridan biridir.

Respublika miqyosidagi 14 ta, Buxoro viloyatida 12 ta, Samarqand viloyatida 11 ta, Navoiy viloyatida 10 ta, Surxondaryo, Farg'ona viloyatlarida 9 tadan, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Sirdaryo, Qashqadaryo viloyatlarida 6 ta, Andijon viloyatida 5 ta, Namangan, Xorazm viloyatlarida 4 ta milliy madaniy markazlar mavjud. Eng ko'p milliy madaniy markazlar Toshkent viloyati (31 ta) va Toshkent shahrida (24 ta) joylashgan.

Bugungi kunda, respublikada koreyslar 23 ta, ruslar 21 ta, tojiklar 19 ta, qozoqlar 12 ta eng ko'p milliy madaniy markazlarga ega millatlar hisoblanadi.

Tatarlarning 9 ta, ozarbayjonlarning 7 ta, turkman, yahudiy, qirg'izlarning 7 tadan, nemis, polyak, uyg'ur, ukrainlarning 5 tadan, arman, va turklarning 4 tadan, boshqird, arab, belorus 2 tadan, qrim-tatarlar, bolgarlar, greklar, gruzinlar, dunganlar, litvaliklar, xitoylar, chechenlar, lo'lilarning 1 tadan milliy madaniy markazi faoliyat yuritmoqda.

O'zbekistonda millatlararo totuvlikni mustahkamlash va jamiyatda bag'rikenglik muhitini rivojlantirish uchun o'tkazilib kelinayotgan madaniy, ma'rifiy va ijtimoiy tadbirlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, ayni

maqsadlarda tashkil etilayotgan 30 – iyul Xalqlar do‘stligi kuni doirasida do‘stlik festivali, 16 – noyabr Xalqaro bag‘rikenglik kuni munosabati bilan bag‘rikenglik haftaligi va shu kabi ommaviy tadbirlar milliy birdamlikni mustahkamlash va ksenofobiyaning oldini olish hamda madaniyatlararo hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, “Navro‘z”, “Mustaqillik” kabi milliy va umumxalq bayramlarda milliy madaniy markazlarning ham faol ishtirok etishi orqali turli millat vakillari o‘rtasida hamjihatlik va o‘zaro tushunish ruhiyati ijtimoiy-madaniy aloqalarni yanada mustahkamlanib borishiga xizmat qiladi.

Prezidentimiz tashabbuslari bilan 2025-yilda ilk marotaba yurtimizda yashayotgan turli milliy madaniy markazlarni bir joyda birlashtirgan 22 ta pavilyonning faoliyati yo‘lga qo‘yildi. Mazkur pavilyon turli millatlarning 4 ta o‘tov shakldagi, 18 ta ikki qavatdan iborat jami 22 ta do‘stlik uylarini o‘zida jamlagan. Har bir do‘stlik uyi turli millatlarning urf-odatlarini, qadriyatlarini va an‘analarini o‘zida mujassam etgan rang-barang eksponatlar bilan bezatilgan.

Hozirgi kunda qirg‘izlarning “*Oq qalpoq*”; armanlarning nikoh to‘ylarida “*vardavash*”(suv sepish bayrami), “*Terendis*”(qadimiy bayram bo‘lib kelin-kuyov olov atrofida aylanadi); ruslarning “*Maslennitsa*”(qishdan eson-omon bahorga chiqib olishlarini nishonlash), “*Pasxa*”(Iso Masihning tirilish sharafiga bag‘ishlangan bayram), “*Qizil tepalik*”(Slavyanlar uchun bu bahor kelishini anglatadi) va “*Rojdestvo*”(provoslavlikning bayrami. Bu sana Iso Masihning tug‘ilgan kuni hisoblanadi); koreyslarning “*Sollal*” (Sharqiy taqvim bo‘yicha Yangi yil, unda barcha oila a‘zolari dasturxon yozib, kattalarga ta‘zim qilish ma‘rosimi), “*Xansik*” (ajdodlar va vafot etgan ota-onalarni xotirlash kuni. Bu kuni koreys xalqi mozarlarni tozalab ziyorat qilishadi), “*Tano*” (yilning beshinchi oy beshinchi kunini anglatadi) va “*Chusok*”(koreys xalqining xosildorlik bayrami. Chusok-yig‘im-terim va ajdodlarni xotirlash) bayramlari; qrim tatarlarning *Xidirlez* (qadimdan nishonlanib kelinayotgan bahoriy bayramlardan biri bo‘lib, tabiatning uyg‘onishi, mo‘l-ko‘llik, baraka va yangi hayot boshlanishini ifodalaydi), boshqirdlarning “*Sabantoy*”(shudgor bayrami bo‘lib, ekin ekish, mavsumni tugashi), “*Sumbul*”(hosil bayrami),

“Qarg‘ato‘y”(bahorning kirib kelishi bayramlari) nishonlanib kelinmoqda. Ushbu bayramlarda barcha milliy madaniy markazlar yoshlari ishtirok etishadi.

“O‘zbekiston – 2030” taraqqiyot strategiyasi – millatlararo hamjihatlikni ta‘minlash, millat va elatlar manfaatlarini himoya qilish va jamiyatda bag‘rikenglik muhitini shakllantirishga qaratilgan. Unda mamlakatda yashovchi barcha millat va elatlar uchun teng huquq va imkoniyatlar yaratish; Millatlararo munosabatlarda barqarorlik va hamjihatlikni mustahkamlash; O‘zbekiston xalqining milliy o‘ziga xosligini rivojlantirishga ko‘maklashish asosiy ustuvor vazifalar etib belgilangan.

“Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi” doirasida millatlararo hamjihatlikni ta‘minlash, millatlar manfaatlarini himoya qilish va ularning madaniy o‘ziga xosligini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. “O‘zbekiston – umumiy uyimiz” tamoyili asosida amalga oshirilayotgan islohotlar mamlakatda millatlararo do‘stlik va barqaror taraqqiyotni ta‘minlashga xizmat qilmoqda.

Globalizatsiya va madaniy integratsiya jarayonlarining kuchayishi, turli millatlar va etnik guruhlar o‘rtasidagi muloqotni ta‘minlash zaruratini keltirib chiqarmoqda. Milliy madaniy markazlar ayniqsa, yoshlar uchun madaniy va axloqiy tarbiyani kuchaytirish, milliy an‘analarni saqlashda, va etnik guruhlar o‘rtasida ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Millatlararo munosabatlar va xorijdagi vatandoshlar masalalari bo‘yicha qo‘mitasi, milliy madaniy markazlar va do‘stlik jamiyatlari millatlararo totuvlikni mustahkamlashda muhim rol o‘ynamoqda. Mahalliy hokimiyat organlari ham millatlararo barqarorlikni ta‘minlashda faol ishtirok etmoqda. Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlanayotgan madaniy va ijtimoiy tadbirlar esa milliy birlikni mustahkamlash va bag‘rikenglik madaniyatini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorida Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar markazlari va Toshkent shahrida bittadan ko‘chalarni barcha millat va elatlarning madaniyati, urf-odatlarini va an‘analarini, o‘zaro uyg‘unlashgan millatlararo munosabatlarni ifodalagan “O‘zbekiston madaniy boyligi” nomli madaniy, etno va gastronomik ko‘chalarni tashkil etilmoqda.

Bundan tashqari, xorijdagi vatandoshlar bilan aloqalarni mustahkamlashning yangi mexanizmlarini belgilashda BMT Taraqqiyot dasturining “Xorijdagi vatandoshlar orqali bilimlarni transfer qilish” (TOKTEN) dasturi namunasida xorijdagi vatandoshlarning Yangi O‘zbekiston iqtisodiy qudratiga qo‘shayotgan hissasini yanada oshirish maqsadida aniq tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini ishlab chiqish vazifasi belgilangan.

Xulosa qilib aytganda, Yangi O‘zbekiston sharoitida millatlararo munosabatlarni ta’minlash huquqiy, tashkiliy va siyosiy jihatdan mustahkam asosga ega. Davlat millatlararo totuvlikni saqlash, madaniy xilma-xillikni qo‘llab-quvvatlash va barcha millat vakillarining huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan izchil siyosat yuritmoqda. Bu borada Konstitutsiya va tegishli qonunlar milliy hamjihatlik, bag‘rikenglik va tenglik tamoyillarini mustahkamlab, har bir fuqaroning o‘z ona tilida ta’lim olishi, madaniyatini rivojlantirishi va diniy e’tiqod erkinligiga ega bo‘lishini kafolatlaydi. Shuningdek, sohani istiqbolli rivojlantirish asnosida qator vazifalarni samarali amalga oshirish imkonini tug‘diradi.

Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasiga ko‘ra, milliy madaniy markazlarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish, milliy madaniy markazlar qoshidagi folklor ansamblarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, turli millat yoshlari uchun qo‘shimcha qulay shart-sharoitlar yaratish, ularda bag‘rikenglik madaniyatini mustahkamlash, Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalari qo‘mitasida “Do‘stlik” konsert zalini tashkil etish rejalashtirilgan.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, madaniy-gumanitar sohada “xalq diplomatiyasi” imkoniyatlaridan foydalanish orqali millatlararo munosabatlar hamda madaniyatlararo hamkorlikni kengaytirish xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini rivojlantirish maqsadida do‘stlik jamiyatlari faoliyatini takomillashtirish nazarda tutilgan. Bundan tashqari, xorijiy tillarda faoliyat yuritayotgan hamda millatlararo munosabatlar sohasida davlat siyosatini yoritayotgan ommaviy axborot vositalarini davlat tomonidan qo‘shimcha qo‘llab-quvvatlash choralari ko‘rilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Ҳозирги замон ва Янги Ўзбекистон. – Тошкент: “O‘zbekiston” нашриёти, 2024. – Б. 461.
2. Umummilliy birdamlikni ta'minlash va xorijdagi vatandoshlar bilan aloqalarni mustahkamlash yangi O‘zbekiston taraqqiyotining muhim asosi / xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (29 iyul, 2025 yil). – Toshkent, 2025. – 250 bet.
3. Новый Узбекистан: страна мира, гуманизм и толерантности. – Ташкент.: “O‘zbekiston”, 2025. – 412 с.ё
4. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Rasmiy nashr. – Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2023. – 80 b.
5. O‘zbekiston Respublikasi Millatlararo munosabatlar va xorijdagi vatandoshlar masalalari bo‘yicha qo‘mitasi joriy arxivi. 2025-yil.
6. Lex.uz – internetdagi O‘zbekiston Respublikasidagi barcha normativ-huquqiy qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. Electron versiyasi sayti. <https://www.Lex.uz>.

=====

КЎЧМАНЧИ ЧОРВАЧИЛИК ХЎЖАЛИК АНЪАНАЛАРИНИНГ ТАРКИБ ТОПИШИ (Жиззах воҳаси мисолида)

Эшмуҳаматов Ахрор Шарипович

ЖДПУ, Умумий тарих кафедраси доценти, т.ф.ф.д., (PhD)

АННОТАЦИЯ. Мазкур мақолада Жиззах воҳасининг тоғ, тоғ олди ва чўл минтақаларида чорвачилик хўжалигини тараққий этиши учун яратилган шарт шароитлар, унинг бошқа ҳудудлар билан фарқли томонлари ва ўзига хос жиҳатлари таҳлили келтирилган. Жиззах воҳаси чорвачилик хўжалигининг хонаки чорвачилик, яйлов чорвачилиги, доимий кўчиш ҳудудлари аниқ бўлган, илк баҳордан кеч кузгача давом этадиган мавсумий ихтисослашган кўчманчилик босқичларни босиб ўтган. Бунинг тарихасида Жиззах воҳасида анъавий чорвачилик хўжалигининг қадимдан шаклланган меридионал, вертикал ва стационар тарзда кўчиш турлари шаклланганлиги натижасида яйлов чорвачилиги, ҳайдов, қўра (огил) яйлов усуллари ривожланиб бориб бу анъаналар аҳолининг турмуш тарзига айланиб борганини илмий таҳлиллар ва этнографик дала тадқиқотлари орқали асосланган.

Калит сўзлар. Мирзачўл, Қорасой, Желли гулли, Сайхонсой, Равот, тоғ беги, хонаки чорвачилик, яйлов чорвачилиги, огил, огил – яйлов, ҳайдов – яйлов, қўра (огил) яйлов усуллар.

ANNOTATION. This article presents an analysis of the conditions created for the development of livestock farming in the mountainous, foothill and steppe regions

of the Jizzakh oasis, its differences from other regions and its specific features. The Jizzakh oasis livestock farming went through the stages of domestic livestock farming, pasture livestock farming, and seasonal specialized nomadism, with clear areas of permanent migration, lasting from early spring to late autumn. In the course of this, as a result of the formation of meridional, vertical and stationary migration types of traditional livestock farming in the Jizzakh oasis, the methods of pasture breeding, plowing, black grazing developed and these traditions became the lifestyle of the population, based on scientific analysis and ethnographic field research.

Keywords. *Mirzachol, Karasoy, Jelli ghulli, Saikhansoy, Ravot, tov begi, domestic livestock, pasture livestock, male, male - pasture, driving - pasture, black (male) pasture methods.*

АННОТАЦИЯ. *В данной статье представлен анализ условий, созданных для развития животноводства в горных, предгорных и степных районах Джизакского оазиса, его отличий от других регионов и особенностей. Животноводство в Джизакском оазисе прошло этапы домашнего скотоводства, пастбищного скотоводства и сезонного специализированного кочевничества с четко выраженными зонами постоянной миграции, продолжающимися с ранней весны до поздней осени. В ходе этого, в результате формирования меридионального, вертикального и стационарного типов миграции традиционного животноводства в Джизакском оазисе, развились методы пастбищного разведения, вспашки, черного выпаса, и эти традиции стали образом жизни населения, основанным на научном анализе и этнографических полевых исследованиях.*

Ключевые слова: *Mirzachol, Karasoy, Jelli ghulli, Saikhansoy, Ravot, tov begi, домашний скот, пастбищный скот, самец, самец на пастбище, выпас на пастбище, методы выпаса черного (самца) скота. Эшмухаматов Ахрор Шарипович*

Жиззах воҳаси асосан Сангзор – Зомин минтақаси, Ўзбекистоннинг марказий қисмида, Сирдарё ва Зарафшон дарёлари водийлари оралиғида жойлашган. Бугунги кунда Жиззах вилятининг майдони 21,2 минг км² бўлиб, республика умумий майдонининг 4,7 фоизини ташкил этади. Минтақа ҳудуди шимол ва шимолий–шарқдан Мирзачўл, ғарб ва шимолий–ғарбдан Нурота тизмалари, жанубдан Туркистон, Моргузар тоғлари билан чегараланади. Жиззах вилояти тоғли ҳудудларига Бахмал, Зомин, Фориш, Шароф Рашидов, Ғаллаорол, Янгиобод туманлари қиради ва уларнинг жами ер майдони 17 минг км² ташкил этади. Мазкур туманлар Жиззах вилояти умумий майдонининг 76,7 фоизини эгаллаган ҳолда жами аҳоли (974,8 минг киши 2001 йил) нинг 42 фоизини ўзида қамраб олган[14].

Воҳанинг тоғлари ва чўл минтақаларида чорвачилик хўжалигини тараққий этиши учун қулай шароит мавжуд. Яйловларнинг қулайлиги, чорва учун турли – туман ўтлоқларнинг, сув ҳавзаларининг кўп бўлиши чорвачиликнинг ривожига имкон берган.

Жиззах вилояти ҳудудининг жанубий ва ғарбий томонлари тоғ ва тоғолди минтақаларидан иборат бўлиб, овчи ва чорвадор аҳоли яшаши учун қулай бўлган. Моргузар тизмасига қарашли ўнлаб тоғ водийлари ва Нурота тоғи этаклари ҳамда Мирзачўлга туташиб кетган пасттекисликлар қадимдан ўзининг ўт–ўланларга бой яйловлари билан машҳур бўлган. Бу ерда дуккакли ўсимликлардан: шувоқ, янтоқ, ковул, гулхайри, қашқа йўнғучқа, буғдойиқ, чалов, гулсапсар, қўзиқулоқ, чирич (ширач), сутлама, каррак, латта каррак, кийик ўт, бўйи модарон ва бошқалар; мавсумий ранг ўтлардан: нўхатак, чучмома, шивит, чўчка пиёз (анзур пиёз), қўнғирбош, қоқигул, қуён, такасоқол, исмалоқ, тортмоқ, ғозоёқ, печак, қўзигул ва майса ўтларининг ўнлаб турлари; ўрмон дарахтларидан: арча, дўлана, заранг, учқат, ирғай, наматак, чия, ёввойи бодом, писта, олмурут, бодомча ва бошқалар ўсиб, чорва учун севимли озуқа ҳисобланган.

Шунингдек, Фориш тумани Нурота тоғи ва Қизилқумга туташ ҳудуд бўлганлиги учун ҳам бу ерларда “... рангўт, ёввойи ялпиз, лола, лола қизғалдоқлар чўлни қоплайди. Итқовун, юлғун, янтоқ, шўра, шувоқ каби ўсимликлар қорақўл қўйлари учун муҳим озуқа. Тоғларда ёввойи олма, бодом, жийда, арча, хандон писта, ёнғоқ, наъматак, зира, зирк ва бошқалар ўсади”. Тоғ гиёҳларини, айниқса, тоғ арчасини еб семирган қўйларнинг гўшти дашт ва чўл минтақасида боқилган қўйларнинг гўштидан ўзининг хуштаъмлиги ва мазалиги билан ажралиб турган.

Жиззах воҳасида чорвачилик ўзининг узок йиллик эволюцияси мобайнида *хонаки чорвачилик, яйлов чорвачилиги, доимий кўчиш ҳудудлари аниқ бўлган, илк баҳордан кеч кузгача давом этадиган мавсумий ихтисослашган қўчманчилик* каби босқичларни босиб ўтган.

Чорвачилик анъанавий хўжалик юритишнинг энг қадимий кўринишларидан ва тирикчилик манбаини белгиловчи асосий меҳнат турларидан бири бўлиб, у билан боғлиқ урф – одатлар ёзма манбалар ва этнографик материаллар асосида маълум даражада ўрганилган. Жиззах воҳасининг дашт ва чўл минтақаларидан ташқари, Туркистон тоғларига туташ баланд тоғликларида ҳам чорвачилик хўжалигини ривожлантириш учун барча шароитлар мавжуд бўлган. Этнографик маълумотлар шимолий чўл минтақалари ва Сирдарё оқими бўйлаб мавсумий кўчманчи чорвачилик хўжалиги ҳам мавжуд бўлганлигини кўрсатмоқда. Мавсумий тарзда кўчувчи чорвадорлар узоқ шимол ўлкаларигача борар, қишда эса қишловларига қайтиб воҳанинг деҳқончилик воҳалари ва ҳатто жанубий минтақалар билан ҳам боғланиб турарди.

С. Поляковнинг таъкидлашича, Марказий Осиёда кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачиликнинг меридионал, вертикал ва стационар шакллари мавжуд бўлган”. Жиззах воҳасида ҳам чорвачиликнинг барча шакллари учратиш мумкин бўлиб, асосан стационар чорвачикка урғу берилган[10].

Жиззах воҳасининг тоғ олди ва тоғ – яйлов ҳудуди ўсимликлар дунёсининг бойлиги – воҳа чорвачилиги ривожига муҳим омил саналади. Воҳада истиқомат қилган аҳоли кўчманчи, ярим кўчманчи, ярим ўтроқ ва ўтроқлашган ҳолда ҳаёт кечирган. Ўтроқ аҳоли чорвачиликни деҳқончилик билан бирга қўшиб олиб борган, аммо деҳқончилик етакчи ўрин тутган. Ярим ўтроқ аҳоли хўжалигида деҳқончилик чорвачилик билан қўшиб олиб борилган, бунда чорвачилик етакчи ўринда турган. Кўчманчи ва ярим кўчманчилар хўжалигида чорвачилик асосий роль ўйнаган.

Марказий Осиё аҳолисида чорва хўжалигининг тарихан шаклланган учта тури: *кўчманчи (кўчма ва ярим кўчма) чорвачилик, яйлов чорвачилиги ва қўра (оғил) чорвачилиги* кенг оммалашган. Жиззах воҳасида ҳам бу хўжалик тури бошқа ердагилардан кўп фарқ қилмайди ва ярим кўчманчи, ярим ўтроқликка асосланган яйлов чорвачилиги кенг тараққий этган[12].

Тоғ ва тоғ олди адирлари, кенг чўл – дашт мавзеларида чорва боқиш билан кўчманчилик ҳаёт тарзида яшовчи аҳоли шуғулланган. Улар мавсумга ем–хашак, сув захираларига қараб бир ердан иккинчи жойга кўчишган, қишлоғи об – ҳавоси нисбатан илиқроқ ҳисобланган, изғирин шамоллардан ихоталанган тоғ унгуллари, даралари атрофидаги яйловларда ўтказишган.

Жиззах воҳасида яйлов чорвачилиги мавсумий характерга эга бўлиб, аҳоли асрлар давомида ўтга бой манзиллар бўйлаб кўчиб юрган. Улар қишда пастга, водий томонга қараб кўчса, ёзда тепага тоққа томон кўчиб, ўрнатилган тартиблар асосида фаолият юритган. Аҳолининг камбағал қисмида чорва ҳайвонлари кам бўлганлиги боис уларни узоқ яйловларга олиб бормай, қишин – ёзин ўзларининг қишлоқлари яқинидаги адир ўтлоқларида боққан. Ўртаҳол хўжаликлар эса чорваларини ёзги яйловларда озиклантирган. Қишда бу оилалар яна овулларга қайтиб, қўйлар тоғолди адир ўтлоқларида, отлар тоғ ўтлоқларида, қорамоллар эса оғилхоналарда сақланган.

Бу аҳоли ҳозир кунда ҳам ярим ўтроқ турмуш тарзини чорвачилик билан бирга кўшиб олиб бормоқда. Хўжаликнинг икки хил тури билан шуғулланувчи ярим ўтроқ (ярим кўчманчи) аҳоли асосан воҳанинг тоғ водийлари ва тоғолди ҳудудларида жойлашган. Мазкур этник жамоаларнинг ҳар бири маълум бир жойдаги қишлоғи (қишлоқ турар жой) манзилларига эга. Агар қайси аҳоли гуруҳида чорвачилик деҳқончиликдан устун турса у ярим кўчманчи, аксинча бўлса ярим ўтроқ ҳисобланган. Бу яшаш тарзи аҳолининг бугунги кундаги турмуш тарзига таъсир кўрсатмасдан қолмаган[15].

XX аср бошларида Жиззах воҳасининг тоғли туманларида ярим кўчманчи чорвачилик хўжалиги оғил, оғил – яйлов, ҳайдов – яйлов каби чорвачилик типларига ажралган. Бахмал, Зомин, Фориш туманларида кўчманчи, ярим ўтроқ ва ўтроқ чорвачилик хўжалигини ташкил этиш принциплари чорва билан таъминлаш даражасига кўра хўжаликни ташкил қилишда фарқланган. Аҳоли аралаш хўжалик тарзи, яъни чорвачилик билан бир қаторда деҳқончилик ҳамда ҳунармандчилик билан шуғулланган.

Жиззах воҳаси чорвадорларининг қишки қишлоқ (қишлоқ)лари асосан сув манбалари мавжуд бўлган тоғ водийлари ҳамда қишнинг қаҳратон кунларидан табиий ҳимояланган тоғ олди текисликлари ва сойликлари бўйлаб жойлашган. Кунлар исиши билан чўпонлар чорвани ҳайдаб, ўз қишловлари атрофидан тоғ ёнбағирларига, Мирзачўл томонга ёки Сирдарёнинг қуйи ва юқорисига қараб – ёзги яйловларига томон ҳаракатлана бошлаган. Ёз бўйи ҳайдаб боқиб семиртирилган чорва кузда қишловга томон қайтарилган. Бу усулда хўжалик юритиш Мирзачўл чўлларида яшаган қозоқларга ҳам тааллуқли бўлиб, XX асрнинг 50–60 йилларида Мирзачўлни ўзлаштирилиши туфайли кескин қисқарган ва ўз фаолиятини қисман Фориш туманининг Қизилқум чўлларига туташ даштликларида сақлаб қолган.

Кўп сонли чорвани боқиш учун зарур бўлган яйловлар ўзининг табиий шароити ва фойдаланиш характериға қараб қуйидаги турларға бўлинган:

- биринчиси, тоғ бағри ва чўл яйловлари, яъни пастки тоғ олди ва чўл зонаси районларидаги кузги, қишги, баҳорги яйловлар;
- иккинчиси, ўрта тоғ районларидаги баҳорги, ёзги, кузги, яйловлар;
- учинчиси, юқори тоғ районларидаги ёзги яйловлар.

Бундан ташқари, ҳар бир қишлоқнинг чорва туриға кўра алоҳида – алоҳида яйловлари бўлган. Масалан, Шароф Рашидов туманининг Сайхон, Қораянтоқ қишлоқлари яйлов майдони Моргузар тоғларининг шу қишлоқлар чегараси бўйлаб белгиланган тоғ водийлари бўлган. Моргузар тоғи ва тоғ ён бағирларида жойлашган Қорасой, Желли ғулли, Сайхонсой, Равот, қишлоқлари аҳолиси кўкламда қўйларни ўз уруғига мансуб баҳорги ва ёзги яйловларида боққан[3].

Чорвадорларнинг йил фасллариға қараб махсус яйловлари бўлиб, чорвадорлар шу ўтлоқлардан усталик билан фойдаланганлар. Масалан, Зомин туманидаги Пшағор, Ғулбо, Шўрча, Аччи, Бешкуви қишлоқларининг аҳолиси чорвасини ўз қишлоғига тўғри келадиган, тоғ водийлариға қараб боққан. Бу яйловлар тоғ тепасига чиқиб тутшиб кетган. Табиийки, бу ҳолат қишлоқлар аҳолиси ўртасида низоларға сабаб бўлади. Бу низолар бўлмаслиги учун

қадимдан ҳар бир қишлоқнинг тоғ яйловларидаги майдони аниқ белгиланган. Бунда табиий чегаралар (сойлик, жарлар, тош қоялар) асос қилиб олинган. Яйловлардан бутун қишлоқ аҳолиси жамоа бўлиб фойдаланади. Бу жойларга бошқа ҳудудлардан чорвани олиб келиб боқиш ёки яйловни ўзлаштириш қишлоқ жамоасининг розилиги билан бўлади. Аксарият ҳолларда бунга йўл қўйилмаган. Бу яйловлар қадимдан қишлоқ аҳолисига авлоддан – авлодга ўтиб келган[4].

Қишлоқларнинг чорваси ёз охирига билинган тоғдан пастга қайтарилган. Энди баҳорги ва ёзги яйловлардан, чўлга – кузги яйловларга боқиш бошланган. Кузги яйловлар ҳам қишлоқлар йўналиши бўйлаб чўл томон давом этган. Демак, ҳар бир қишлоқнинг тоққа ва чўлга томон чорвасини боқиш йўналишлари аниқ бўлган. Бугунги кунда чўл яйловлари қисқариб, лалми ва суғорма деҳқончилик ерларига айлантирилган. Шунинг учун чўпонлар, бу ердаги деҳқонлар билан шартнома асосида чорвасини чўл далаларида боқмоқда.

Яқин вақтларгача чўл – дашт яйловлари махсус амалдор – элбеги назоратида бўлиб, у яйлов олган қабилалар чорваси чегараларни бузмаслигини, шунингдек, чорвадан закот солиғи ва яйлов учун хас пули йиғишни назорат қилган. Элбеги вилоят ҳокими – бекка бўйсунган. Тадқиқотлар натижасида бу анъананинг ҳозир ҳам баъзи ўзгаришларга учраган ҳолда давом этаётганлигига гувоҳ бўлинди. Масалан, Бахмал тумани тоғ олди қишлоқлари аҳолиси чорвасини қадимдан ота – боболари фойдаланиб келган тоғ яйловларига боқтириш учун чўпон орқали тоғдаги “яйловлар эгаси” – фермерга баҳорда пул йиғиб бериш орқали, солиқ тўлайдилар. Бу солиқ “тов беги” солиғи деб аталар экан.

Ёз охирига бошлагач, тоғдан қишлоққа ҳайдаб тушилган чорва қишлоқ атрофидаги яйлов ва экинзорлар ўрнида боқилган. Чорвани деҳқончилик далалари ўрнида боқиш учун тўлов мавжуд бўлган. Масалан, чўпон Савурбой Йўлдошевни таъкидлашча, “чорвани Зарбдор тумани ҳудудидаги

суғориладиган буғдой пояларига боқиш учун фермерга бир қўй, пахта ёки боғзорларни даласига боқиш учун икки қўй берар экан”.

Жиззах воҳаси аҳолиси чорвачилик хўжалик юритиш шаклини яйлов чорвачилиги деб аташ мумкин. Мазкур усулда чорванинг асосини қўйлар ташкил этсада, бироқ туя ва йилкичилик ҳам яхши ривожланган. Уларнинг чорваси йил давомида мавсумий яйловларда боқилган. Чорвадорлар чорванинг орқасидан бир яйловдан иккинчи яйловга қўчиб юрган. Баланд тоғ минтақаларида яшовчи қирғизларнинг чорвасида йирик (от, туя, қорамол) ҳайвонлар қўпчиликни ташкил этган бўлса, тоғда яшовчи турклар, воҳа ўзбек қабила (қирқ, юз ва сарой каби)лари ва қозоқларнинг чорвасида қўйлар қўпчиликни ташкил этган.

Жиззах воҳасининг тоғ ва тоғолди ҳудудлари аҳолиси баҳор келиши билан чорвани тоғларга ҳайдаб, кузда яна пастга, тоғ водийларидаги қишлоғига тушиб келган ва шу ерда қишлаган. Мазкур усулда чорва йил давомида мавсумий яйловлар (тоғ – текислик шакли)да ҳайдаб боқилган, чорва эса асосан чўпонларнинг назорати остида бўлган. Бу усул кўпроқ ярим қўчманчи (ярим ўтрок) аҳолига тегишли бўлиб, у яйлов чорвачилиги дейилади. Чорва асосини қўйлар ташкил этган. Қишда чорвадорлар ўзларининг (ҳозирги пайтда қишлоқлари) водийдаги қароргоҳлари (ёки уйлари)да қишлаб атрофдаги яйловлар ва заҳира озуқалар билан чорвани қишдан чиқарган. Бу усулда ушоқ моллар ва қора моллар эрта баҳорда адирларда боқилган. Апрель – май ойларида чорва қишлоқ атрофидаги экин майдонларидан узоқроққа, тоғ томонга олиб кетилган.

Воҳанинг Зомин, Бахмал, Фориш туманари ҳудудидаги тоғ ва тоғ олди адирларда чорва молларини шу шаклда боқиш имконияти мавжуд бўлган. Бунда, ёзги яйловларга аҳолининг маълум қисми қўчиб, чўпонлар эса ўз оиласи билан кетган. Оиланинг баъзи эркак аъзолари ёз мавсумида қишлоқда қолиб экинларга қараган, қишга ем – хашак йиққан, лалми деҳқончилик билан шуғулланган. Йирик чорвадорларнинг лалми деҳқончилик билан шуғилланишига энг аввало чорвани ем – хашак билан таъминлаш зарурати

сабаб бўлган. Чорвани тоғ томонга олиб кетиб боқиш тартиби, экинларнинг пайхон бўлмаслигини кафолатлаган ва узоқ яйловлардан унумли фойдаланиш имконини берган. Нурота тоғига туташ ҳудудларда эса хўжаликнинг учта тури: *тоғ ва тоғолди чорвачилиги, лалми деҳқончилик ва суғорма деҳқончилик* шаклланган[3].

Ўзбекистон ҳудудининг жанубий минтақаларини тадқиқ этган этнограф Б. Х. Кармишева чорвачиликнинг мазкур ҳудудга хос тўртта турини ажратиб кўрсатади. Булар, кўчма усул, ҳайдов – яйлов усули, ҳайдов усули ва кўтон – ҳайдов усуллари. Олима томонидан таъкидланган кўчма усулда майда шохли чорва йил давомида барча мавсумий яйловларда боқилган. Ҳайдов – яйлов усулида чорва йил давомида барча мавсумий яйловларга ҳайдаб боқилиб, улар асосан чўпонларнинг назорати остида бўлган. Ҳайдов усулида асосан йирик шохли чорва аҳолининг доимий турар жойлари, яъни қишлоқлар атрофида, экиндан бўшаган ерларда чўпонлар томонидан боқилган. Кўтон – ҳайдов усулида эса йирик шохли чорва эрта баҳорда адирларда боқилган. Б. Кармишева томонидан аниқланган чорвачиликнинг ўзига хос турлари Жиззах воҳаси аҳолиси анъанавий хўжалик турмуш тарзига ҳам мос келади.

Воҳада кенг ёйилган чорвачилик тури стационар (атрофдаги яйловларга) кўчиш кўринишида бўлиб, улар минтақанинг кўпроқ деҳқончилик воҳаларига яқин ҳудудларида кенг ёйилган. Уларда яйлов чорвачилигининг ҳайдов усули кенг тарқалган. Бунда чорва молларини боқишнинг икки хил усули мавжуд:

Биринчиси, чўпонларга чорвани топшириб, қишлоқ атрофидаги яйловларда кунлик (эртадан кечгача) боқиш;

Иккинчиси, асосан чорваси кўп хонадонларнинг ўз молларини тоғ яйловларида боқиши учун чўпонларга бериб юбориши.

Бундай аҳоли чорвасининг асосини ушоқ моллар (қўй, эчки) ва қора моллар ташкил этган. Чорва қишлоққа қарашли доимий яйловлар ва қишлоқлар атрофида экиндан бўшаган ерларда чўпонлар томонидан боқилган. Маҳаллий аҳоли асосан деҳқончилик ва хўжалик ишлари билан шуғулланган.

Воҳада чорвачиликнинг кўра (оғил) яйлов усули кенг оммалашган бўлиб, бугунги кунда воҳа чорвадорларининг катта қисми шу усулда ўз молини сақламоқда. Бу усул ҳозирги пайтда тўлиқ ўтроқлашган аҳоли яшаш тарзига асосан тааллуқли бўлиб, ундан чорва учун яйлов етарли бўлмаган жойларда фойдаланилган.

Бугунги кунда аҳоли орасида *уй чорвачилиги* ҳам кенг ёйилмоқда. Натижада чорва молларининг нафақат сонига балки, наслига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки, қишлоқларда яшовчи аксарият аҳоли учун чорвачиликнинг ушбу тармоғи озиқ – овқат манбаи эмас, балки асосий даромад манбаига айланган. Уй шароитида кўчқор ва буқа боқиш, соғин сигирлар сонини кўпайтириш аҳолига йилдан йилга кўпроқ даромад келтирмоқда.

Агар воҳа чорвачилиги тарихида меридионал ва вертикал кўчувчилар учун ер – яйловлар қимматли ҳисобланган бўлса, иссиқ иқлимли дашт аҳолиси учун ер–ййлов унчалик аҳамият касб этмаган. Чунки дашт, чала чўлли яйловлар улкан бўлсада, ўт – хашак озукаси мўл бўлмаган. Шунинг учун уларда яйлов танқислидан кўра сув муаммоси катта аҳамиятга эга бўлган. Чорвадорлар сувли яйловлари бор жойларни ҳамиша юксак қадрлаган.

Жиззах воҳасида чорвачиликнинг кўтон қамов усули ҳам мавжуд бўлиб, ундан асосан аҳоли гавжум ва чорва учун яйлов етарли бўлмаган жойларда фойдаланилган. Бу каби усулда унча кўп бўлмаган чорва далаларга ва яйловларга доимо чиқарилмай, аксарият ҳолларда уй шароитида боқилади.

Этнограф Т. Салимовнинг ёзишича “Жиззах воҳасининг Нурота тоғи ва унинг жанубий ёнбағирларида, XIX аср охири – XX аср бошларида чорвачилик билан ярим ўтроқ ўзбеклар, ўзбек – туркманлар шуғулланган. Улар хўжалигида кўй – эчкилар, отлар, туялар, қисман йирик шохли моллар ва эшаклар бўлган. Воҳа аҳолиси қорамолни боқиш учун яйловларни учта турга ажратган: қишлоқ атрофидаги яйловларда мол кундузи боқишга мўлжалланган[11].

А. Базарбоевнинг мақоласида XIX аср охири – XX аср бошларида Жиззах воҳасида чорва молларининг умумий сони ҳақида, В. Караваевнинг XX аср бошларига оид кундаликларида Туркистон ҳудудига русларнинг келиши арафасида, Сирдарё сохилларида ўзбек, қирғиз ва козоқларнинг қишки овуллари мавжуд бўлганлиги, бу чорвадор аҳоли баҳор ва ёз ойларида тоғ атрофидаги яйловларга кўчиб, кузда яна қишловлари томон қайтиб келганлиги ҳақида, Э. Қобуловнинг тадқиқотларида XVIII асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида чорвачиликда қорақўл терилари асосий даромад манбаи ҳисобланиб, ташқи савдода юқори баҳолангани ҳақида, Х. Бердиевнинг “Нурота тарихий топонимияси” китобида Жиззах (Фориш, Ғаллаорол т.), вилояти тоғли ҳудудларида етиштириладиган қорақўл териларига жаҳон бозорида талаб катталига ҳақида маълумотлар келтирилади. Бу маълумотлардан Жиззах воҳасида чорвачиликнинг қорақўлчилик йўналишига алоҳида эътибор қилинганини аниқлаш мумкин[5].

Туркистон ўлкаси Россия империяси томонидан босиб олинган, ўлканинг муҳим аҳамиятга эга бўлган чорвачилик соҳаси ҳам мустамлакачилар ихтиёрига бўйсундирилган. Жумладан, 1900 йилда Туркистонда ҳаммаси бўлиб 19 млн. 208 минг бош, 1910 йилда 21 млн. 681 минг бош чорва бўлган. 1910 йилда 21 млн. 681 минг чорванинг 16 млн 625 минг бошини қўй – эчки, 2 млн 152 мингтасини қорамол, 2 млн 23 мингтасини туя, 80 000 минг бошини эса эшак ташкил этган[6].

Большевиклар ҳукумати ҳокимиятни қўлга олган, бу сиёсат янада авж олдирилган. “Туркистон қишлоқ хўжалиги” журналининг 1917 йил июл сонисида ёзилишича, “Зомин туманида кечиктирилган ғалла ўрими – йиғими даврида аввало (овсил), (яшур), ундан кейин безгак (малярия) касалиги ўз кучини кўрсатди ва натижада янчилаётган хирмонлар ҳам жой – жойларида қолиб кетади. Қўрғоқчил ва ҳаддан ташқари иссиқ ҳарорат туфайли Зомин, Ём ва бошқа аҳоли яшайдиган жойларда безгак касалиги эпидемияси жуда авж олади. Шундай бўлсада большевик маъмурлари куч ишлатиб, режани бажаришга ҳаракат қилган. Архив ҳужжатларида келтирилишича, 1920

йилнинг 15 – 20 ноябр кунларигача қабул пунктига Зомин волостидан 3273 пуд сабзи, 2135 пуд пиёз, Ём волостидан эса 2454 пуд сабзи, 1600 пуд пиёз йиғиб олиш белгиланган. Биргина Зомин волостининг ўзидан 1995 бош майда шохли мол, 6996 бош қўй, 4367 бош эчки, 493 та товук қабул пунктларига топширилган[7].

Совет ҳукуматининг XX асрнинг 30 – йилларида олиб борган қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш сиёсати, ялпи жамоалаштириш ўзбек қишлоқларидаги чорвага ҳаддан ташқари катта зарар етказди. 1933 йилда республикада навбатдаги очарчилик юз берди. Ўша даврда биргина қорамоллар сони 1718,6 бошдан иборат бўлган бўлса, жамоалаштириш сиёсати якунида уларнинг сони 1003,9 минг бошга тушиб қолган. Қўйлар сони эса тегишли равишда 6001,2 ва 2199 минг бошни ташкил этган[9].

Ўзбекистонда ёппасига жамоалаштириш жараёни бошланганда деҳқонлар ўз хоҳиши билан колхозларга киришни, ўз ери, чорваси ва ишчи ҳайвонларини умумлаштиришни истамаган. Чорвачиликнинг биринчи беш йилликдаги ҳолати тўғрисида республика ҳукумати раиси Ф. Хўжаев ўзининг “Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг вазифалари” номли мақоласида шундай жумлаларни келтиради: “Ўзбекистон чорвачилик хўжалиги биринчи беш йилликда ўсмади, ҳаттоки талофат кўрди ...”. Бу ҳолат республика чорвачилигида катта ўрин эгаллайдиган Жиззах воҳасига айниқса ёмон таъсир кўрсатиб, унинг мазкур соҳасига жиддий путур етказди.

Таҳлил натижаларига кўра, 1938 йилда чорва сони ёппасига жамоалаштиришдан олдинги, яъни 1928 йилдаги даражасига етмаган. Ваҳоланки, жамоалаштиришдан аввал чорва сони октябр тўнтаришидан олдинги сонидан икки баробар кам бўлган. Бунинг асосий сабаби собиқ Иттифоқ ҳукуматининг “пахтачиликни биринчи даражали иш” деб, чорвачиликни эса “иккинчи даражали тармоқ” деб қараганида эди. Совет давлатининг XX аср 30–йилларида олиб борган қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш сиёсати ўлкадаги чорва моллари сонининг кескин

қисқаришига ва тажрибали чорвадорларнинг қўшни давлатларга чиқиб кетишига сабаб бўлган[13].

Мустақиллик йилларида ҳукумат томонидан хусусий тадбиркорликка катта имкониятлар берилиб, чорвачиликни қўллаб – қувватлаш борасида ижобий ўзгаришлар рўй бермоқда. Бугунги кунда тоғ ва тоғолди туманларида аҳолининг сони йилдан йилга фақат табиий кўпайиш ҳисобига ошиб бормоқда. Жумладан, 1970–2001 йилларда аҳоли Бахмал туманида 2,5 мартага, Ғаллаорол ва Зоминда 2,2 баробар ва Фориш туманида 1,5 баробарга ортган. Аҳоли ва унинг қўлидаги чорванинг кўпайиб бориши, аввало яйловга ва сувга бўлган талабини ошишига сабаб бўлади. Тадқиқ этилаётган ҳудуднинг асосий сув манбалари Сангзор ва Зоминсув дарёлари, Сайхонсой, Равотсой, Пешағорсойлар ва кўплаб булоқ, чашма, кам сонли коризлар ҳисобланади. Аммо мазкур сув манбалари тоғ ва тоғолди ҳудудларида истиқомат қилуви аҳолининг ҳаёт манбаи ҳисобланувчи сувга бўлган эҳтиёжини қондира олмайди[16].

Тадқиқотчи А. Бабабековни ёзишича, тоғ ва тоғолди туманларида ўтган йилларга нисбатан аҳоли жойлашувида тобора зичлашиш кузатилмоқда. Бунинг оқибатида ҳатто бир вақтлар чорва моллари учун муҳим озуқа манбаи бўлган яйловлар ўрнини аҳоли турар жойлари эгаллаб бормоқда. Жиззах вилоятида охириги аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, 475 та қишлоқлар мавжуд бўлган бўлса, қишлоқлар сони ва аҳолининг муттасил ошиб бориши ва кенгайиши натижасида бугунги кунда уларнинг сони 561 та (2001 йил) тага етган[2].

Бугунги кунда яйловларни тиклаш, асл ҳолича ва анъанавий хўжаликларни сақлаб қолиш бўйича ҳукумат томонидан бир қатор ишлар амлга оширилмоқда. Ҳусусан, “Яйловлар тўғрисида қонун”нинг қабул қилиниши орқали яйловлар ва улардаги озуқа бўлган ўсимликларнинг табиий қопламига эга ерларни давлат томонидан муҳофаза қилиш дастури ишлаб чиқилди.

Бу лойиҳа доирасида чўл, тоғ олди ва тоғлардаги яйловлардан мавсумий йилнинг фақат муайян вақтида фойдаланиш орқали атроф – муҳитга ва яйловларга зарарни камайтириш чоралари ишлаб чиқилган. Бу орқали чорвачиликни сақлаб қолиш ва яйловларни тартибга солиш, чорва маҳсулотларини кўпайтириш, уларнинг сифатини яхшилаш ва таннархини арзонлаштиришда чорвадорларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатишни мақсад қилиб олган[1].

Хулоса қилиб айтганда, асрлар мобайнида Жиззах воҳаси ижтимоий – иқтисодий ва маиший ҳаётида чорвачилик муҳим ўрин эгаллаб келган. Айниқса ўтган аср бошларида чорвачилик ярим ўтроқ ва ўтроқ аҳоли хўжалигида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Чорвадорлар иқтисодий манфаатдорлик келтирувчи мазкур хўжалик йўналишини узоқ даврлар мобайнида тўплаб, сақланиб қолган амалий тажриба, билим ҳамда кўникмаларини авлоддан – авлодга етказишга ҳаракат қилганлар. Сўнгги йилларда воҳада қўйларни ва қорамолларни хонаки усулда бўрдоқи қилиб боқиш кенг тарақалиб бормоқда. Бу усул ўз навбатида асрлар давомида ота – боболаримиз асраб – авайлаб келган чорвачилик билан боғлиқ урф – одат ва маросимларни йўқолиб кетишига замин яратмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент, 2007. – Б. 145–158.
2. Бабабеков А.Д. Тоғ ва тоғолди минтақаси аҳолиси этноиқтисодига табиий – шароит ва этноэкологик омиллар таъсири // Марказий Осиё тарихи ва археологияси муаммолари (Республика илмий конференция материаллари). 1 – қисм, – Самарқанд, 2018. – Б. 36–38–39.
3. Бабабеков А.Д. XX асрда Ўзбекистон тоғли туманларида этноиқтисодий жараёнлар (сангзор – зомин минтақаси мисолида). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Т., 2021. –Б. 4.
4. Базарбаев А. Жиззах воҳасида яйловлардан фойдаланиш масаласи (XIX аср охири – XX аср бошлари) // “Уструшона Буюк ипак йўлида, унинг минтақалараро сиёсий – иқтисодий ва маданий муносабатларни ривожлантиришдаги ўрни (антик ва ўрта асрлар даврида)” мавзусидаги Республика илмий – амалий анжумани материаллари. – Гулистон, 2016. – Б. 54.

5. Бердиев Х.А. “Нурота тарихий топонимияси” манбашунослик таҳлили. – Т.: Университет, 2020. – Б. 60.
6. Жабборов И.Ж. “Ўзбеклар”. – Тошкент, 2008. – Б. 52.
7. Икромов Т.Х. Чорвачилик асослари. – Тошкент, 1996. – Б. 3.
8. Кармышева Б.Х. Типы скотоводства в южных районах Ўзбекистана и Таджикистана // СЭ вып. – Москва, 1969. – № 23. – С. 86.
9. Қобулов Э. XVIII асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Сурхон воҳаси хўжалиги. Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган дисс. – Термиз, 2014. – Б. 166.
10. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. – М.: МГУ. 1980. – С. 25–44–51.
11. Салимов Т. Нурота ва нуроталиклар. Монография. – Тошкент, “Университет”, 2019. – Б. 69–41.
12. Тошбоев Ф.Э. Уструшона чорвадорларининг антик давр маданияти. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Самарқанд, 2017. – Б. 13.
13. Тўйчибоев Б., Гулбоев Б., Маматов А. Уструшонанинг ҳудуди хусусида // Уструшона буюк ипак йўлида, унинг минтақалараро сиёсий – иқтисодий ва маданий муносабатларни ривожлантиришдаги ўрни, мавзусидаги Республика илмий – амалий анжумани материаллари. – Гулистон, 2016. – Б. 108.
14. Фориш тумани (Фориш туманининг 60 йиллигига бағишланади). [Нашрга тайёрловчи Нобўта Худонов]. – Т.: “Қомуслар”, 1996. – Б. 9.
15. Ҳайдаров Ҳ.Ҳ. Жиззах вилояти тарихи. – Т., “Меҳнат”, 1996. – Б. 11. (Haydarov H.H. History of Jizzakh region. – T., “Mehnat”, 1996. – B. 11.)
16. Ҳайдарова С.А. Жиззах вилояти тоғли ҳудудлари қишлоқларининг ривожланиш хусусиялари // [www. ziyounet.uz](http://www.ziyounet.uz).

=====

XX АСР БОШЛАРИДАГИ МАДАНИЙ ҲАЁТ ВА СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ДАВРИЙ МАТБУОТДА ЁРИТИЛИШИ.

Мингноров Абдухолик Тошмирзаевич
Низомий номидаги Ўзбекистон миллий педагогика
университетининг тарих кафедраси
доценти., тарих фанлари доктори

Аннотация. Совет иттифоқи Туркистон сўнгра эса Ўзбекистон Республикасида ўзбек халқининг маданиятига нисбатан салбий таъсир кўрсата бошлайди. Большевикларнинг Ўзбекистон бошқарувини тўлиқ ўз қўлларига олгач, миллий зиёлиларнинг қатагонга учрашига сабаб бўлади. Ўлкадаги маданий жараёнларни, маорифни энг асосийсига газета ва журналлар назоратини осонлаштириш мақсадида имло масаласини кун

тартибига қўйиб, миллий қадриятларни эса паймол этила бошлайдилар. Бундай жараёнлар даврий матбуот саҳифаларида акс этган. Ушбу мақола ўша даврдаги манбалардан бири ҳисобланган даврий матбуот материаллари орқали очиб берилган.

Калит сўзлар: Маданий инқилоб, жаҳид мактаблари, асори-атиқа, усули жаҳид, янги ўзбек алифбе қўмитаси, шўро, қурултой, лотинлаштириш, декрет, қатагон, тўнтариш.

Аннотация. Советский Союз начал оказывать негативное влияние на культуру узбекского-народа в Туркестане, а затем и в Республике Узбекистан. Когда большевики взяли под полный контроль Узбекистан это вызвало репрессии против национальной интеллигенции. Чтобы облегчить контроль над культурными процессами и образованием особенно газет и журналов на повестку дня ставится вопрос правописания начинают попираются национальные ценности. Такие процессы нашли отражение на страницах периодической печати Данная статья была раскрыта благодаря материалам периодической печати, которые считаются одним из источников того времени.

Ключевые слова: Культурная революция современные школы артефакты современной метод комитет нового узбекского алфавита шура съезд латинизация указ репрессии переворот.

Abstract. The Soviet Union began to have a negative impact on the culture of the Uzbek people in Turkestan and then in the Republic of Uzbekistan. When the Bolsheviks took full control of Uzbekistan it caused repression of the national intellectuals. In order to facilitate the control of cultural processes and education especially newspapers and magazines the issue of spelling is put on the agenda and national values begin to be violated. Such processes were reflected in the pages periodical press. The article was revealed through periodical press materials which are considered one of the sources of the time.

Key words: Cultural revolution, modern schools, artefacts, modern method, new Uzbek alphabet committee, shura, congress, Latinization, decree, repression, coup.

Ҳар бир халқнинг маданий жихатдан қандай ҳолатда эканлигини кўрсатиб турадигани, бу унинг маданий мероси билан боғлиқдир, яъни аجدодларидан қолган маданий-маърифий мерослари билан ўлчанади. Шунинг учун ҳам буюк аجدодларимиздан етук ва баркамол авлодни етиштириш мақсадида юзлаб асарлар қолдирганликларининг моҳияти ҳам шундадир. Бироқ босқинчилик йўли билан ўзга юртни эгаллаб олган давлатлар эса маҳаллий халқни ўзларига сўзсиз буйсундириш мақсадида уларнинг маданий меросини йўқ қилишга ҳаракат қилганлар. Жумладан, большевиклар томонидан бундай ҳаракатларни ўтган асрнинг 20-30 йилларида бизнинг

юртимизда ҳам амалга оширган эдилар. Совет иттифоқи Туркистон сўнгра эса Ўзбекистон Республикасида ўзбек халқининг миллийлиги йўқотиш, умуман, маданиятига нисбатан ўта агрессив сиёсат олиб борган эдилар. Бундай ҳолатларни ўша вақтдаги даврий матбуот саҳифаларидаги материаллар орқали ўрганиш имкониятига эга бўлиш мумкин. Коммунистик тузумнинг Ўзбекистон Республикасидаги маданий жараёнларга нисбатан олиб борган сиёсатини беш ҳолат бўйича таҳлил этиб, кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз:

- 1.Моддий ва маданий мерослар. Асори-атиқалар ҳолати ва уларга бўлган муносабат масаласида;
- 2.Буюк алломаларга муносабат масаласининг ёритилишида;
- 3.“Маданий инқилоб” тушунчаси ва унга муносабат масаланинг даврий матбуотда ёритилишида;
- 4.Адабиёт, санъат, қироатхонлик, мусиқа маданиятларининг даврий матбуотда ёритилишида;
- 5.Миллий зиёлилар, жаҳидлар ва маҳаллий кадрлар фаолиятига муносабат масаласида.

Шу ўринда Туркистондаги жаҳидчилик ҳаракатига оид баъзи манбаларга мурожаат қиламиз.

“Қизил чойхоналарнинг қиладиган ишлари ва ташкил қилиш йўллари”. (Маориф ва ўқитувчи. 1925й.№1 90-96), “Бибиҳоним мадрасаси”.(Маориф ва ўқитувчи. 1925й.№4), “Нафис санъатлар ва асори атиқанинг муҳофазаси”.(Маориф ва ўқитувчи. 1926й.№2.56-61), “Тил ва адабиётимиз”.(Маориф ва ўқитувчи. 1926й.№ 11-12. 144-148), “Бухоро шаҳри ва эски бинолар” (Маориф ва ўқитувчи. 1926й.№3-4.29-35), “Қўқонда вайрон ётган мадрасаларни бузиб мактаб бинолари солаётир”.(Худосизлар.1930й.№5-6 8-20). Аждодларимиздан бой моддий ва маънавий мерос қолганки,ушбу маънавиятимиз дурдоналари оид маълумотлар ўтган асрнинг 20-30 йилларидаги даврий матбуот саҳифаларида учратиш мумкин. Бундай асори-атиқаларнинг кўплари вайрона ҳолатда турган бўлса, баъзилари эса ушбу ёдгорликнинг олдинги ҳолати ва бузилгандан кейинги ҳолатдаги расмлари ҳам берилган.

“Қизил чойхона, клубларнинг биринчи босқичи ва биринчи ячейкаси ҳисобланади. Бизни ўраб олган деҳқон оммаси орасидаги маданий маориф ишларини фақатгина қизил чойхоналар орқали йўлга қўйиш мумкин мумкин.

Лекин қишлоқлардаги чойхоналар бу кунгача кустарлик йўли билан давом эттирилди. Холбуки, ҳар бир қизил чойхонанинг ёнида саводсизликни битириш мактаби, сиёсий савод ва табиатни ўрганиш тугараклари ҳамда кичкириб ўқиш жойларини очиш лозимдир.

Шаҳар клублари билан қишлоқлардаги қизил чойхона ишчиларини бирлаштириш, шаҳар-қишлоқ муносабатларининг маҳкамламоғига йўл очди.”Қизил чойхоналар қишлоқлардаги маданий маориф ишларининг марказидир” [1], - деган яқдил фикр билан қурултой яқунланди.

“ХIII фирқа қурултойи қишлоқларда онг-билим тарқатувнинг марказий ўқув уйлари (Ўзбекистон шароитида қизил чойхоналар) бўлмоғи лозим эканлигини кўрсатди.

Қизил чойхоналарнинг сон жиҳатига келганда Ўзбекистон жумҳуриясида жами 250-300 талиги маълум қилинади. Бугун, сиёсий маориф шуъбалари қизил чойхоналарни тафтиш қилиб, фақатгина чой сотишлик билан машғул бўлган қизил чойхоналарни ёпмоқлари лозимдир. Шундан келиб чиқиб қизил чойхоналарни очиш хусусида қуйидаги тухтамга келинди:

1. Қизил чойхоналарни ҳар бир қишлоқда очмай, балки район марказида очиш керак. Чунки, ҳар бир районда камида 5-6 тага тегишли бўлганлиги сабабли, районга қишлоқлардан деҳқонлар доимий сурабда иш юзасидан келиб туради. Одатда ҳар бир район бир неча волос ва қишлоқларни ўз ичига олади.

2. Қизил чойхона очиш учун 3 та ёки 5 та одамдан иборат комиссия ташкил этмоқ лозимки, унда фирқа, қўшчи ташкилотларидан вакиллар бўлиб, уезд сиёсий маориф шуъба мудир ёки унинг раҳбарлиги остида иш кўрмоқлари зарур.

3. Комиссия биринчи навбатда қизил чойхона учун мувоффиқ жой топиши лозим.

Жой шундай маҳаллада бўлсинки, ҳар холда волост ижроқуми ёки фирқа, қўшчи ташкилотларидан узоқда бўлмасин. Жой фақат чойхонадан иборат бўлмай, балки унинг қошида иш билан келган деҳқонларга от-араваларни

қўймоқ учун сарой ва ўзларига меҳмонхона, қироқтхона ва кутубхона учун ҳар хил бурчакларга махсус бўлимларнинг бўлмоғи лозим.

4. Қизил чойхоналарга мудир кўрсатилганда хат-саводли, сиёсатдан хабардор, шу ишни хохловчи, фирқали комсомол ёки қўшчи аъзоларидан бўлмоғи лозим.

5. Қизил чойхона қошида қироатхона ва кутубхонанинг бўлмоғи мутлоқ лозимдир.

Қизил чойхонанинг деворлари ҳар хил плакат, инқилобий шиор, инқилобий йўлбошчиларнинг расмлари билан безатилган бўлмоғи шарт. Ҳар бир қизил чойхонада ерли халқ тилида чиқадиган ҳар хил газета, журналлар, ҳар хил адабиёт, роман, хикоя, сиёсий китобларнинг бўлмоғи лозим. Моддий мероснинг баъзилари, совет иттифоқи даврида тузатилган бўлсада, бироқ кўплари асари-атиқаларга бўлган муносабат ёмонлигидан, буни бир эскилик деб билиш натижасида емирилиб, йўқ бўлиб кетишига олиб келади. Большевикларнинг 1920 йилда Бухоро амирлигининг тугатишга қаратилган урушда бошқа бир қанча бинолар қатори Минораи Калон ҳам тўп ўқлари ва самалётдан ташланган снарядлар натижасида анча зарар кўради.

“Бухорода 64 та мактаб очилган бўлиб, шундан 53 таси ўзбек мактаблари[2]” эди. Усули жаид – мактабларнинг бошланғичи бўлиб, 1893 йилда Исмоилбек Гаспринский ташвиқоти билан дастлаб Самарқандда очилади. Бироқ ушбу мактаб 40 кундан ортиқ яшалмасдан ҳукумат томонидан ёпилади. 1898 йилда Тўқмоқда ҳам жаид мактаби очилди. 1899 йилда Тошкентда Маннон Қори мактаб очади. 1901 йил февраль ойида ички Русиядан Салоҳиддин Мажидий келиб Қўқонда мактаб очади. Шу йили апрель ойида Самарқандда Абдуқодир Шакурый ҳам мактаб очди. 1903 йилда Самарқандда Беҳбудийнинг фаолияти билан Хожи Муин Шакурый мактаблари очилади. Шу пайтларда Хоразм ва Бухорода ҳам янгилик ҳаракатлари бошланиб, усул жаид мактаблари таъсис этила бошлади. 1904 йилда Тошкентда Мунаввар Қори ва Абдулла Авлониёлар томонидан ҳам мактаблар очилади. Бу мактаблар ўзларининг амалий фойдасини кўрсатди.

Охранка маълумотларига қараганда 1912 йилда Тошкентда 12та, Қўқонда 16та усул жаҳид мактаблари бор эди. 1917 йил бошларига келиб жаҳид мактабларининг сони 104тага етган” [3] лиги тўғриси даги маълумотларни учратиш мумкин. Ушбу жараёнлар миллий зиёлилари мизнинг ҳаракатлари туфайли Туркистонда янгилашиш сари қилинаётган ишларнинг самараларининг натижалари эди. Бироқ, большевиклар Ўзбекистон бошқарувини тўлиқ ўз қўлларига олгач усул-жаҳид мактабларининг тугатилишига, миллий зиёлилар, жаҳидларнинг қатағон қилинишига олиб келади. “Шўролар иттифоқининг орқада қолган ўлкаларида давом этган ва чет ўлкаларда ҳам таъсир кўрсатган маданий инқилоблардан энг буюк инқилоб, Ленин тарафидан 1922 йилдаёқ белгиланиб ўтилган лотин имлосидаги янги алифбени араб алифбосига нисбатан қарши қўйилиб, оммавий, инқилобий тажриба касб этди. Шўролар Озарбайжонда 1922 йилдан бошлаб лотинлаштириш ишига киришди. Унинг орқасидан Туркия ҳам қолишмади. Лотинлаштириш Шарқ халқларини яқинлаштириш йўлида жуда катта қадамдир. Ленин янги алифбе ҳаракатини “Шарқда буюк инқилобдир”, - деб тақлид қилиб ўтган эди. Янги алифбе шўролар иттифоқи халқлари ўртасида жуда қисқа муддат ичида (1922 йилдан бошлаб) ниҳоят катта ғалаба қозониб, ютуқларга эришаётибди. [4]”, деб ёзган эди боқулик жамоат арбоби Оғамали. Ўзбекистон Республикаси янги алифбе Марказий Қўмитасининг раиси Й. Охунбобоев ўз мақоласида шундай ёзади: “Бизда янги алифбега кучиш масаласи баъзи бир ўртоқлар томонидан 1921 йил Тошкентда, 1924 йилда Хоразмда қўзғатилган эди. Бироқ бу вақтларда янги алифбонинг аҳамиятини тушунган ўртоқлар оз бўлди. Иккинчидан, кечириётган сиёсий аҳволимиз эса бошқача бўлган. 1926 йили Бокуда бўлган Туркиёт қурултойи янги алифбени қабул қилиш қарорини Ўзбекистонда ҳам янги алифбега кучиш ишининг амалий равишда бошланишига сабаб бўлди. Ушбу қурултойдан кейин Ўзбекистон Марказий Ижроия Қўмитаси олдида ўзбек янги алифбе Марказий Қўмитаси ташкил қилинди. Янги алифбе лойиҳаларини тузиш ишига киришди ва маҳаллаларда янги алифбе қўмиталарини тузиш учун расмий буйруқлар берилди. 1927 йил

ёз ойида махсус янги алифбе ишчиларини тайёрлаш ва савод чиқариш курслари ташкил қилинди. 1928 йил январь ойидаги иттифоқ ҳукуматининг янги алифбо Марказий Қўмитасининг Тошкент шаҳрида бўлган иккинчи ва шу йилнинг март ойида бўлган учинчи сессиясидан кейин янги алифбе ишлари оммавий тус ола бошлади. Статистик маълумотларга кўра ҳозирда жумҳурият миқёсида янги алифбе саводчилари жами 76,643 нафар ҳисобланади[5]”,- деб ёзган эди. Шокир Сулаймон ҳам ўз мақоласида: “Март ойининг ўрталарида бўлиб ўтган Ўзбекистон янги алифбе Марказқўмининг биринчи пленумида лотинлаштириш ҳаракатларини ютуқларимиз сифатида қарши олганлиги таъкидланди. Пленум бир овоздан араб алифбосига тантанали фотиҳа ўқиб, янги алифбони турмушга тадбиқ этиш масаласига киришганлигини таъкидлаб ўтган эди. Маориф комиссари Маннон Рамзининг “Ўзбекистонда лотинлаш тириш ишлари ва келгуси вазифалар” деган муҳим ва жонли маърузаси пленумда марказий ва асосий ўринни олди. Расмий декрет чиқиши билан бутун муассасалар янги алифбони давлат алифбоси деб таниб, уни борлиққа чиқаришга бор куч қувватларини сарф қилишлари керак[6]”,-деб ёзган эди.

Ўтган асрнинг 20–30-йилларда Ўзбекистондаги сиёсий қатағонлар бутун жамиятни қамраб олди. Бу сиёсат нафақат диндорлар, мулкдор бойлар, балки советлар томонидан амалга оширилаётган тадбирларга қарши чиққан деб топилган барча-барча табақа аҳлига нисбатан қўлланилган эди. Шундан келиб чиқиб, қатағонлар Ўзбекистонда оммавий тарзда амалга оширилганлигини кўрсатади. Қатағонга учрамаган ҳеч бир соҳа, ҳеч бир ижтимоий қатлам кишиси қолмаганди. Совет мафкуравий тизими республикада ўз босимини янада кучайтириш мақсадида сунъий тарзда “зараркунанда”, “халқ душмани”, “муштумзўр”, “чет эл агенти” ва бошқа иборалар билан маҳаллий халқ вакилларини бадном қилишга қаратилган сиёсат олиб бордилар. Натижада, ушбу даврда халқимизнинг асл фарзандлари турли хил асоссиз айб ва туҳматлар билан ўзи яшаб турган хонадонидан узоқ ўлкалар, Украина, Қозоғистон, шунингдек, Россиянинг олис ўлкаларига сургун қилинишига ёки отиб ташланишига сабаб бўлган эди. “Октябрь тунтариши жадиждларни

аксилинқилобчилар лагерига ўтказиб юборди. Шундан сўнг жаидларни “босмачилар”га рахбар кадрлар етиштираётганликда, Қўқон автономиясининг тузишда ва совет ҳукуматиға қарши кадрлар етиштиришда” айблаб, уларға нисбатан нотўғри маълумотлар тарқатила бошлайдилар. Аҳолини ҳаракатға келтирувчи куч ҳисобланган жаидларға эътибор қаратилиб, уларнинг халқ орасидаги обрўсини тушириш мақсадида, гўё жаидлар Туркистон мухторияти ва қаршилиқ ҳаракатларига кадрлар тайёрлаб берадиган куч сифатида кўрсатилиб, кейинчалиқ уларнинг қатағон қилинишларига сабаб бўлди. Маданий инқилоб газетасида М.Маҳсумов билан Ишчановлар ҳамкорлигидаги мақоласида Нури Алимовни қоралашға қаратилган бўлиб, унда Нури Алимов, гўё А.Қодирий ва Усмон Носирларни “ўзбек совет ёзувчиларининг энг яхши устозлари” деб мақтаган деган. “Ҳозир Нури Алимов 2 йиллик ўқитувчилар институтида дарс бериб келмоқда. Халқ душмани Абдуллаевнинг синглиси Баҳри Абдуллаева, Файзулла Хўжаевнинг қариндоши Муборак Хўжаева ва Қ.Беригиннинг жияни Бобожоновлар эса ҳеч нарсга кўрмагандек бемалол ўқиб келмоқдалар. Кишини шуниси ғазаблантирадики, институт кутубхонасида ҳозиргача Абдулла Қодирийнинг асари, Чўлпоннинг таржима қилган асарлари ва Қурбон Беригиннинг таҳрири остида чиққан “Совет адабиёти” журналининг 5-сони сақланиб келмоқда. Бундай мафкурамизга ёт бўлган китоблардан бир қанчасини топиш мумкин” [7], деган фикрларни илгари суриб, бу билан нафақат тухматлар туфайли ноҳақ айбланган зиёлиларнинг, балки уларнинг оила аъзолари ва қариндош-уруғларининг ҳаётларига ҳам раҳна сола бошлайдилар. “Миллатчи С.Зуфарийнинг хотини Муборак Сиддиқова эрининг фош қилинганидан кейин ҳам уни “оқлаш” учун идорама-идора югурмоқда. Ҳатто, эри сургун қилинган жойға ҳам борди. Шунини ўзи бу аёлни ҳам қандай қилиб эри билан алоқада эмас, деб бўлади. Ахир очик кўриниб турибдику, Муборак халқ душмани бўлган эрининг энг яқин фикрдоши ва ғамхўри ҳисобланади. Муборак Сиддиқова ишлаб турган Свердлов номли мактабдаги комсомол ўқитувчилари унинг бу ярамасликларини фош қилиб, уни ўз сафидан ҳайдашлари” [8] керак,

деб ёзган эди. Юқоридаги келтирилган манбалардан кўриниб турибдики, большевиклар тузган коммунистик режим Ўзбекистонда ўта дахшатли катагончилик сиёсатини олиб борганлигини кўрсатади. Мана шундай мудҳиш воқеаларнинг такрорланмасликлари учун биз доимо огоҳ бўлишимиз, билимдон бўлишимиз ва бир-бирларимизни куллаб-қўвватлашимиз даркор.

ФОЙДАЛАНГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР:

1. Қизил чойхона ва клублар//Туркитсон 1924й.19 июль.№311.
2. Ўзбекистон жумҳуриясида мактаб ишлари.//Қизил Ўзбекистон.1924й. 5 дек. №1(412)
- 3.М.Ғиёсов.Туркистонда усули лиши.//Коммунист.1928.№.8. Б.55-64. жаҳид мактабларининг туғилиши
4. Маданий инқилоб ва янги алифбе.// Маориф ва ўқитувчи. 1928. №12. Б.7-12.
5. Й.Охунбобоев.Ўзбекистонда янги алифбо.//Аланга.1928. №12. Б.6-7. ва унинг тарқа
6. Ш.Сулаймон. Янги алифбе марказқўми пленумининг яқунлари.//Маориф ва ўқитувчи.1928. №4.
7. Жаҳидларнинг аксилинқилобий моҳиятини бутунлай фош қилиб ташлайлик // Маданий инқилоб . – 1935. – №4.
8. Институт душман унсурлардан тамом поклансин // Маданий инқилоб. – 1937. – № 89 (331).

=====

AN'ANAVIY BOSH KIYIM MADANIYATINING SHAKLLANISHI VA ETNOMADANIY XUSUSIYATLARI

Darmonova Mashhuraxon Adiljon qizi

*Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy-tadqiqot instituti bo'lim mudiri,
tarix fanlari doktori (DSc), katta ilmiy xodim*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Markaziy Osiyo xalqlarida an'anaviy bosh kiyim madaniyatining shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti va etnomadaniy xususiyatlari tahlil etilgan. Bosh kiyimlarning tashqi ko'rinishi, shakli, bezaklari, tayyorlanish texnologiyasi va ularda qo'llanilgan ramziy belgilarning xalqlarning ijtimoiy-maishiy hayoti, urf-odatlarini, diniy-e'tiqodiy qarashlari hamda dunyoqarashi bilan bog'liq jihatlari yoritilgan. Shuningdek, o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik va turkman xalqlarining an'anaviy bosh kiyimlari qiyosiy tahlil qilinib, ulardagi umumiy va o'ziga xos etnik-madaniy belgilar aniqlangan. Shuningdek, maqolada an'anaviy bosh kiyimlarning avloddan-avlodga o'tib kelayotgan bilim va ko'nikmalarni

saqlashdagi o'rni hamda ularni nomoddiy madaniy merosning muhim elementi sifatida o'rganish va asrash masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Bosh kiyim, nomoddiy madaniy meros, etnik an'analar, milliy libos, an'anaviy hunarmandchilik.*

Аннотация. *В статье анализируются формирование, историческое развитие и этнокультурные особенности традиционной культуры головных уборов народов Центральной Азии. Освещаются особенности внешнего вида, формы, орнамента, технологии изготовления головных уборов, а также связь используемых в них символических элементов с социально-бытовой жизнью, обычаями, религиозно-мировоззренческими представлениями и духовной культурой народов. Кроме того, проведён сравнительный анализ традиционных головных уборов узбеков, казахов, кыргызов, таджиков и туркмен, выявлены их общие и специфические этнокультурные признаки. Особое внимание уделено роли традиционных головных уборов в сохранении знаний и навыков, передаваемых из поколения в поколение, а также вопросам их изучения и сохранения как важного элемента нематериального культурного наследия.*

Ключевые слова: *головной убор, нематериальное культурное наследие, этнические традиции, национальный костюм, традиционное ремесло.*

Abstract. *This article analyzes the formation, historical development, and ethnocultural characteristics of the traditional headwear culture of the peoples of Central Asia. It examines the appearance, forms, ornamentation, production techniques, and the relationship between the symbolic elements used in traditional headwear and the social and everyday life, customs, religious beliefs, worldview, and spiritual culture of the peoples. In addition, a comparative analysis of the traditional headwear of Uzbeks, Kazakhs, Kyrgyz, Tajiks, and Turkmens is provided, identifying their common and distinctive ethnocultural features. Particular attention is paid to the role of traditional headwear in preserving knowledge and skills transmitted from generation to generation, as well as to the study and preservation of headwear as an important element of intangible cultural heritage.*

Keywords: *headwear, intangible cultural heritage, ethnic traditions, national costume, traditional crafts.*

Markaziy Osiyo xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati tizimida bosh kiyimlar alohida o'rin tutadi. Insoniyat tarixining ilk bosqichlaridanoq boshni tashqi muhit ta'siridan himoya qilish ehtiyoji turli shakldagi bosh kiyimlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Keyinchalik bosh kiyimlar nafaqat amaliy vazifani bajaruvchi buyum, balki ijtimoiy maqom, etnik mansublik, yosh, jins, kasb va diniy qarashlarni ifoda etuvchi muhim madaniy belgiga aylandi. Shu jihatdan qaraganda, Markaziy Osiyo xalqlarida shakllangan bosh kiyimlar madaniyati ko'p asrlik tarixiy

jarayonlarni, xalqlarning turmush tarzi va dunyoqarashini o'zida mujassamlashtirgan noyob madaniy meros hisoblanadi.

Markaziy Osiyo hududida yashagan qadimgi aholi orasida bosh kiyimlardan foydalanish miloddan avvalgi ming yilliklarga borib taqaladi. Arxeologik qazishmalar davomida topilgan terrakota haykalchalar, devoriy tasvirlar, tangalar va boshqa moddiy manbalar bu hududda bosh kiyimlarning turli shakllari keng tarqalganligini ko'rsatadi. Xususan, qadimgi Baqtriya, So'g'd, Xorazm va Farg'ona madaniyatlariga oid tasviriy manbalarda yuqori uchli qalpoqlar, yumaloq shakldagi bosh kiyimlar, sallalar va matodan tayyorlangan turli yopinchilar aks etgan.

Qadimgi sak va massaget qabilalarida uchli bosh kiyimlar keng tarqalgan bo'lib, ular hokimiyat va harbiy qudrat ramzi sifatida qaralgan. Bunday bosh kiyimlar haqidagi ma'lumotlar qadimgi yunon tarixchilari asarlarida ham uchraydi. Arxeologik topilmalar orasidagi tasvirlar mazkur bosh kiyimlarning nafaqat amaliy ahamiyatga, balki muayyan marosimiy vazifalarga ham ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyo xalqlarida bosh kiyim madaniyatining shakllanish tarixi insoniyat sivilizatsiyasining dastlabki bosqichlariga borib taqaladi. Bosh kiyim insonni iqlim ta'siridan muhofaza qiluvchi amaliy buyum, shuningdek, jamiyatdagi ijtimoiy maqom, etnik mansublik, yosh, jins, kasb-kor va diniy-e'tiqodiy qarashlarni ifoda etuvchi muhim madaniy belgi sifatida ham shakllangan. Shu sabab ushbu hududda yashagan qadimgi xalqlarning turmush tarzi, xo'jalik faoliyati va madaniy an'analarini o'rganish bosh kiyim madaniyatining ildizlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yozma manbalar va arxeologik tadqiqotlar miloddan avvalgi VII–VI asrlarda hozirgi O'zbekiston hamda unga tutash hududlarda bir nechta yirik etnik va siyosiy birlashmalar mavjud bo'lganini tasdiqlaydi. Bu davrda Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida sug'diylar, Amudaryoning quyi oqimida xorazmliklar, Surxon vohasi va unga tutash hududlarda baqtriyaliklar, keng dasht va cho'llarda esa sak hamda massaget qabilalari istiqomat qilgan. Ularning har biri yashash muhiti, xo'jalik tizimi va madaniy an'analariga muvofiq o'ziga xos kiyinish madaniyatini, jumladan, bosh kiyim shakllarini vujudga keltirgan.

Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida yashagan sug‘diylar qadimgi O‘rta Osiyoning eng taraqqiy etgan dehqonchilik va shaharsozlik madaniyatiga ega xalqlaridan biri hisoblangan. Yunon mualliflari ushbu hududni So‘g‘diyona, uning aholisini esa sug‘diylar deb atagan. Sug‘diylarning yuksak hunarmandchilik an‘analari, ayniqsa, to‘qimachilik, ipakchilik, zargarlik va kashtachilik sohalaridagi taraqqiyoti ularning kiyinish madaniyatida ham yaqqol namoyon bo‘lgan. Sug‘diy devoriy rasmlari, haykaltaroshlik namunalari va arxeologik topilmalar erkaklar hamda ayollarning turli shakldagi matoli, charm yoki jundan tayyorlangan bosh kiyimlardan foydalanganini ko‘rsatadi. Ushbu bosh kiyimlar himoya vositasi bo‘libgina qolmay, ijtimoiy maqom va lavozimni ham ifodalagan.

Amudaryoning quyi havzasida yashagan xorazmliklar qadimgi sug‘orma dehqonchilik madaniyatining muhim markazlaridan birini tashkil etgan. Yunon manbalarida ularning yurti Xorasmiya deb qayd etilgan. Xorazm hududida topilgan qadimgi qal‘alar, haykallar, tangalar va devoriy tasvirlarda turli xil bosh kiyimlar aks ettirilgan. Ular orasida baland qalpoqlar, yumaloq shakldagi bosh kiyimlar va mato bilan o‘ralgan sallalar uchraydi.

Sug‘diylarning janubiy qo‘shnilari hisoblangan baqtriyaliklar Surxon vohasi, shimoliy Afg‘oniston va janubiy Tojikiston hududlarida yashagan. Qadimgi yunon va rim mualliflari bu mamlakatni Baqtriya yoki Baqtriana deb ataganlar. Baqtriya Sharq va G‘arb sivilizatsiyalari tutashgan muhim madaniy markazlardan biri sifatida shakllangan. Bu yerdagi haykaltaroshlik, devoriy bezaklar va tangalarda turli xil bosh kiyimlar tasvirlangan bo‘lib, ularning ayrimlari hukmdorlik ramzi, harbiy martaba yoki diniy mansublik belgisi vazifasini bajargan. Ayniqsa, yumshoq matodan tayyorlangan qalpoqlar, bezakli boshbog‘lar va tojsimon bosh kiyimlar keyingi asrlardagi mahalliy bosh kiyim an‘analariga muayyan ta’sir etgan [1, 39].

Markaziy Osiyoning cho‘l va dasht hududlarida yashagan sak va massaget qabilalari ko‘chmanchi chorvachilik bilan shug‘ullangan. Tabiiy-iqlim sharoiti ularning kiyinish madaniyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Shu sababli ularda jun, namat va charmdan tayyorlangan issiq hamda yengil bosh kiyimlar keng tarqalgan. Qadimgi yunon tarixchilari saklarni uch guruhga ajratgan bo‘lib, ularning eng yirik

qismi saqa-tigraxauda, ya'ni "o'tkir uchli qalpoq kiyuvchi saklar" deb nomlangan. Ushbu nomning o'ziyoq bosh kiyimning ushbu xalq hayotida muhim etnik belgi vazifasini bajarganini anglatadi. Tigraxauda saklari hozirgi Toshkent viloyati va Janubiy Qozog'iston hududlarida yashagan bo'lib, ularning baland uchli namat qalpoqlari tashqi ko'rinishi, amaliy vazifasi va ramziy ma'nosi bilan ajralib turgan.

Qadimgi fors yozuvlari, yunon-rim mualliflarining asarlari, shuningdek, arxeologik yodgorliklardan olingan ma'lumotlar Markaziy Osiyo xalqlarida bosh kiyim madaniyati miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalaridanoq mustahkam an'ana sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Har bir xalqning tabiiy muhiti, xo'jalik turi va ijtimoiy munosabatlari bosh kiyim shakli, tayyorlanish texnologiyasi, ishlatiladigan materiallar hamda bezak tizimiga ta'sir etgan. Dehqonchilik madaniyati rivojlangan vohalarda yengil matodan tikilgan, bezakdor bosh kiyimlar ustunlik qilgan bo'lsa, ko'chmanchi chorvadorlar orasida namat, jun va charmdan ishlangan mustahkam qalpoqlar keng tarqalgan.

Aynan shu ko'p asrlik etnomadaniy tajriba keyingi davrlarda turkiy xalqlar bosh kiyim madaniyatining shakllanishiga asos bo'ldi. Keyinchalik yuzaga kelgan do'ppi, taqiya, qalpoq, telpak va boshqa an'anaviy bosh kiyim turlarida qadimgi sug'diy, xorazmiy, baqtriyalik hamda sak-massaget aholisining amaliy tajribasi, estetik qarashlari va ramziy tasavvurlarining izlari saqlanib qolgan. Shu nuqtai nazardan, do'ppido'zlik san'ati Markaziy Osiyo xalqlarining bir necha ming yillik madaniy taraqqiyoti davomida shakllangan bosh kiyim madaniyatining mantiqiy davomi sifatida baholanadi.

Markaziy Osiyoda shahar madaniyatining rivojlanishi bilan bosh kiyimlarning shakli va bezaklari ham takomillashib bordi. Ayniqsa, Kushonlar davrida (milodiy I–III asrlar) turli etnik va madaniy an'analarning o'zaro ta'siri natijasida bosh kiyimlar xilma-xilligi yanada ortdi. Buddaviy haykaltaroshlik namunalarida ham turli shakldagi bosh kiyimlar bor.

VII–VIII asrlarda arablar ta'sirida islom dinining keng tarqalishi bosh kiyim madaniyatiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Bu davrda salla, chalma va turli matoli bosh kiyimlar keng ommalashdi. Shu bilan birga, mahalliy an'analari saqlanib qoldi

va yangi diniy talablar bilan uyg'unlashdi. Natijada Markaziy Osiyo xalqlariga xos bo'lgan milliy bosh kiyimlar tizimi shakllana boshladi.

IX–XII asrlarda mintaqada ilm-fan, hunarmandchilik va shahar madaniyatining yuksalishi bosh kiyimlar ishlab chiqarish sohasining ham rivojlanishiga xizmat qildi. Ushbu davrda ipakchilik va to'qimachilikning taraqqiy etishi tufayli bosh kiyimlar uchun sifatli matolar tayyorlana boshladi. Naqshdor iplar, zar iplar va turli bezak elementlaridan foydalanish bosh kiyimlarning badiiy qiymatini oshirdi.

Temuriylar davrida bosh kiyimlar davlat va saroy madaniyatining muhim qismiga aylandi. Miniatyuralarda tasvirlangan amirlar, saroy ahli va oddiy xalq vakillarining bosh kiyimlari shakli, rangi va bezaklariga ko'ra bir-biridan farqlanganishi bosh kiyimning ijtimoiy maqom ko'rsatkichi sifatidagi ahamiyatini yanada kuchaytirgan.

XVIII asrda Buxoroga safar qilgan rus sayyohi Filipp Yefremov o'z xotiralarida Buxoro hukmdori Doniyolbiy haramidagi ayollarning bosh kiyimini batafsil tavsiflaydi. Uning qayd etishicha, buxorolik ayollarning bosh kiyimi katta hajmli salla ko'rinishida bo'lib, uning ichki qismi qamish, novda yoki qattiq matodan tayyorlangan maxsus karkas asosida shakllantirilgan. Yefremov bu karkasni "chorak balandlikdagi savatcha"ga qiyoslaydi. Karkas ustidan bir necha qavat mato o'ralib, natijada bosh kiyim baland va hajmdor ko'rinish kasb etgan [2, 28]. Ushbu ma'lumotlar XVIII asrda Buxoro ayollari bosh kiyimining tashqi ko'rinishi va uning tuzilishi haqida ham muhim tasavvur beradi.

Bunday bosh kiyim shakli Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasidagi madaniy aloqalarni ham ko'rsatadi. Xususan, turkman ayollarining **bo'rk** deb atalgan bosh kiyimi ham ichki karkas asosida tayyorlanib, uning ustidan ipak yoki paxta matosi tortilib, ba'zan esa ro'mol o'ralgan. Ushbu holat buxorolik o'zbek va tojik ayollari bosh kiyimlari bilan konstruktiv jihatdan yaqinlikni namoyon etadi. Demak, bosh kiyim madaniyatining ayrim shakllari Markaziy Osiyo xalqlari o'rtasida uzoq yillar davomida kechgan etnomadaniy ta'sir va o'zaro aloqalar natijasida shakllangan.

Markaziy Osiyo xalqlari bosh kiyimlarini ifodalovchi atamalar ham turli hududlarda o'ziga xos ko'rinish kasb etgan. O'zbekistonning Samarqand, Buxoro

va Toshkent vohalarida ayollar boshiga o‘raladigan matoli bosh kiyim **“salla”**, uning kichik shakli esa **“sallacha”** deb atalgan. Navoiy viloyatining Xatirchi tumani, Qo‘shrabot qishlog‘i hamda Qoraqalpog‘istonning ayrim hududlarida shu turdagi bosh kiyim **“rumol”** nomi bilan mashhur bo‘lgan. Bu atama fors-tojik tilidagi **“ro‘ymol”** (“ro‘y” – yuz, “molidan” – artmoq, surtmoq) so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, keyinchalik har qanday ayollar bosh ro‘molini anglatuvchi umumiy atamaga aylangan.

Markaziy Osiyo xalqlarining milliy ayollar bosh kiyimlari

Samarqand, Toshkent va hozirgi Tojikistonning Istaravshan (sobiq O‘ratepa) shahrida keng tarqalgan **“loki”** atamasi ham ayollar bosh kiyimining mahalliy nomi sifatida ma’lum. Buxoroda uning kichraytirilgan **“lokcha”** shakli qo‘llanilgan bo‘lib, u sallaning ma’lum bir qismiga nisbatan ishlatilgan. Bugungi kunda mazkur atama asosan Tog‘li Tojikiston aholisi orasida saqlanib qolgan. Tadqiqotchilar uning kelib chiqishini qadimgi sharqiy eroniy tillar bilan bog‘laydilar [3, 305].

Markaziy Osiyoda ayollar bosh kiyimining yana bir muhim tarkibiy qismi iyak ostiga tushirilib, bo‘yin va ko‘krakni yopib turuvchi matodan iborat bo‘lgan. Samarqand, Jizzax, Toshkent va boshqa hududlarda bu qism **“lachak”** deb atalgan. U nafaqat amaliy vazifani bajargan, balki islomiy odob-axloq me’yorlariga muvofiq ayol tanasini yopish vositasi sifatida ham xizmat qilgan. Qiziq jihati shundaki, Qirg‘iziston va Qozog‘istonning ayrim hududlarida **“elechek”** atamasi butun bosh

kiyim majmuasini anglatgan bo'lsa, Toshkent atrofida ba'zan "lachak" so'zi sallaning o'ziga nisbatan ham qo'llanilgan.

Qirg'iz ayollari bosh kiyimi Markaziy Osiyoda eng yirik va murakkab shakllardan biri hisoblanadi. Janubiy qirg'izlarda u *"kalpak"* yoki *"kuloh"* atamasi bilan bog'liq *"kalo'k"*, shimoliy qirg'izlarda esa *"elechek"* deb atalgan. Elechek bir necha o'n metr oq matoni maxsus usulda boshga o'rash orqali hosil qilingan bo'lib, uning hajmi ayolning yoshi, mavqei va oilaviy holatiga qarab farqlangan. Xuddi shunday an'ana qozoqlarning janubiy hududlarida ham uchraydi [4, 35].

Markaziy Osiyo xalqlari bosh kiyimlari ichida do'ppi alohida o'rin tutadi. Do'ppining kelib chiqishi masalasi etnograflar va san'atshunoslar tomonidan turlicha talqin qilingan bo'lsa-da, uning ildizlari qadimgi turkiy va eroniy xalqlarning yengil bosh kiyimlariga borib taqalishi ta'kidlanadi [5, 56]. Dastlabki davrlarda do'ppi boshni quyosh nuridan himoya qilish va salla ostiga kiyish uchun xizmat qilgan. Keyinchalik u mustaqil milliy bosh kiyim sifatida shakllandi.

"Do'ppi" atamasining o'zi turkiy tillardagi "tepa", "yuqori qism" ma'nolari bilan bog'liqligi haqida ilmiy qarashlar mavjud. Uni Afg'oniston, Eron, Turkiya, Shinjon, Volga bo'yi tatarlari, boshqird xalqlari ham kiyib yurishgan. Uning asosiy konstruksiyasi to'rt yoki dumaloq shakldagi tepa qismi va yon tomonlardan iborat bo'lib, tayyorlanishi nisbatan sodda bo'lgani uchun xalq orasida keng tarqalgan.

Do'ppi tarixi uzoq arslarga borib taqaladi. Uning yuksak badiiy xususiyatlari, kashtalarning naqshinkor ko'rinishlari xalq ijodiyotining ajoyib namunasi sifatida o'zining uzoq rivojlanish yo'lini bosib o'tganligidan dalolat beradi.

Do'ppining shakllanishida tabiiy-geografik muhit ham muhim ahamiyat kasb etgan. Issiq iqlim sharoitida yengil va havo o'tkazuvchi bosh kiyimlarga ehtiyoj yuqori bo'lgan. Shu sababli paxta matolari, ipak va baxmal kabi materiallardan tayyorlangan do'ppilar keng tarqalgan. Ular qulayligi va badiiy bezaklari bilan ham ahamiyat kasb etgan.

XVIII–XIX asrlarga kelib do'ppido'zlik mustaqil hunarmandchilik sohasi sifatida shakllandi. Farg'ona vodiysi, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm kabi hududlarda o'ziga xos mahalliy maktablar vujudga

keldi. Har bir maktab naqshlari, chok usullari, rang tanlovi va kompozitsiyasi bilan ajralib turgan. Masalan, Chust do‘ppilari o‘zining oq ip bilan tikilgan qalampirsimon naqshlari bilan mashhur bo‘lsa, Buxoro do‘ppilari zar iplar va murakkab kompozitsiyalar bilan bezatilgan [6, 77].

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida do‘ppi o‘zbek xalqining milliy ramzlaridan biriga aylandi. Erkaklar, ayollar va bolalar uchun mo‘ljallangan do‘ppilar turli shakl va bezaklarda tayyorlandi. Ayrim do‘ppilar to‘y, sunnat to‘yi, bayram va boshqa marosimlar uchun maxsus tayyorlangan. Naqshlarda xalqning ezgu orzu-umidlari, hosildorlik, farovonlik, muhofaza va baxt-saodat haqidagi tasavvurlari ifodalangan [7, 10–11].

XX asrda sanoatlashuv jarayonlari an’anaviy hunarmandchilikka muayyan ta’sir ko‘rsatgan bo‘lsa-da, do‘ppido‘zlik o‘z ahamiyatini saqlab qoldi. Mustaqillik yillarida milliy qadriyatlarga bo‘lgan e’tiborning kuchayishi natijasida do‘ppido‘zlik san’ati yanada rivojlandi. Bugungi kunda do‘ppi milliy libosning tarkibiy qismi, xususan, o‘zbek xalqining nomoddiy madaniy merosi va milliy o‘zligining muhim ramzi sifatida e’tirof etilmoqda.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo xalqlarida bosh kiyim madaniyatining shakllanishi ko‘p asrlik tarixiy taraqqiyot mahsuli bo‘lib, do‘ppi ana shu jarayonning eng mukammal va barqaror namunalaridan biri hisoblanadi. U o‘zining tarixiy ildizlari, badiiy xususiyatlari va ramziy mazmuni bilan xalq madaniyatining muhim tarkibiy qismi sifatida bugungi kungacha yashab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaeva Sh., Tursunova G., Musabayeva K. “Kashtachilik”. – Toshkent, 2005. – 77-bet.
2. Богословская И., Левтеева Л. “Тюбетейки Узбекистана XIX –XX веков”. – Т.: 2007. – С. 10–11.
3. Исаева-Юнусова Н. Таджикская вышивка. – Москва, 1979. – С. 39.
4. Круковская С.М. В мире сокровищ. – Ташкент, 1964. – С. 56.
5. Сухарева О.А. «Среднеазиатский этнографический сборник». – Москва, 1954. – С. 305.
6. Турсуналиев К. Все цвета радуги. – Ташкент, 1991. – С. 35.
7. Фремов Ф.Е. Десятилетнее странствование. – Москва, 1950, – С. 28.

TAOMLANISH MADANIYATIDAGI ETNIK XUSUSIYATLAR

Sh.A. Iskandarov

*Toshkent davlat tibbiyot universiteti
Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti (PhD)*

Annotatsiya. Mazkur maqolada Markaziy Osiyoda istiqomat qiluvchi arablarning an'anaviy taomlanish madaniyati, marosimiy taomlari va ular bilan bog'liq etnomadaniy xususiyatlar tahlil etiladi. Tadqiqotda tarixiy yozma va arxiv manbalari, ilmiy adabiyotlar, arxeologik topilmalar hamda etnografik dala tadqiqotlari materiallaridan foydalanilgan. Arablarning nikoh, motam, diniy va mavsumiy marosimlarida taomlarning tutgan o'rni, "qora osh", holvaytar, bo'g'irsoq, palov kabi marosimiy taomlarning ramziy va ijtimoiy funksiyalari yoritiladi. Shuningdek, taomlanish an'analarining mahalliy etnik muhit bilan o'zaro ta'siri, ayrim qadimiy urf-odatlarining saqlanib qolishi va zamonaviy jarayonlar ta'sirida transformatsiyaga uchrashi ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari Markaziy Osiyo arablarining moddiy madaniyati yopiq va o'zgarmas tizim emas, balki an'ana va innovatsiya, etnik o'ziga xoslik va madaniy integratsiya jarayonlari ta'sirida rivojlanib boruvchi dinamik hodisa ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo arablari, etnomadaniyat, taomlanish madaniyati, marosimiy taomlar, an'analar, urf-odatlar, etnik marker, qora osh, holvaytar, bo'g'irsoq, madaniy transformatsiya, etnik o'zlik.

Аннотация. В статье рассматриваются традиционная культура питания арабов Центральной Азии, обрядовые блюда и связанные с ними этнокультурные особенности. В исследовании использованы письменные исторические и архивные источники, научная литература, археологические материалы, а также данные этнографических полевых исследований. Особое внимание уделяется роли пищи в свадебных, погребально-поминальных, религиозных и календарных обрядах, а также символическому и социальному значению таких традиционных блюд, как «кара ош», халвайтар, богирсок и плов. Анализируются процессы сохранения отдельных элементов традиционной культуры, их взаимодействия с местной этнической средой и трансформации под воздействием современных социальных и культурных процессов. Результаты исследования показывают, что материальная культура арабов Центральной Азии представляет собой не замкнутую и неизменную систему, а динамичное культурное пространство, развивающееся под влиянием взаимодействия традиции и инновации, этнической самобытности и культурной интеграции.

Ключевые слова: арабы Центральной Азии, этнокультура, культура питания, обрядовые блюда, традиции, обычаи, этнический маркер, кара ош, халвайтар, богирсок, культурная трансформация, этническая идентичность.

Abstract. The article examines the traditional food culture of Central Asian

Arabs, ceremonial dishes, and related ethnocultural features. The study draws upon historical written and archival sources, scholarly literature, archaeological materials, and ethnographic field data. Particular attention is paid to the role of food in wedding, mourning, religious, and seasonal rituals, as well as to the symbolic and social functions of traditional dishes such as qora osh, holvaytar, bog'irsoq, and plov. The study also analyzes the preservation of certain traditional practices, their interaction with the local ethnic environment, and their transformation under contemporary social and cultural processes. The findings demonstrate that the material culture of Central Asian Arabs is not a closed or static system but a dynamic cultural phenomenon continuously developing through the interaction of tradition and innovation, ethnic distinctiveness and cultural integration.

Keywords: *Central Asian Arabs, ethnoculture, food culture, ceremonial food, traditions, customs, ethnic marker, qora osh, holvaytar, bog'irsoq, cultural transformation, ethnic identity.*

Markaziy Osiyo arablarining taomlari moddiy madaniyat o'ziga xos tarixiga ega. Bu mintaqada istiqomat qilib kelayotgan xalqlarining an'anaviy taomlar va ular bilan bog'liq marosimlar tarixini o'rganish va uni tahlili qilishda asosan tarixiy manbalarga, tadqiqot ishlariga hamda quyidagi manbalarga murojaat va tayangan xolda tadqiqot ishda qo'llanildi, ishimizda tarixiy yozma manbalar, arxiv manbalardan, tarixiy-ilmiy adabiyotlar, arxeologik topilmalar va etnografik dala ma'lumotlari qimmatli manba sifatida o'rganildi.

Arab xalqlarida nikoh to'yi kuni kelin-kuyovni kutib olish uchun peshvoz chiqilgan paytda ostonada tuxum yorilgan. Bu bilan ular kelin-kuyov baxtini yovuz ruhlardan saqlamoqchi bo'lishgan. [1, 45-46] Bu esa o'z navbatida arablarda o'ziga xos afsungarlik xususiyati haqida so'z yuritganda shuni aytish kerakki, dafn-ta'ziya marosimlarida hech qachon tuxum pishirilmagan. Bu ham arab xalqlarining o'ziga xos etnomadaniy jihatlaridan biri hisoblanadi. Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, vodiyni ayrim arab xonadonlarida o'ziga xos bir qator urf-odatlar saqlanib qolgan, ya'ni motam marosimlariga non olib borilmagan.[2, 214] Dasturxonga nonlar juft qo'yilgan, faqat motam marosimlarida nonlar toq qo'yilgan. Dasturxon yozilganda, unga qo'yilgan barcha yeguliklarni iste'mol qilishni, birinchi bo'lib keksa kishi yoki mehmon boshlab bergan.

Agar oila davrasida bo'lsa, taom yeyishni oila boshlig'i boshlab bergan.

Dasturxon atrofida bosh yalang o'tirish ham, ovqat tanovul qilayotganda ko'p gapiraverish ham, odobsizlik sanalgan. Dasturxon atrofida marhum qarindoshlarini eslab yig'lash ham mumkin bo'lmagan. Taom tanovul qilib bo'lgach, mehmon yoki oila boshlig'i fotihaga qo'l ochib, duo qilgan va so'ngra dasturxon yig'ishtirib qo'yilgan. [3, 66]

Marosimiy taomlar ham etnik markerlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, o'zbek va tojiklarda keng tarqalgan marhumni qabrga qo'ygandan so'ng beriladigan "qora osh" arablarda ham uchraydi. "Qora osh" marhum chiqariladigan xonadonda emas, balki uning qo'shnisi yoki biror qarindoshning uyida qilingan. Ta'ziyaxonada to marhum dafn qilinmaguncha dasturxon yozilmagan, hozirgi kunda ham yozilmaydi.[4,43] "Qora osh" atamasi haqida turlicha qarashlar shakllangan, "qora osh" nimaligini tushuntirish o'rinlidir. Osh so'zi ma'lum bu taom, ovqat demakdir, lekin «qora» so'zining mazmunini aniqlash oson bo'lmadi. Respondentlarining ta'kidlashicha, Qashkadaryo arablari, umuman arab xalqi orasida o'zaro suhbatda odam to'g'risida gaptirilganda "qora" so'zi biror odamga va mehmonga nisbatan ishlatiladi, masalan: "birovning qorasi ko'rindi", "Ha, qorang o'chsin", "Falonchi qorasiz egasiz qoldi". Shu kabi iboralarda "qora" so'zi odam, kishi, mehmon shaxsni anglatadi, Shundan kelib chiqqan holda birinchi tushunchada "qora oshi" dafn kuni marosim ishtirokchilariga tayyorlangani uchun "qora" aza belgisini anglatgan [5, 176].

Bu qarashlarni umumlashtirsak, qanday ko'rinishda va qanday nomda atalmasin, arab xalqi boshiga og'ir musibat tushganda kelgan mehmonlar oldiga dasturxon yozishi "qora oshi", "aza oshi" tortish uning an'anaviy udumidir. Oldingi zamonlar matomda marosim 7 kun hozirgi kunga kelib 3 kunga keltirildi.[6]

Vohada an'anaviy ravishda tayyorlanib kelgan marosim taomlaridan biri *holvaytardir*, Holvaytar Markaziy Osiyoning hamma aholi manzillarida tayyorlanib, nomi fors-tojik tilidan olingan bo'lib, "suyuq holva" yoki "ho'l holva" ma'nosini beradi, deb yozadi K. Mahmudov.[7, 90] Surxon vohasida motam marosimlari holvaytarsiz o'tkazilmaganidek, Navro'z, Ramazon va Qurbon hayiti bayramlari ham ushbu taomsiz o'tkazilmagan. Vodiyda esa motam marosimlarida faqat

ayollargagina holvaytar tarqatilgan.[8, 203]

Axborotchilarning ma'lumotiga ko'ra, pomidor 30-40 yillarda (20 yuzyillik) kirib kelgan. Bizda sut mahsulotlari yaxshi bo'lgan.[9] Ugrada no'xatni yaxshilab rizvol qo'shar ekan, qalampir bilan iste'mol qilishar ekan. Shirgurch kuyovga ham beriladi. Kelinni uyiga ugra osh bo'lardi, lag'mon ham ko'p qilishadi. Bizda ugra, chuchvara qilishadi. Kal patir qilishadi.[10]

To'ylarda osh, sho'rva va boshqa taomlar pishiriladi. Motam marosimida o'ziga xos maxsus bir taom mavjud emas, deb ta'kidlaydi.[11] Qirg'iziston arablarining ta'kidlashicha, asosan motam chiqqan uyda uchinchi kuni katta ehson beriladi. Kafanlagan va boshqa motam marosimida ishtirok etganlarni rozi qilishadi. Qirq marosimi bo'ladi, ayollarga atala tayyorlatib, iste'mol qilishadi. Qirqinchi kuni marhum suvdan ajraladi, deb aytishadi. Shu munosabat bilan qo'ying charvi yog'ida atala qilib berishadi. Sababi mayit yaxshi yumshasin deb niyat qilishadi. Yog'li, yumshoq bo'lsa-da, shunday tushuncha shakllanib qolgan. Shuningdek, o'rik qoqidan sharbat qilib, kelganlarga berishadi. O'rik qokini ichishning sababi bor, deb ta'kidlaydi.[12]

Toshqo'rg'on qishlog'ida marhumni uning farzandlari yuvgan. Bitta katta imom kelib o'rgatib turadi. Motam marosimida maxsus ayollar, ya'ni go'yanda yo'q, bizda qarindosh-urug'lar tomonida amalga oshiriladi.[13] Qabrni faqat qarindoshlar qazishadi. 3 kun davomida aza bo'lgan xonadonda ovqat tayyorlanmagan.[14]

O'tmishda ota-bobolarimiz qora osh qilishgan, bugungi kunga kelib esa qora osh qilishmaydi, sababini so'raganimda, qora oshni oldinlari faqat 60 yoshdan yuqori yoshdagilar iste'mol qilishgan.[15] Men eslayman, yosh kishi vafot etsa qora osh iste'mol qilishmagan.

O'zbekistonda qora oshni barcha is'temol qilishadi. Bugungi kunga kelib umuman yo'q bo'lib ketdi. Qora mayitga exson qilib kelishgan. Yangicha bir an'anamiz bor deb ta'kidlaydi, 40 kun vaqt davomida o'lik chiqqan uyga tuxum iste'mol qilishmaydi. Buning sababi azador xonadonda boshqa odam yana vafot etmasligi uchun ular tuxum iste'mol qilishmaydi.[16]

Motam chiqqan xonadonda 40 marosimida choy va sovun berishadi. Uning sababi ayollar tomonidan kiyilgan kiyim-kechaklarni yuvish uchun beriladi. [17] Bugungi kunda bu odat juda ham ko‘p joylarda yo‘q. Motam marosimida bizda qo‘y so‘yiladi.[18]

Respondentning ta’kidlashicha, bundan 10-20 yillar avval yetti, qirq, yil, hayit oshlari, jumaliklar ham ko‘p o‘tkazilgan. Unda ovqat, kiyim, pul berishgan. Boshqa tomonlarda sovun berish odati ham mavjud, deyishadi, ammo bizda bunday udum yo‘q. Otinoyi Muhammad mahallasida 10 ming nafardan ko‘p aholi istimoqot qilishini ham aytib o‘tdi.[19]

Sut, tuxum, yog‘ aralashtirilgan xamirdan qizdirilgan yog‘da pishiriluvchi bo‘g‘irsoqlar dumaloq yoki romb shaklida bo‘ladi. Baraka ramzi hisoblangan marosimiy taom bo‘g‘irsoq ko‘plab marosimlarda pishirilgan. Bo‘g‘irsoqning nega dumaloq yoki romb shakli bo‘lishiga dala tadqiqotlari jarayonida aniq javob topilmadi. Biroq, romb shakliga bir qator olimlarning tadqiqotlarida to‘xtalib o‘tilgan bo‘lib, ularda ta’kidlanishicha mazkur shakl ibtidoiy davrga xos hisoblanadi va hosildorlik timsoli bo‘lgan. Ipak qurtlari ko‘milganidan so‘ng “yomon ko‘z” lardan asrash maqsadida begona kishilar yaqinlashtirilmaydi.

Xalq taqvimining muhim funksiyalaridan biri xo‘jalik faoliyati, tabiiy iqlimiy sharoit va diniy e’tiqoddan kelib chiqib ovqatlanish tizimini ham tartibga solgan. Masalan, yuqorida ta’kidlanganidek nonushta, tushlik va kechki ovqat – bular o‘z navbatida xo‘jalik mashg‘ulotlarini bajarishda ma’lum bir vaqt o‘lchov birligi bo‘lib ham xizmat qilgan. Yoki ramazon oyida “ovqatlanish tabu”si e’lon qilingan. Belgilangan vaqt mobaynida hech narsa iste’mol qilmaslik, “iftorlik” vaqtida olov tegmagan oziq-ovqat mahsuloti bilan “og‘iz ochish” kabilarni misol keltirish mumkin.

Ba’zi xollarda, yilning ma’lum bir belgilangan vaqtlarida – xalq bayramlari, taqvimiy marosimlarda belgilangan mahsulotlardan tayyorlangan taomlarni ko‘proq iste’mol qilinishini kuzatishimiz mumkin.[20,161] Masalan, bahoriy marosimlarda yangi hayot timsoli hisoblangan turli ko‘katlar va serhosillik ramzi bo‘lgan tuxum hamda parranda go’shtidan tayyorlangan taomlar bayram dasturxonining ko‘rki

hisoblangan. Kuz va qish faslida nishonlanuvchi marosimlarda esa ko‘proq chorva hayvonlari go‘shidan taomlar tayyorlangan. Mazkur holatda qurbonlik hayvonlarining holatiga e‘tibor berilgan bo‘lsa kerak. Ya‘ni kuz va qishda chorva hayvonlari semiz bo‘ladi va bahorga chiqqanda esa maxsus boqilmaganlari ozib ketadi. Erta bahorda ariqlarga birinchi marta suv ochish marosimlarida esa asosan buqa qurbonlik qilingan. Bunga qadimgi turkiylarning dunyoqarashlariga ko‘ra buqa pastki dunyo hayvoni, ko‘k buqa esa suv manbai xo‘jayini hisoblanishi sabab bo‘lsa kerak.[21,208]

Marosim va urf-odatlar jamoaning har bir a‘zolarini yagona ijtimoiy organizmga birlashtiruvchi vosita hisoblangan. Unda marhumlarni xotirlash bilan bog‘liq harakatlar ma‘lum taomlarning ta‘qiqlanishi, umumiy saqlanish vositalaridan foydalanish muhim bo‘lgan. Ijtimoiy integratsiya shakllari turlicha bo‘lgan: aziz avliyolar va bu dunyodan o‘tgan ajdodlar ruhi sharafiga hayvonlarni qurbonlik qilish; vafot etganlarni xotirlash kunlari; jamoaviy tavba qilish; jamoa a‘zolaridan yig‘ib olingan mahsulotlardan marosimiy taomlar tayyorlash.

Bayramlarda maxsus marosimiy shirinliklar va taomlar pishirilgan. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysi ahli tomonidan mazkur hayitlardan bir kun avval “*arafa kuni*” kechki payt barcha xonadonlarda marosimiy taom tarzida palov tayyorlash yaxshi bir an‘anaga aylangan. Shu kuni har bir xonadonda palov tayyorlanishi bilan birga pishirilgan taom qo‘ni-qo‘shnilar va yaqin qarindoshlar orasida o‘zaro almashilgan. Udumga ko‘ra arafa kuni faqatgina yaqinda kimdir vafot qilgan xonadonlarda palov tayyorlanmagan va bu kun o‘tgan ajdodlar ruhiga bag‘ishlab o‘yma, chavati, xolvaytar kabi marosimiy taomlar tayyorlanadi. Bular arxiv xujjatlarida ham o‘z aksini topgan.[22,1] Bizni qishloq arab yoki qirg‘iz ekanligini aytmaydi, biroq ularning asosiy qismi o‘zlarini o‘zbek deb bilishadi va o‘zbek tilida gapirishadi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, Markaziy Osiyo arablarining moddiy madaniyati o‘zgarmas va yopiq tizim emas, balki an‘ana va innovatsiya, etnik o‘ziga xoslik va madaniy integratsiya, umumiylik va lokal farqlanish jarayonlari ta’sirida doimiy ravishda rivojlanib boruvchi dinamik tizim ekanini ko‘rsatdi. Ularning xo‘jalik faoliyati, kiyim-kechak va oziq-ovqat madaniyatidagi o‘zgarishlar, bir

tomondan, mahalliy etnik muhit bilan uzoq davom etgan o‘zaro ta’sirni aks ettirsa, ikkinchi tomondan, arablarga xos ayrim madaniy belgilarning saqlanib qolishi etnik xotira va o‘zlikni anglash jarayonlarining barqarorligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Передняя Азия // Этнография питания народов стран зарубежной Азии... – С. 45-46
2. Аширов А. А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 214.
3. Қаранг: Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. – Тошкент, 1993. – Б. 66.
4. Насриддинов. Қ. Н. XIX - аср охири XX – асрнинг 80 йилларида ўзбек халқининг анъанавий дафн маросимлари Қашқадарё вилояти маълумотлари асосида дис.1995 йил Б. 43.
5. Кармишева Б. Х. Архаическая символика...стр. 147; Губаева С, С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX - нач. XX вв. по данным топонимии. - Ташкент, 1983, стр.176.
6. Дала ёзувлари Қашқадарё вилояти Миришкор тумани Жейнов қишлоғи.
7. Маҳмудов К. Меҳмоннома. – Тошкент, 1989. – Б. 90.
8. Кармышева Б.Х. Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы... – С. 147; Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б. 203.
9. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Аравон тумани Тепакўрғон қишлоғи. 2023 йил.
10. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Аравон тумани Тепакўрғон қишлоғи. 2023 йил.
11. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Аравон тумани Тепакўрғон қишлоғи. 2023 йил.
12. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Аравон тумани Тепакўрғон қишлоғи. 2023 йил.
13. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилояти Бозорқўрғон тумани Арстанбоп қишлоғи. 2023 йил.
14. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Жалолобод вилояти Бозорқўрғон тумани Арстанбоп қишлоғи. 2023 йил.
15. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Аравон тумани Тепакўрғон қишлоғи. 2023 йил.
16. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Аравон тумани Тепакўрғон қишлоғи. 2023 йил.
17. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Аравон тумани Тепакўрғон қишлоғи. 2023 йил.
18. Дала ёзувлари. Қирғизистон Республикаси Ўш вилояти Аравон

тумани Тепакўрғон қишлоғи. 2023 йил.

19. Дала ёзувлари. Хоразм вилояти, Хазорасп тумани, Муҳамман қишлоғига. 2024 йил.

20. Листова Н.М. Пища в обрядах и обычаях // Календарные обряды и обычаи в странах зарубежной Европы. –М.,1983.–С. 161.

21. Искандаров Ш. Ўзбекистон араблари: анъаналар ва трансформация жараёнлари. - Тошкент.: «Yangi nashr», 2017. – Б.208.

22. ЎзР МДА, И. 1043 – фонд, 1– рўйхат, 3742 – иш, 1– варақ.

****=====****

БУХОРО АМИРЛИГИ ВА АФҒОНИСТОН САВДО АЛОҚАЛАРИДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК МАҲСУЛОТЛАРИНИНГ ЎРНИ

К.Қобулов

ТИСУ тарих кафедраси доценти в. б.,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Аннотация. Мазкур мақолада Бухоро амирлигининг савдо алоқаларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ўрни архив ҳужжатлари ва манбаларга асосланган ҳолда таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: Афғонистон, Амударё, Шеробод беклиги, туз, ипак, қўй, қўчманчи-қатагон, пойабзал, пўстин, сурув, Калиф, Паттакесар, Чўчкагузар.

Аннотация. В данной статье на основе архивных документов и исторических источников проанализирована роль сельскохозяйственной продукции в торговых отношениях Бухарского эмирата.

Ключевые слова: Афганистан, Амударья, Шерабадское бекство, соль, шелк, овцы, кочевники-катаганы, обувь, овчинные шубы (постины), отара, Келиф, Паттакесар, Чучкагузар.

Abstract: This article analyzes the role of agricultural products in the trade relations of the Bukhara Emirate, based on archival documents and other historical sources.

Keywords: Afghanistan, Amu Darya, Sherabad bekdome, salt, silk, sheep, nomadic-Qataghan (population), footwear, fur coats (pustins), herds/flocks, Kalif, Pattakesar, Chuchqaguzar.

Кўхна тарихга назар солсак, асрлар давомида Амударёнинг чап қирғоғида жойлашган Афғонистон ва ўнг қирғоғида истиқомат қилувчи Сурхон воҳаси аҳолиси яхши қўшничилик алоқаларини олиб боришган. Икки қирғоқ аҳолиси савдо алоқаларида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етакчи ўринни эгаллайди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари XX аср бошларида ҳам асосан кўпчиликни ташкил этган. Айниқса, Шеробод беклигининг Амударё бўйлариининг чап

қирғоғида истиқомат қилган аҳолиси бугдойни ўнг қирғоқда яшовчи аҳоли билан доимий тарзда туз, ипак ва олтинга айирбошлаб келишганлар[1.47-49 в].

XVIII-XIX асрларда Бухоро амирлиги билан – Афғонистон подшолиги орасида савдо муносабатларида чорва молларидан, хусусан қўй олди-сотдиси асосий ўринда турган. Ўрта Осиёнинг Амударё қирғоқлари бўйлаб, яъни унинг чап қирғоғида жойлашган Қундуз, Хулм, Рустак ва Афғон Туркистони (Чорвилоят) сингари вилоятлари ҳудудида яшаб келаётган ярим қўчманчи-катагонларда ҳам майда, ҳам йирик чорва тўёқли молларининг энг яхши зотлари бўлган.

Афғонистон подшолигига Бухоро амирлиги шаҳарларидан савдогарлар қўплаб миқдорда пилла ва пахтадан тайёрланган хилма-хил газламаларни, оёқ кийимлари, яъни пойабзал ва ранги турли қўринишда тайёрланган пўстинлар олиб борилиб сотганлари ҳолда, йилнинг бошидан, асосан март ойидан бошлаб, мол сотиб олиш савдо-сотиқ ишлари бошлаб юборилган.

Шунингдек, Афғонистон подшолиги ҳудудидан қўплаб олиб келинган майда ушоқ моллар Шарқий Бухоро амирлиги бекликларида харидоргир бўлган. Хусусан, тўрт ёшли қўйларнинг баҳоси 3 рубль 20 копеек, 2 ёшли қўйнинг нархи эса 1 рубль 80 копеекдан сотиб олинган ва қўплаб сурувлар ҳосил қилинган. Қўй сурувларини 1 та чўпон ва 2 чўлиғи билан 26 кун давомида Бухоро амирлигида олиб ўтганлар[2. С.9].

Эътиборли томони шундаки, қўй сурувларини бошқаришни ўнг қирғоқ ва чап қирғоқда ҳам асосан туркманлар бажаришган. Афғонистон подшолигининг шимолий вилоятларидан харид қилинган майда ушоқ моллар асосан Калиф ва Паттакесар кечувлари орқали қайиқларда олиб ўтилган. Калиф кечуви Амударёнинг энг қулай кечувларидан бири саналган. Кечув Бухоро, Қарши, Чоржўй ва Каркидан Афғонистоннинг Ахча, Мозори Шариф ҳамда Тошқўрғон шаҳарларига боровчи савдо йўлларида жойлашган[3.С.9]. Калиф кечувида 6 та қайиқ бўлиб 3таси Бухорога ва 3 таси афғон амирига тегишли бўлган. Шунини таъкидлаш лозимки, кечувларда хизмат қилаётган

кемалар оддий ва кўпол кўринишга қарамасдан савдо-сотик ривожда муҳим аҳамият касб этган. Катта кемалар 16-18 дона туя, 200 бош қўй, 700-800 пуд буғдойга тенг миқдордаги юкни кўтара олган[4.Б.217].

Афғонистондан Калиф кечуви орқали олиб ўтилган қўйлар Қарши худудининг чўллари орқали Бухоро амирлиги марказига ҳайдалган. бундан ташқари Қундуз вилоятидан олиб ҳайдаб борилган майда ушоқ молларнинг сурувлари эса Паттакесар кечувидан ўтиб Шеробод шаҳрига, ундан эса Чашмаи-хофизон худудига, Сайроб қишлоғига ва Қораҳавол манзилига, Калтаминор манзилига, Ғузор беклигига ва ундан эса Чироқчи беклигига, Чироқчи беклигидан Жом қишлоғи орқали йўли орқали Ғарбий Бухоро бекликлари томонга ҳайдаб борилган.[5.С.100].

Россия империяси ва Бухоро амирлигининг Афғонистон билан бўладиган савдо алоқаларида Мозори-Шариф – Тошқўрғон савдо йўлида жойлашган Сурхон воҳасининг яна бир кечуви Паттакесарнинг муҳим ўрни бор. Тадқиқотчи И.А.Ремезнинг берган маълумотларга қараганда, 1891-1892 йиллар оралиғида мазкур кечув орқали маҳсулот ҳажми 118 минг пуд майиз, йирик чорва моллари сони 27,5 минг, пахта эса 41,4 минг пудга тенг бўлган, пахта чигити каби қишлоқ хўжалик маҳсулотлари олиб ўтилган[6.С.17-18]. Шунингдек, Шеробод беклиги худудида жойлашган Паттакесар кечуви орқали Афғонистоннинг Чор, Андхой ва Маймана вилоятларига 7,9 минг пуд пахта толаси эса ва бошқа маҳсулотлар ҳам ташқи бозорга чиқарилган[7. Б.219].

Паттакесар божхонаси орқали савдо-сотик ишлари кейинги йилларда ҳам давом этди. Масалан, 1912 йилда -648765, 1913 йилда-1258678, 1914 йилда 1 298193, 1915 йилда – 1281006, 1916 йилда-2159436 рубллик маҳсулот олиб кирилган бўлса, олиб чиқилган товарлар қуйидаги суммани ташкил қилади: 1912 йил – 1 981455, 1913 йил – 1 787116, 1914 йил – 1 538417, 1915 йил- 2 205737, 1916 йилда эса-1 539606 рубль[8. 86 в.].

XIX аср охирнинг охири – XX асрнинг бошларида Бухоро амирлиги билан Афғонистон подшолиги ўртасида савдо муносабатларининг тараққий

этишида Мозори Шариф, Шибирғон, Чорвилоят, Ахча, Андхўй, Сарипул, Маймана каби шаҳарларнинг муҳим ўрин тутганлиги, яъни бу ерлардан кўплаб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари жумладан, кишмиш, бодом, писта, кўзи териси, қоракўл териси, қўй териси, эчки териси, тулки териси, кунжут уруғи, зиғир, анор пўстлоғи, тозаланган пахта, жун, жун қоғози, гилам Термиз-Денов ички савдо йўллари орқали Бухоронинг кўплаб шаҳарларига олиб борилган[9. С.28.].

Афғонистон подшолиги билан савдо алоқаларида Термиз ва Шеробод шаҳарлари муҳим стратегик аҳамият касб этган. Чунки, ушбу шаҳарларда хориждан кириб келинган маҳсулотлар тўпланиб, сўнг эса Бухоро амирлигининг бошқа ҳудудларига тарқатилган. XIX аср охирнинг охири – XX асрнинг бошларида Шимолий Афғонистон, хусусан, Чорвилоят шаҳарлари орқали Шарқий Бухоро амирлиги бекликлари билан савдо айирбошлаш ишлари анча кенгайган эди. Термиз ва Шеробод шаҳарларида Афғонистон подшолигидан келтирилган маҳсулотлар билан бирга инглиз ва ҳинд молларини ҳам харид қилиш мумкин эди[10. С.28.].

XIX аср охирнинг охири – XX асрнинг бошларида Бухоро амирлигининг Шарқ давлатлари билан олиб борилган савдо алоқаларида Афғонистон муҳим ўринни эгаллаган. Амирлик ҳудудига 1896 йили Амударё божхона бўлимлари орқали Афғонистондан 2,159,927 рубллик маҳсулот олиб кирилган. Бухородан Афғонистонга 884,871 рубллик маҳсулот олиб чиқилган. 1900 йили божхоналар орқали Афғонистондан 2,120,841 рубллик маҳсулот амирликга импорт қилинган бўлса, 890,659 рубллик маҳсулот эса Бухородан Афғонистонга экспорт қилинган[11. С.120-123.].

Қўшни давлатлардан Афғонистон орқали Бухоро амирлигига асосан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари чорва моллари, қоракўл тери, тулки, қўй ва эчки терилари, жун, гилам, бодом ва майиз каби маҳсулотлар импорт қилинган[12.].

XX аср бошида Бухоро-Афғонистон ўртасидаги савдо ҳажмининг ошишига, амирликдан Афғонистонга рус маҳсулотларининг йирик миқдорда

олиб борилиши, Афғонистондан эса Россия саноати учун зарур бўлган маҳсулотларнинг олиб кирилиши асосий сабаблардан бўлган. Мазкур жараёнларни амалга оширишда Сурхон воҳасининг ўзига хос ўрни мавжуд.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. ЎзМА, 1-фонд, 34-рўйхат, 696-иш, 47-49 в.
2. Мазов С. Восточная Бухара, Бадахшан и Северный Афганистан// Туркестанский сборник. Т.404 –С. 5-26.
3. Капитан Быков. Переправы через реку Аму-дарью.// Туркестанский сборник. Т.340 –С. 6.
4. Қобулов Э. Афғонистон билан савдо алоқаларида Сурхон воҳаси кечувларининг ўрни //Хорижий Шарқ мамлакатлари тарихий жараёнлари ва уларни ўрганишнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. –Тошкент, 2015. – Б. 217.
5. Арандоренко Г.А. Досуге в Туркестан. – СПб, 1889. - С.100.
6. Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Ташкент, 1922. - С. 17-18.
7. Очилдиев Ф.Б. XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошларида Бухоро амирлигида ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. Тарих фанлари доктори диссертацияси, Тошкент, 2022. –Б.219.
8. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 81-жамғарма, 1-рўйхат, 1-иш, 86-варақ.
9. Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. – Ташкент, 1922. – С.28.
10. Ўз МА. И-1-фонд, 34-рўйхат, 675-иш, 114-варақ.
11. Губаревич-Родобльский А.Ф. Материалы для изучения хлопководства... С.120-123.
12. Туркестанские ведомости.1896 г. 3-октябрь.

****=====****

СКотоводческая и перекочевочная обрядность кочевого и полукочевого населения Ферганской долины в конце XIX — начале XX века

Атаханов Рафикжон Сотволдиевич
доцент Кокандского университета
Андижанского филиала, д.ф.и.н (PhD)

Аннотация: В статье на основе историко-этнографических источников проанализирует обряды и ритуалы, связанные со скотоводством и сезонными перекочевками кочевых и полукочевых этносов и этнических групп Ферганской долины (кыргызов, кипчаков, тюрок, курама и каракалпаков) на рубеже XIX–XX веков. Исследуется локальная специфика и

общерегиональные черты традиционной ритуальной сферы. Особое внимание уделено о роли традиционной обрядности кочевых и полукочевых этнических групп в иноэтнической среде.

Ключевые слова: Ферганская долина, этнография, обряды перекочевки, скотоводство, кыргызы, кипчаки, каракалпаки, курама, межэтнические процессы, интеграция, ассимиляция.

Аннотация: *Ushbu maqolada tarixiy-etnografik manbalar asosida XIX asr oxiri – XX asr boshlari Farg‘ona vodiysida istiqomat qilib kelayotgan chorvador hamda ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi etnik guruhlarining (qirg‘izlar, qipchoqlar, turklar, kuramalar va qoraqalpoqlar) mavsumiy ko‘chishlari bilan bog‘liq marosim va udumlarni tahlil va tavsif qilingan. Shuningdek, an‘anaviy marosimlarning mahalliy o‘ziga xosligi va umummintaqaviy xususiyatlari tadqiq etilgan. Maqolada ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi etnik guruhlarining o‘ziga etnik muhitdagi an‘anaviy marosimlarining roliga alohida e‘tibor qaratilgan.*

Kalit so‘zlar: *Farg‘ona vodiysi, etnografiya, ko‘chish marosimlari, chorvachilik, qirg‘izlar, qipchoqlar, qoraqalpoqlar, quramalar, etnoslararo jarayonlar, integratsiya, assimilyatsiya.*

Abstract: *Based on historical and ethnographic sources, the article analyzes the rituals and rituals associated with cattle breeding and seasonal migrations of nomadic and semi-nomadic ethnic groups and ethnic groups of the Fergana Valley (Kyrgyz, Kipchaks, Turks, Kurams and Karakalpaks) at the turn of the XIX–XX centuries. The local specifics and region-wide features of the traditional ritual sphere are investigated. Special attention is paid to the role of the traditional rituals of nomadic and semi-nomadic ethnic groups in a non-ethnic environment.*

Key words: *Ferghana Valley, ethnography, rites of migration, cattle breeding, Kyrgyz, Kipchaks, Karakalpaks, kurama, interethnic processes, integration, assimilation.*

Ферганская долина является один из самых густонаселенных регионов Центральной Азии. Национальный состав Ферганской долины невероятно разнообразен, чем и её называет полиэтническим регионом. Здесь издавна бок о бок проживали узбеки, таджики, уйгуры, киргизы, каракалпаки, кипчаки и другие этнические общности.

Рубеж XIX–XX веков стал переломным эпохальным этапом в этнокультурной и хозяйственной истории Ферганской долины. Здесь сформировался уникальный хозяйственно-культурный симбиоз где кочевые и полукочевые группы – кыргызы, кипчаки, тюрки, курама, а также каракалпаки находились в тесном взаимодействии с оседлыми местными – узбеками и таджиками [1, 156].

Развитие товарно-денежных отношений, бурное расширение посевов хлопчатника и последовавшее за этим сокращение пастбищных угодий активизировали процессы оседания кочевого и полукочевого населения. В этих условиях скотоводство оставалось важнейшей основой жизнеобеспечения и фундаментальным маркером идентичности кочевников. Обряды и ритуалы, сопровождавшие сезонные перемещения скота и уход за ним, выполняли не только сакральные и защитные функции, но и выступали регулятором межэтнических отношений в условиях ограниченности пастбищных и водного ресурсов.

Различные аспекты этнографии и истории населения в том числе о кочевых и полукочевых народах Ферганской долины рассматривались в трудах дореволюционных исследователей В. П. Наливкин, М. В. Наливкина [2, 3] заложивших источниковую базу этнографию ферганской долины. Во время советского и постсоветские периоды фундаментальный вклад в изучение этнических процессов, расселения и обрядовой жизни региона внесли С. М. Абрамзон, Б. Х. Кармышева, С. С. Губаева, Т. А. Жданко, Ф. А. Фиельструп [3].

Сезонная перекочевка (*коч/кёч*): локально-экологическая адаптация и ритуальные формы: Сезонное перемещение из межгорных зимников (*кыштоо*) на высокогорные и предгорные пастбища (*жайлоо*) выступало стержнем хозяйственно-культурного типа кочевников, имея строго регламентированные процессы. Перекочевка представляла собой не просто механический прогон скота, а глубоко сакрализованный процесс освоения и перехода разведение скота с элементами земледелия. Календарные сроки выхода к «*жайлоо*» определялись родовыми знатоками (*эсенчи*), а сам момент выступления объявлялся старшинами родов. «*Эсенчи*» это как бы астроном своего времени который наблюдает за звездами, например, фазами луны и погодой, чтобы высчитать идеальное время для начала движения, когда трава на пастбищах достаточно подрастет, а заморозки отступят. А старейшины родов т.е аксакалы принимали организационное решение и отдавали приказ

всему аулу собирать юрты и отправляться в путь. Выход сопровождался обрядом очищения огнем и можжевелевым дымом (*алас*), призванным уберечь скот от мора и нечистой силы [4, 84].

Обряд алас (или *аластау*) — это древний тюрко-монгольский ритуал очищения огнем и дымом, который защищает человека, жилище или скот от злых духов, болезней и дурного глаза. Во время ритуала часто произносят заклинательные слова «*алас, алас, оттан алас*» (очистись от огня), обращаясь к силе стихии. Кочевники верили, в это обряд и традиционно проводили очищения целого аула.

Однако формы и масштабы этого обряда имели отчетливую локально-этническую специфику. В частности, непосредственно перед снятием юрт проводился обряд очищения огнем и можжевелевым дымом — *алас* (*аластоо*). Между двух зажженных костров или через можжевелевый дым (арча) прогоняли скот, проносили имущество и проходили сами люди. Этот традиционный кочевой уклад у кочевых народов является организованным сезонным перегоном скота на летние пастбища.

Огонь в представлениях кочевого населения выступал абсолютным барьером против нечистой силы и эпизоотий. Считается, что огонь и дым убирают негативную энергию, порчу и последствия контакта с нечистой силой. При проведении этого ритуала могут говорить: «*Алас-алас балакеттен калас!*» (Алас-алас, от беды избавление!) или «*Алас-алас деп аласташкан!*» (Алас-алас, пусть это осветятся!). Кроме того, в ряде случаев старшая женщина рода проносила дымящуюся ветку арчи или чашу с углями вокруг членов семьи и имущества со словами заговора: «*Алас, алас, ар баледен калас*» («Очисти, очисти, избавь от всех бед») [4, 86].

Следует отметить, что в окрестностях Ферганской долины проживали большинство киргизов, которые разделяли огромную территорию вдоль пастбищ. Из них наиболее компактно были расселены кыргызы Ошского и Скобелевского – Ферганского) уездов, Алайский и Чон-Алайский хребты. Данная группа сохраняла наиболее архаичную и масштабную форму

высокогорного кочевания. В силу суровых климатических условий переходов через горные кручи ключевое внимание уделялось ритуалам защиты выючных животных (верблюдов и лошадей). Головной верблюд (*баш тёё*) или конь (*баш ат*) превращался в сакральный центр кочевого поезда: его украшали нарядными коврами (*шёрдёк*), вышитыми тесьмами (*терме*) и серебряными бляхами. Право вести такое животное доверялось только молодым невесткам (*келин*) или наиболее уважаемым матерям семейства, что подчеркивало их социальный и сакральный статус [5, 142].

Кроме того, такое обряд проводился у оседлых и полукочевых этносов таких как кипчаки, тюрки, кураминцы Кокандского и Маргиланского уездов. Эти группы жили в условиях «короткого» кочевания из предгорных зимников в ближайшие межгорные долины. Их обрядность адаптировалась к местной экосистеме: из-за отсутствия в предгорьях высокогорной арчи в обряде *алас* массово применялись стебли степной могильника (*исрык/адраспан*). Использование этой травы носило как магический, так и реальный антисептический характер [6, 45].

Ритуал выступления на кочевку у них тесно переплетался с аграрной магией: перед выходом стад мулла или старейшина читал молитвы о даровании не только сохранности скота, но и высокого урожая на оставленных в предгорьях поливных участках.

Как нам известна, начиная со середины XVIII века в Ферганскую долину переселились каракалпаки с средней течение Сырдарьи и расселились вдоль реки Сырдарьи от Коканда до Андижана. Каракалпаки Ферганы к концу XIX века находились на стадии активного перехода к оседлости и языковой ассимиляции с узбеками. Их перекочевка сводилась к перемещению из зимних кишлаков на прибрежные хозяйственные угодья (*кутан*). Обрядовый комплекс очищения *алас* у ферганских каракалпаков сочеталась с культом воды перед началом весенне-летнего выпаса скота: Перегон скота на пойменные затапливаемые луга реки считался ответственным моментом. Вода могла нести опасность в случаях паводки, и сильного течение. Поэтому

каракалпаками Ферганы совершалось обряд бескровное приношение местным духам воды «Суу-эси» (дух/хозяин воды) в виде бросания в воду зерна или лепешек [7, 112]. Суть заключается в том, что вместо жертвоприношения животных духу воды они давали пищу. Бросание хлеба и зерна в Сырдарью — это дань уважения, попрошайничество благословения и «плата» за безопасность и изобилие корма. В языческих и шаманских представлениях у каждого водного источника есть свой дух-хранитель. Чтобы он не утянул скот под воду, не наслал мор или бедствие, его нужно было задобрить. В итоге обряд сочетал в себе подготовку животных к новому сезону, осуществляя религиозно-магический ритуал для защиты главного богатства кочевника — его скота.

Обряд «**кочуштук**» (перекочёвка, от тюркского *көч* / *көчүш*) в Ферганской долине имел уникальную этнографическую специфику. В отличие от бескрайних степей Казахстана или высокогорий внутреннего Тянь-Шаня, Ферганская долина — это зона теснейшего культурного симбиоза оседлых земледельцев и кочевников. Здесь этот обряд практиковали локальные этносы: ферганские кыргызы, ферганские кыпчаки, каракалпаки переселившиеся, с других окраинах Средней Азии, а также других полукочевых и полуоседлых этнических групп. Главное отличие ферганской перекочевки — короткие расстояния и вертикальный маршрут. Скотоводы двигались из жаркой, зажатой горами чаши долины вверх — в прохладные ущелья Алайского, Чаткальского или Ферганского хребтов.

С большой вероятностью Маршруты кочевников пролегали прямо через оседлые узбекские и таджикские кишлаки, расположенные в предгорьях. Когда караван шел мимо оседлого селения, местные жители выходили с угощением — горячими лепешками, чаем и фруктами. В ответ кочевники делились свежим кумысом, айраном и курутом. Этот синкретичный ритуал гостеприимства укреплял мир и торговые связи между земледельцами и скотоводами. Для кочевников переезд с зимних пастбищ (*кыштоо*) на летние

жайлаги (*жайлоо*) и обратно был не просто сменой места, а священным ритуалом перехода, от которого зависело выживание и богатство рода.

В условиях, когда прогон тысяч голов скота через земельные оазисы создавал риск стравливания посевов, регулярный ритуальный обмен угощениями фиксировал договорные отношения добрососедства (*кошничилик*). Нарушение обряда *кочуштук* расценивалось как отказ от признания прав общины на транзит и могло привести к локальным столкновениям [1, 156].

Для полукочевых каракалпаков и кипчаков регулярное совершение таких ритуалов способствовало размыванию этнической дистанции. Каракалпаки, вступая в ритуально-бытовой обмен с узбекским населением прибрежных кишлаков, постепенно перенимали их хозяйственные навыки, одежду и ферганский диалект узбекского языка. Безопасность стада в сакральном мире кочевника зависела от покровительства высших сил и культов патронов-покровителей (*пир*): *Ойсыл-Кара* (верблюдоводство), *Зенги-Баба* (крупный рогатый скот), *Камбар-Ата* (коневодство) и *Чолпон-Ата* (овцеводство) [8, 323].

По причине разведения преимущественно крупного рогатого скота и буйволов ключевым являлся культ *Зенги-Баба*. Из-за сырого климата прибрежных тугаев Сырдарьи скот каракалпаков часто страдал от сибирской язвы и гноса. В связи с этим каракалпаки проводили специфический обряд *кара-уй*: из камыша сооружался временный шалаш, куда загоняли больных животных и окуривали их смесью трав с параллельным чтением мусульманских молитв (*дуа*) и доисламских заговоров [9, 336].

Исходя из вышеизложенных материалов об обрядах кочевого и полукочевого населения Ферганской долины можно сделать такую вывод: Традиционная обрядность кочевого населения долины отличалась высокой пластичностью. Локальные формы ритуалов определялись степенью вовлеченности конкретной этнической группы в оседлое земледелие и спецификой ее хозяйственного профиля — от архаичной высокогорной

обрядности кыргызов Алая до трансформированных прибрежных ритуалов ассимилирующихся ферганских каракалпаков и синкретичных аграрно-скотоводческих обрядов курама.

В условиях этнокультурного разнообразия и ограниченности природных ресурсов Ферганской долины обрядность скотоводства и перекочевки выступала не изолирующим фактором, а действенным механизмом межэтнической интеграции. Институт ритуального обмена (*кочуштук*), институционализированный культ общедолинных мазаров (*Шахимардан*, *Сафид-Булан*) и трансфер магических практик снижали риски локальных конфликтов за пастбища и водопой. Для дисперсно расселенных и переходных групп каракалпаков, кипчаков и курамы участие их в совместных с оседлыми населенными обрядовых практиках стало важным катализатором их языковой, бытовой и этнокультурной ассимиляции, завершившейся на протяжении конца XIX и начале XX веков.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX — начале XX в. (Этнокультурные процессы). — Ташкент: Фан, 1991. — С.156
2. Наливкин В. П., Наливкина М. В. Очерк быта женщины сартского населения Ферганы. — Казань: Типография Императорского Университета, 1886. — С. 244 с.
3. Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX — начале XX в. (Этнокультурные процессы). — Ташкент: Фан, 1991; Абрамзон С. М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. — Фрунзе: Кыргызстан, 1990; Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков (Родоплеменная структура и расселение). — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950; Губаева С. С. Ферганские каракалпаки в конце XIX — начале XX в. // Советская этнография. 1984. № 2; Фиельструп Ф. А. Из обрядовой жизни кыргызов начала XX века. — М.: Наука, 2002.
4. Абрамзон С. М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи. — Фрунзе: Кыргызстан, 1990. — С. 480.
5. Фиельструп Ф. А. Из обрядовой жизни кыргызов начала XX века. — М.: Наука, 2002. — С. 300.
6. Кузнецов П. Е. Очерки из жизни киргиз Наманганского уезда. — СПб.: Типография В. Безобразова, 1899. — С. 68.
7. Губаева С. С. Ферганские каракалпаки в конце XIX — начале XX в. // Советская этнография. — 1984. № 2. — С. 112.

8. Кармышева Б. Х. Очерки этнографической истории южных районов Узбекистана и Таджикистана. — М.: Наука, 1976. — С. 323.

9. Снесарев Г. П. Реликты доисламских верований и обрядов у узбеков Хорезма. — М.: Наука, 1969. — С. 336.

=====

SHEROBOD TUMANIDAGI TO‘G‘IZ ETNOTOPONIMINING TARIXIY-ETIMOLOGIK TALQINI

Jumayev Mustaf o‘g‘li

Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada Sherobod tumanidagi To‘g‘iz qishlog‘i nomining etnonimik kelib chiqishi tarixiy-etimologik jihatdan tahlil qilinadi. Manbalar tahlili toponim Qo‘ng‘irotlarning Tortuvli bo‘limiga mansub to‘g‘iz urug‘i nomidan shakllanganini ko‘rsatadi. Uning qadimgi Toquz Oyuz etnosiyosiy nomi bilan fonetik-semantik yaqinligi mavjud, biroq bevosita tarixiy uzviylik yetarli dalillar bilan tasdiqlanmagan. Shu bois mazkur bog‘liqlik ilmiy gipoteza sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: To‘g‘iz, To‘quz o‘g‘uz, etnonim, etnotoponim, Qo‘ng‘irot, Tortuvli, Sherobod, urug‘ nomi, tarixiy etimologiya.

Аннотация. В статье с историко-этимологической точки зрения анализируется этнонимическое происхождение названия села Тугиз Шерабадского района. Анализ источников показывает, что топоним образован от названия рода тугиз, входящего в подразделение Тортувли племени кунграт. Между этим названием и древним этнополитонимом Тоқуз Оғуз существует фонетико-семантическая близость, однако их прямая историческая преемственность не подтверждена достаточными доказательствами. Поэтому данная связь рассматривается в качестве научной гипотезы.

Ключевые слова: Тугиз, Тоқуз-оғузы, этноним, этнотопоним, кунграт, Тортувли, Шерабад, название рода, историческая этимология.

Abstract. The article provides a historical and etymological analysis of the ethnonymic origin of the name of Togiz village in Sherabad District. The analysis of sources indicates that the place name derives from the name of the Togiz clan, which belongs to the Tortuvli subdivision of the Kungrat tribe. Although this name displays phonetic and semantic similarities with the ancient ethnopolitical name Toquz Oyuz, their direct historical continuity has not been supported by sufficient evidence. Therefore, the proposed connection is regarded as a scholarly hypothesis.

Keywords: Togiz, Toquz Oghuz, ethnonym, ethnotoponym, Kungrat, Tortuvli, Sherabad, clan name, historical etymology.

Kirish

Surxondaryo viloyati, xususan, Sherobod vohasi o'zbek xalqining Qo'ng'iro't, Qatag'on, Chig'atoy, Qarluq va boshqa etnik guruhlar bilan bog'liq ko'plab joy nomlarini saqlab qolgan hududlardan biridir. Sherobod tumanidagi To'g'iz qishlog'i ana shunday etnonimik toponimlardan hisoblanadi. T. Nafasov va V. Nafasova To'g'iz nomini Sherobod va Dehqonobod tumanlarida uchraydigan qishloq nomi sifatida qayd etib, uni Qo'ng'iro'tlarning Tortuvli bo'limidagi to'g'iz urug'i jamoasi barpo etgan ovul deb izohlaydi [1, 65-b.]. Mazkur ma'lumot toponimning bevosita urug' nomidan shakllanganini ko'rsatuvchi asosiy dalildir.

Muallifning dissertatsiya materiallari hamda prof. S.N.Tursunovning tadqiqotlarida ham Qo'ng'iro'tlarning Tortuvli urug'i tarkibida To'g'iz va Mingto'g'iz nomli bo'linmalar mavjudligi qayd etilgan. Biroq *to'g'iz* urug' nomining kelib chiqishi, uning qadimgi turkiy *toquz* — “to'qqiz” shakli va *Toquz Oyuz* etnosiyosiy birlashmasi bilan munosabati alohida ilmiy tahlilni talab etadi.

Turkologik adabiyotlarda *o'g'uz* atamasi ko'pincha urug'-qabilalar ittifoqini bildirgan siyosiy-etnik termin sifatida izohlanadi. Peter B. Golden qadimgi turkiy va uyg'ur bitiklarida son bilan birikkan *Üç Oyuz*, *Sekiz Oyuz* va *Toquz Oyuz* nomlari uchrashini ko'rsatadi. Olimning fikricha, bu nomlardagi son komponenti ittifoq tarkibidagi asosiy birliklar miqdorini anglatgan, biroq mazkur uyushmalarning o'zaro tarixiy munosabati to'liq aniqlanmagan [2].

Muammoning murakkabligi shundaki, manbalarda qayd etilgan sharqiy To'quz o'g'uzlar bilan Sirdaryoning quyi oqimida shakllangan g'arbiy o'g'uzlar har doim ham aynan bir etnik birlikni anglatmaydi. Shu sababli To'g'iz urug'i nomini qadimgi To'quz o'g'uzlarga bevosita bog'lashdan oldin nomning fonetik, semantik va tarixiy taraqqiyot bosqichlarini farqlash lozim.

Tadqiqotning maqsadi Sherobod tumanidagi To'g'iz toponimining bevosita etnonimik asosini aniqlash va uning qadimgi *Toquz Oyuz* nomi bilan ehtimoliy tarixiy-etimologik munosabatini baholashdir.

Materiallar va metodlar

Tadqiqotda birlamchi va ikkilamchi manbalarning bir necha guruhi qo'llanildi.

Birinchi guruhni Sherobod tumani etnotoponimlariga doir dissertatsiya va dala materiallari tashkil etdi. Ushbu materiallarda To'g'iz qishlog'i hamda Qo'ng'irotlarning Tortuvli bo'limi tarkibidagi To'g'iz va Mingto'g'iz urug' nomlari qayd etilgan.

Ikkinchi guruhga o'zbek toponimik lug'atlari kiritildi. S.N.Tursunovning tadqiqotlari, T. Nafasov va V. Nafasovning lug'atida To'g'iz qishlog'ining Qo'ng'irotlarning Tortuvli bo'limiga mansub to'g'iz urug'i tomonidan bunyod etilgani ko'rsatilgan [1, 65-b.]. Shuningdek, o'zbek, qozoq, qoraqalpoq va boshqirdlar tarkibida *to'g'iz/to'quz* nomli urug'lar uchrashi haqidagi ma'lumotlar ayrim onomastik tadqiqotlarda qayd etilgan [3, 31-b.].

Uchinchi guruh qadimgi turkiy bitiklar va o'rta asr musulmon mualliflari ma'lumotlaridan iborat. Kultegin, Bilga xoqon va To'nyuquq bitiklarida *Toquz Oyuz* nomi siyosiy-etnik birlik ma'nosida qo'llangan. "Hudud al-olam", Ibn Xurdodbeh, Istaxriy va Ibn Havqal asarlarida esa uning arab-fors yozuvidagi *Toguzguz/To'gozgoz* shakllari uchraydi [2; 4].

To'rtinchi guruhni P.B. Golden, J.R. Hamilton, E.G. Pulleyblank, A.K. Kamalov va A.B. Rysbekova tadqiqotlari tashkil etdi. A.B. Rysbekova qadimgi xitoy, turkiy va arab manbalari To'quz o'g'uzlar tarixining turli bosqichlarini yoritishini, biroq bu ma'lumotlar zamonaviy turkiy xalqlarning ayrim urug'lari bilan to'g'ridan-to'g'ri genealogik aloqa o'rnatish uchun yetarli emasligini ta'kidlaydi [5, 276–286-b.].

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, etimologik, manbashunoslik, etnotoponimik va retrospektiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida nomning turli tarixiy shakllari o'zaro solishtirildi, ularning fonetik-semantik aloqalari aniqlandi hamda urug' nomining toponimga aylanish jarayoni tahlil qilindi.

Natijalar

Tahlil natijasida Sherobod tumanidagi To'g'iz nomining apellyativ, ya'ni oddiy son nomidan bevosita hosil bo'lmagani aniqlandi. Toponimning shakllanishida hududda yashagan etnik jamoa nomi asosiy motivlovchi birlik bo'lgan.

T. Nafasov va V. Nafasova lugʻatida Toʻgʻiz “Qoʻngʻirotlar Tortuvli boʻlimining toʻgʻiz urugʻi jamoasi bunyod qilgan ovul” sifatida izohlangan [1, 65-b.]. Demak, toponimning shakllanish modeli quyidagicha:

toʻgʻiz urugʻi → toʻgʻiz urugʻi yashagan ovul → Toʻgʻiz qishlogʻi.

Bu koʻrinish Oʻzbekiston toponimiyasida keng tarqalgan etnonimdan oykonim hosil boʻlish hodisasiga mos keladi. Qaychili, Ovshar, Qirq, Qirgʻiz, Sulduz singari koʻplab qishloq nomlari ham muayyan urugʻ yoki qabila jamoasining mazkur hududda yashashi natijasida shakllangan [1, 48, 58-b.]. Shunday qilib, Toʻgʻiz qishlogʻi nomining Qoʻngʻirotlarning toʻgʻiz urugʻi nomidan kelib chiqqani tadqiqotning dalillangan natijasi hisoblanadi. Toponim bilan qadimgi Toʻquz oʻgʻuzlar oʻrtasidagi munosabat esa boshqa — tarixiy-etimologik masaladir.

Qadimgi turkiy *toquz* hozirgi oʻzbek tilidagi *toʻqqiz* sonining tarixiy shaklidir. *Toquz Oyuz* birikmasi soʻzma-soʻz “toʻqqiz oʻgʻuz” deb tarjima qilinsa-da, tarixiy matnda u toʻqqiz tarkibiy birlikdan tuzilgan qabilalar ittifoqining atoqli nomi sifatida ishlatilgan.

P.B. Goldenning xulosasiga koʻra, *oʻgʻuz* atamasi qarindosh urugʻlar yoki qabilalar uyushmasini bildirgan boʻlishi mumkin. Xitoy manbalarida mazkur termin ayrim hollarda “urugʻ” yoki “xalq” mazmunidagi iyerogliflar orqali berilgan. Qadimgi turkiy bitiklarda esa son komponenti bilan kelgan *Uch oʻgʻuz*, *Sakkiz oʻgʻuz* va *Toʻqqiz oʻgʻuz* nomlari qayd etilgan [2].

Orxon bitiklarida Toʻquz oʻgʻuzlar Sharqiy Turk xoqonligi tarkibidagi, baʼzan markaziy hokimiyatga qarshi chiqqan bodun, yaʼni xalq yoki qabilalar ittifoqi sifatida tasvirlanadi. VIII asrning 40-yillarida uygʻurlar, qarluqlar va basmillar oʻrtasidagi siyosiy kurash natijasida Sharqiy Turk xoqonligi tugatilgan va 744-yilda Uygʻur xoqonligi tashkil topgan. Toʻquz oʻgʻuz uyushmasida uygʻur ittifoqi yetakchi mavqega ega boʻlgan [2].

A.K. Kamalov qadimgi turkiy bitiklardagi sonli etnosiyosiy nomlarni tahlil qilib, *toquz* komponenti ayrim hollarda shunchaki tasodifiy raqam emas, balki siyosiy tuzilmaning qabilaviy tarkibini koʻrsatuvchi belgi boʻlganini qayd etadi [6,

203–204-b.]. Shunga ko‘ra, *Toquz Oyuz* dastlab individual urug‘ nomi emas, konfederativ birlikning siyosiy nomi bo‘lgan.

Tadqiqot davomida manba matnidagi ayrim tarixiy hodisalarni o‘zaro farqlash zarurligi aniqlandi. Mo‘g‘uliston va O‘rxun havzasida yashagan To‘quz o‘g‘uzlar bilan Yettisuv, Orolbo‘yi va Sirdaryoning quyi oqimida shakllangan g‘arbiy o‘g‘uzlar bir xil nom elementiga ega bo‘lsa-da, ularni to‘liq aynanlashtirish bahsli masaladir. Musulmon geograflari qadimgi To‘quz o‘g‘uzlarni ko‘pincha *Tog‘uzguz* shaklida, Sirdaryo o‘g‘uzlarini esa *G‘uzz/Og‘uz* shaklida qayd etgan. P.B. Golden ham bu guruhlar o‘rtasidagi munosabat turkologiyada to‘liq hal etilmaganini ta’kidlaydi [2]. Shuning uchun To‘quz o‘g‘uzlarning barchasi VII–VIII asrlarda Yettisuvdan Sirdaryoga ko‘chib, bevosita O‘g‘uz yabg‘u davlatini tuzgan degan qat’iy sxema ehtiyotkorlik bilan qo‘llanishi kerak.

Sirdaryo o‘g‘uzlari IX–X asrlarda Yangikent markaz bo‘lgan siyosiy tuzilmani shakllantirgan. “Hudud al-olam”da Yangikent o‘g‘uz hukmdorining qishki qarorgohi sifatida qayd etiladi [4, 122-b.]. Mahmud Koshg‘ariy XI asrda o‘g‘uzlarni yigirma ikki urug‘dan iborat etnik birlik sifatida ko‘rsatadi [7, 55–59-b.]. Ushbu yigirma ikki urug‘li g‘arbiy o‘g‘uz tizimini qadimgi to‘qqiz qabilali sharqiy uyushmaning oddiy davomi deb hisoblash uchun mavjud dalillar yetarli emas.

Toquz va *to‘g‘iz* shakllari fonetik jihatdan bir tarixiy leksik asosning turli ko‘rinishlari hisoblanadi. Qadimgi turkiy *toquz* shakli ayrim zamonaviy turkiy tillarda *tog‘uz*, *to‘g‘iz*, *to‘qqiz* kabi variantlarda davom etgan. Bunda ikkinchi bo‘g‘indagi unlining torayishi hamda intervokal undoshning jaranglilashuvi turkiy tillararo fonetik moslik doirasida izohlanishi mumkin.

Biroq shakliy o‘xshashlikning o‘zi genealogik ayniyatni isbotlamaydi. Tarixiy-etimologik bog‘lanishni asoslash uchun quyidagi oraliq dalillar zarur:

1. To‘quz o‘g‘uz nomining qadimgi va o‘rta asrlardagi davomiy qaydlari;
2. *to‘g‘iz* etnonimining Qo‘ng‘irot tarkibiga kirish davri;
3. mazkur etnonimning boshqa turkiy xalqlar tarkibidagi geografik tarqalishi;
4. Qo‘ng‘irot shajaralari va tarixiy-etnografik materiallardagi ma’lumotlar;
5. To‘g‘iz va Mingto‘g‘iz nomlarining o‘zaro xronologik munosabati.

Hozirgi ma'lumotlar birinchi navbatda *to'g'iz*ning Qo'ng'iro't tarkibidagi urug' nomi bo'lganini tasdiqlaydi. Uning qadimgi *Toquz Oyuz* nomidan to'g'ridan-to'g'ri kelib chiqqani esa qo'shimcha dalillarni talab qiladi.

Muhokama

Olingan natijalar To'g'iz toponimini ikki tarixiy qatlam asosida tushuntirish imkonini beradi.

Birinchi qatlam — mahalliy etnotoponimik qatlam. Bu bosqichda to'g'iz Qo'ng'iro'tlarning Tortuvli bo'limiga mansub urug' nomidir. Mazkur urug' vakillari yashagan ovul urug' nomi bilan atalgan va vaqt o'tishi bilan rasmiy qishloq nomiga aylangan. Toponimik lug'at ma'lumoti ushbu bosqichni yetarlicha ishonchli tasdiqlaydi [1, 65-b.].

Ikkinchi qatlam — qadimgi etnosiyosiy qatlam. *Toquz Oyuz* VIII asr Orxon bitiklari va Xitoy yilnomalarida qayd etilgan to'qqiz tarkibiy birlikli konfederatsiya nomidir. Son va etnik termin birikmasidan tashkil topgan mazkur nom keyingi tarixiy jarayonlarda mustaqil etnonimlarga ajralgan yoki ayrim turkiy xalqlar tarkibida urug' nomi sifatida saqlangan bo'lishi mumkin. O'zbek, qozoq, qoraqalpoq va boshqirdlar tarkibida *to'g'iz/to'quz* shaklidagi urug' nomlarining qayd etilishi mazkur gipotezani kuchaytiradi [3, 31-b.].

Shu bilan birga, qadimgi To'quz o'g'uz uyushmasidan Sherobod Qo'ng'iro'tlaridagi to'g'iz urug'igacha bo'lgan uzluksiz genealogik zanjir hozircha hujjatlashtirilmagan. Orada qariyb ming yillik davr mavjud bo'lib, ushbu davrga oid etnonimik transformatsiyalar, migratsiyalar va qabila tarkibidagi qayta guruhlanishlar maxsus tadqiq etilishi zarur.

Maqolaning asosiy ilmiy yangiligi To'g'iz nomining ikki xil darajadagi etimologiyasini farqlashdan iborat:

- bevosita etimon: Qo'ng'iro'tlarning Tortuvli bo'limidagi to'g'iz urug'i;
- ehtimoliy tarixiy-etimologik manba: qadimgi *Toquz Oyuz* etnosiyosiy nomi.

Mazkur farqlash toponimning ishonchli izohini ilmiy gipotezadan ajratish imkonini beradi. To'g'iz qishlog'i nomini qadimgi To'quz o'g'uzlarga to'g'ridan-to'g'ri nisbat berish hozirgi dalillar doirasida qat'iy xulosa emas. Biroq fonetik

moslik, son asosli etnonimlarning turkiy xalqlar tarkibida saqlanishi va Qo'ng'iro't ichidagi to'g'iz urug'i mavjudligi bunday tarixiy aloqa ehtimolini inkor etmaydi.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, unda Qo'ng'iro'tlarning mahalliy shajaralari, arxiv ro'yxatlari va to'g'iz urug'i vakillaridan yozib olingan genealogik rivoyatlar to'liq jalb qilinmadi. Kelgusi tadqiqotlarda To'g'iz va Mingto'g'iz aholisi orasida etnosotsiologik so'rovlar o'tkazish, qabriston yozuvlari, xo'jalik daftarlari hamda XIX–XX asr boshlariga oid ma'muriy hujjatlarni o'rganish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Tadqiqot natijalari Sherobod tumanidagi To'g'iz qishlog'i nomi Qo'ng'iro'tlarning Tortuvli bo'limiga mansub to'g'iz urug'i nomidan kelib chiqqanini ko'rsatdi. Dastlab urug' nomi bo'lgan To'g'iz keyinchalik ovul va qishloq nomiga aylangan. Toquz va to'g'iz shakllari o'rtasida fonetik-semantik yaqinlik mavjud bo'lsa-da, bu ularning bevosita tarixiy davomiyligini isbotlamaydi. To'g'iz urug'ining qadimgi To'quz o'g'uzlar bilan aloqasi hozircha ilmiy gipoteza bo'lib, uni tasdiqlash uchun qo'shimcha tarixiy, etnografik va lingvistik manbalarni o'rganish zarur. To'g'iz toponimi Sherobod vohasidagi Qo'ng'iro'tlarning etnik tarixi va joylashuvini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nafasov, T., Nafasova, V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. 65-b. [Elektron nusxa](#).
2. Golden, P.B. "ĠOZZ." Encyclopaedia Iranica. Nomadism IV. The Role of Turkic Nomads in the History of Persia. [Maqola va bibliografiya](#).
3. Bulung'ur tumani toponimlarining tarixiy-lisoniy tadqiqi. To'qqizboy etnooykonimi haqidagi bo'lim, 31-b. [Elektron nusxa](#).
4. Minorsky, V. (trans. and comm.). Ḥudūd al-ʿĀlam: "The Regions of the World": A Persian Geography, 372 A.H.–982 A.D. London: Oxford University Press, 1937. 122, 263–277-b.
5. Rysbekova, A.B. "Genesis and Ethnic Connection of the Ethnonym Toghuz-Oghuz with Modern Turkic Peoples." Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series, 2025, 151(2): 276–286. [DOI: 10.32523/2616-6887-2025-151-2-276-286](#).
6. Kamalov, A.K. "K interpretatsii etnopolitonimov otuz-tatar i toquz-tatar drevnetyurkskix runicheskix nadpisey." Tyurko-mongolskiy mir v proshlom i nastoyashchem, 2016: 191–204. [Maqola PDF](#).

7. Kāšgarī, Maḥmūd. Dīwān Luġāt al-Turk. Ed. and trans. Robert Dankoff and James Kelly. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982–1985. Vol. I, 55–59-b.
8. Hamilton, J.R. “Toquz-Oğuz et On-Uyğur.” *Journal Asiatique*, 250, 1962: 23–64.
9. Pulleyblank, E.G. “Some Remarks on the Toquz-Oguz Problem.” *Ural-Altaische Jahrbücher*, 28(1–2), 1956: 35–42.
10. Golden, P.B. “The Migrations of the Oğuz.” *Archivum Ottomanicum*, 4, 1972: 45–84.
11. Турсунов С.Н. Сурхондарё вилояти топонимлари. — Тошкент, 2008. — Б. 4.
12. Турсунов С., Пардаев Т., Пайғамов А., Нарзуллаева Н. Сурхон воҳасида моддий маданият тарихи. — Тошкент, 2013. — Б. 50.

=====

ТРАДИЦИОННОЕ РЫБОЛОВНОЕ ХОЗЯЙСТВО КАРАКАЛПАКОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ: ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Атаханов Рафикжон Сотволдиевич
доцент Кокандского университета
Андижанского филиала д.ф.и.н (Phd)

Аннотация: Статья посвящена комплексному историко-этнографическому анализу традиционной хозяйственной деятельности, в частности, рыболовного хозяйства этнических групп каракалпак, переселившихся и расселившихся на территории Ферганской долины. На основе научных литератур, источников и полевых исследований перечислены их орудия лова, сезонные циклы рыболовства, способы переработки и сохранения улова. Продемонстрировано, как особенности географического размещения и локальные особенности условия Ферганской долины повлияли на трансформацию традиционных навыков, приведя к их синтезу с хозяйственным опытом соседних оседлых и полукочевых народов региона.

Ключевые слова: Ферганская долина, Каракалпаки, Сырдарья, рыболовство, материальная культура, хозяйственные традиции, пища, полевые материалы.

Annotatsiya: Ushbu maqola Farg‘ona vodiysi hududiga ko‘chib kelib o‘rnashgan qoraqalpoq etnik guruhlarining an‘anaviy xo‘jalik faoliyati, xususan, baliqchilik xo‘jaligini kompleks tarixiy-etnografik tahlil qilishga bag‘ishlangan. Ilmiy adabiyotlar, manbalar va dala tadqiqotlari asosida ularning baliq ovlash qurollari, mavsumiy baliqchilik sikllari, ovlangan baliqni qayta ishlash va saqlash usullari keltirib o‘tilgan. Farg‘ona vodiysining geografik joylashuvi va mahalliy

sharoit xususiyatlari an'anaviy ko'nikmalarning transformatsiyasiga qanday ta'sir ko'rsatgani hamda ularning mintaqadagi qo'shni o'troq va yarim ko'chmanchi xalqlarning xo'jalik tajribasi bilan sintezlashuviga olib kelgani yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *Farg'ona vodiysi, qoraqalpoqlar, Sirdaryo, baliqchilik, moddiy madaniyat, xo'jalik an'analari, oziq-ovqat, dala materiallari.*

Abstract: *The article is devoted to a comprehensive historical and ethnographic analysis of traditional economic activities, specifically the fishing economy of the Karakalpak ethnic groups who resettled and settled in the territory of the Fergana Valley. Based on scientific literature, sources, and field research, their fishing tools, seasonal fishing cycles, and methods of processing and preserving the catch are listed. It is demonstrated how the peculiarities of geographical location and local environmental conditions of the Fergana Valley influenced the transformation of traditional skills, leading to their synthesis with the economic experience of neighboring settled and semi-nomadic peoples of the region.*

Key words: *Ferghana Valley, Karakalpak, Syrdarya, fishing, material culture, economic traditions, food, field materials.*

Ферганская долина издавна представляла собой важный историко-этнографический регион Центральной Азии, в котором вследствие интенсивных миграционных процессов соседствовали и нередко смешанно проживали различные этнические группы. Народы, различавшиеся происхождением, языком, обычаями, обрядами и особенностями хозяйственной деятельности, находились в постоянном этнокультурном, хозяйственно-экономическом и торговом взаимодействии.

Каракалпаки, как и другие коренные народы Центральной Азии, на протяжении различных исторических периодов принимали активное участие в этнических и этнокультурных процессах, происходивших в регионе. Основная часть каракалпакского населения традиционно была связана с Хорезмским оазисом, однако отдельные этнические группы в результате миграционных процессов переселялись на другие территории и формировали там устойчивые поселения.

В этих условиях традиционные формы хозяйственной деятельности каракалпаков подвергались определённым изменениям, одновременно сохраняя отдельные устойчивые элементы. Одним из таких занятий являлось рыболовство, имевшее важное значение в хозяйственной и бытовой культуре каракалпаков, проживавших вблизи рек и озёр Ферганской долины.

Каракалпаки, расселённые вдоль берегов водоёмов Ферганской долины, в частности Сырдарьи, Нарына, Дамкуля, Ашикуля и Мингбулака, активно использовали свои традиционные навыки рыболовства. В результате этого среди местного населения они получили название «шебеккор», то есть «рыбаки» [1, 37].

Сведения полевых этнографических исследований свидетельствуют о том, что рыболовство сохранялось в отдельных каракалпакских поселениях Ферганской долины. В частности, в селе Кемабоши Нарынского района Наманганской области рыболовство было связано с местоположением их вблизи реки Нарын, который проходит непосредственно по территории Нарынского района, а затем ниже по течению, после слияния Нарына с Кара Дарьей, образуя Сырдарью. Села расположенными каракалпаками в окрестностях Полвонкуль, Халкакуль, Кулабад, Айланмакуль, также Кайрагочовул и Калгандарья Мингбулакского района, интенсивно занимались рыболовством [2].

Таким образом, наличие рек, озёр и других водных ресурсов создавало благоприятные условия для сохранения традиционных навыков рыболовства. Для каракалпаков, проживавших вблизи рек и озёр, рыболовство выступало не только способом получения продуктов питания, но и частью традиционной хозяйственной культуры.

Каракалпаки Ферганской долины добывали несколько видов рыб, среди которых упоминаются *карп, щука, сазан, сом* и другие виды. Для их ловли использовались различные традиционные орудия: *крючок, вилка, гусыня, корзина, сеть, удочка* [2]. Набор рыболовных приспособлений свидетельствует о существовании у каракалпаков разнообразных способов добычи рыбы, адаптированных к различным природным условиям и видам водоёмов.

По сведениям информаторов, каракалпаки, регулярно занимавшиеся рыболовством, изготавливали специальные лодки, которые использовали при ловле рыбы на реках и озёрах [2]. Наличие лодок и специализированных

рыболовных приспособлений позволяет говорить о том, что в отдельных поселениях рыболовство имело достаточно устойчивый и организованный характер.

Рыболовство было непосредственно связано с традиционной системой питания каракалпаков Ферганской долины. Рыбу, добытую в Сырдарье, Нарыне и близлежащих озёрах, использовали для приготовления различных блюд. Особое отношение к рыбному мясу отражалось и в пищевых предпочтениях населения. Рыба воспринималась как чистый продукт питания, поэтому её употреблению уделялось особое внимание, в том числе в период священного месяца «Рамадан». Наиболее распространённым способом приготовления являлось жарение. Особенно популярно употребление рыбных блюд было среди каракалпаков, проживавших в селениях, расположенных по берегам Сырдарьи и Нарына [3, 85–86].

В одном из источников отмечается что: *«каракалпаки едят много рыбы, и из-за этого мы никогда не слышали, чтобы они болели»* [3, с. 85–86]. Данное свидетельство представляет интерес с точки зрения характеристики пищевых традиций каракалпаков и восприятия рыбных продуктов в их повседневной жизни.

Каракалпаки Ферганской долины также владели традиционными способами приготовления копчёной рыбы — *«кокланган»*. Рыбий жир (*«балыктын майы»*) применялся в кулинарии: при приготовлении рыбных блюд, котлет, супов и даже плова. Разнообразие способов использования рыбной продукции свидетельствует о значимости рыболовства не только как промыслового занятия, но и как элемента традиционной пищевой культуры.

О важности и значении рыбы в системе питания каракалпаков свидетельствует и народная пословица: *«Үш ай сауыным, үш ай қауным, үш ай қабағым, үш ай шабағым»*.

Её смысл можно передать следующим образом: *«Три месяца моя пища — молоко, три месяца — дыня, три месяца — тыква и три месяца — рыба»* [4, 344]. Данная пословица представляет особый этнографический интерес,

поскольку отражает сезонный характер питания и использование различных продуктов в традиционном хозяйственном цикле каракалпаков. Упоминание рыбы наряду с молоком, дыней и тыквой показывает, что продукты рыболовства занимали определённое место в годовой системе питания.

Таким образом, рыболовство обеспечивало каракалпаков частью продуктов питания и позволяло удовлетворять определённую долю хозяйственных потребностей. При этом навыки добычи, переработки и приготовления рыбы передавались из поколения в поколение, формируя устойчивый элемент традиционной культуры.

Трансформация рыболовства в условиях Ферганской долины.

Анализ научной литературы и материалов, полученных в ходе полевых этнографических исследований, показывает, что, несмотря на значимость рыболовства в традиционной культуре каракалпаков, в условиях Ферганской долины его хозяйственная роль постепенно изменялась.

Исследователи Л. С. Толстова и У. Э. Абдуллаев отмечают, что в период Кокандского ханства различные группы каракалпаков активно занимались рыболовством. Однако после вхождения территории в состав Российской империи данное занятие постепенно утратило прежнее значение в хозяйстве отдельных каракалпакских групп, проживавших в Андижанском и Наманганском регионах [5, 2].

Но, вместе с тем необходимо отметить, что этнические группы каракалпаков, проживавшие на территории Каракалпакской волости Кокандского уезда, систематически занимались рыболовством вплоть до 1940-х годов XX века. В этот период рыболовство продолжало сохранять заметное значение в их хозяйственной деятельности [1].

Важным фактором трансформации хозяйственных отношений каракалпаков стало постепенное усиление земледелия. Первоначально значительную роль в хозяйстве отдельных групп играли скотоводство и рыболовство, однако под влиянием природно-экономических условий

Ферганской долины и хозяйственного взаимодействия с местным населением происходило постепенное приспособление к земледельческому образу жизни.

Статистические данные конца XIX века подтверждают изменение хозяйственной специализации ферганских каракалпаков. Согласно материалам Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, из 11 056 каракалпаков Ферганской области 10 199 человек, то есть около 92 %, жили за счёт земледелия [6, 122–123]. Эти данные позволяют говорить о том, что уже к концу XIX века земледелие стало ведущей отраслью хозяйства значительной части каракалпакского населения Ферганской долины.

Интеграционные процессы с местными этническими группами способствовало дальнейшей трансформации хозяйственной культуры каракалпаков. Они всё больше специализировались на земледелии, в том числе на хлопководстве. На протяжении многих лет компактное расселение отдельных групп каракалпаков вблизи с местными узбеками и таджиками в регионе Ферганской долины привело к укреплению общих черт хозяйственно-культурных связей с местным населением. Хозяйственно-бытовые, культурные и духовные связи этносов ускорили их сближение и привели к гармонизации некоторых этнических особенностей каракалпакского этноса с местным населением. В результате рыболовство из одной из важных составляющих комплексного хозяйства постепенно превратилось преимущественно в дополнительный источник продовольствия и хозяйственной деятельности.

Вместе с тем характер хозяйства различался в зависимости от места проживания. Так, для каракалпаков, проживавших в Андижанском и Наманганском уездах, в конце XIX — начале XX века ведущую роль играло земледелие. В то же время у каракалпаков, поселившихся вдоль Сырдарьи, в частности на территории Кокандской волости Кокандского уезда, хозяйство дольше сохраняло комплексный характер и включало земледелие, животноводство и рыболовство.

После обретения Узбекистаном независимости развитию рыбного хозяйства стало уделяться значительное внимание, особенно во время правления нынешнего президента Ш. Мирзиёева, который создал благоприятные условия для развития предпринимательства в том числе рыболовство в сфере обеспечения народа продовольствием. Благодаря реформам рост потребности населения в рыбе и рыбной продукции способствовал созданию специализированных рыбоводческих хозяйств и искусственных водоёмов. В частности, рыбоводческие хозяйства были созданы в Улугнарском, Бустонском, Баликчинском районах Андижанской и Мингбулакском районе Наманганской области. В ряде районов, где расположены каракалпакские поселения, создавались искусственные водоёмы для выращивания рыбы.

Представляется закономерным, что в районах компактного проживания каракалпаков рыболовное хозяйство получило определённые возможности для дальнейшего развития. Традиционные навыки, связанные с добычей, обработкой и приготовлением рыбы, существовали у каракалпаков задолго до их переселения в Ферганскую долину и являлись одной из составляющих их хозяйственно-культурных традиций.

В современных условиях эти традиции подвергаются трансформации: традиционное рыболовство как форма натурального хозяйства постепенно уступает место организованному рыбоводству и товарному производству рыбной продукции. Однако культурная память, традиционные знания о рыбе, способы её приготовления и связанные с рыболовством представления продолжают сохраняться в отдельных каракалпакских сообществах Ферганской долины.

Таким образом, рыболовство являлось важной составляющей традиционной хозяйственной и пищевой культуры каракалпаков Ферганской долины. Проживание вблизи Сырдарьи, Нарына и многочисленных озёр создавало благоприятные условия для сохранения традиционных навыков рыбной ловли. Материалы письменных источников и полевых

этнографических исследований свидетельствуют о существовании у каракалпаков разнообразных способов ловли рыбы, традиционных рыболовных орудий, лодочного промысла и различных способов переработки рыбной продукции. Рыба занимала заметное место в системе традиционного питания, а разнообразие способов её приготовления свидетельствует о глубокой интеграции рыболовства в повседневную культуру.

Вместе с тем в конце XIX — начале XX века под воздействием экономических, природно-географических и этнокультурных факторов хозяйство каракалпаков Ферганской долины постепенно трансформировалось. Земледелие, особенно хлопководство, стало ведущей отраслью хозяйства, тогда как рыболовство в большинстве районов утратило прежнее экономическое значение. Однако в районах проживания каракалпаков вдоль Сырдарьи и других водоёмов оно дольше сохраняло значение как часть комплексного хозяйства.

Следовательно, традиционное рыболовство каракалпаков Ферганской долины следует рассматривать не только как способ добычи продовольствия, но и как важный элемент их историко-этнографического наследия, отражающий особенности адаптации этнической группы к природным условиям Ферганской долины и процессы взаимодействия с другими народами региона.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганы. Нукус. 1959. – С. 37.
2. Полевые работы. Наманганская область, Наринский район, село Кемабоши. Мингбулакский район, село Колгандарья 2019 г.
3. Дал В. Рассказ пленника Ф. Ф. Грушина-Литературное приложение к журналу "Русский инвалид" 1878 № 5. – С. 85-86.
4. Шалекенов У.Х. «Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем». «Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции» М, 1958 Т.III / - С.344
5. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганы. Нукус. 1959; Абдуллаев У.С. Этнические процессы в Ферганской долине на рубеже XIX-XX веков. Диссертация на соискание ученой степени д.и.н. – Ташкент, 2006. –
6. Всеобщая перепись населения Российской империи. СПб, 1905 Т.89 табл. XXII. - С. 122-123.

FARG‘ONA VODIYSIDAGI SAK QABILALARI TARIXIGA OID MULOHAZALAR

Abdumuxtor Abduxalimovich Xakimov

*Andijon davlat texnika instituti Tillar va gumanitar
fanlar kafedrasi mudiri, T.f.f.d (PhD), dotsent*

Annotatsiya: Maqolada Andijon viloyati Xo‘jaobod tumani Dilkushod (Devatepa) qishlog‘idan topilgan ilk temir davriga oid bronza buyumlar xazinasi tahlil qilingan. 11 ta bronza buyum — jangovor bolta, suvliq, “dolota”lar, ko‘zgu va ust-bosh anjomlari — miloddan avvalgi VII-VI asrlarga oid bo‘lib, Farg‘ona vodiysida ilk saklar madaniyatining birinchi to‘liq arxeologik kompleksi sifatida baholanadi. Muallif topilmalarni boshqa ko‘chmanchi qabilalar materiallari bilan qiyoslab, ularning vodiya kelgindi ilk sak qabilalariga tegishli ekanligini, shuningdek Eylaton dehqonchilik va Oqtom ko‘chmanchi chorvachilik madaniyatlari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni asoslab beradi.

Kalit so‘zlar: ilk temir davri, saklar, Farg‘ona vodiysi, Xo‘jaobod (Dilkushod) xazinasi, bronza buyumlar, Eylaton madaniyati, Oqtom madaniyati, ko‘chmanchi chorvadorlar, arxeologik topilma, sak uchligi

Abstract: This article examines a hoard of Early Iron Age bronze artifacts discovered in the village of Dilkushod (Devatepa) in the Khojaobod district of Andijan region. Eleven bronze items — a battle-axe, cheekpieces, chisels, a mirror, and clothing fittings — date to the 7th-6th centuries BCE and represent the first complete archaeological complex of early Saka culture in the Fergana Valley. Comparing the finds with materials from other nomadic tribes, the author argues they belonged to migrant early Saka groups and traces the interaction between the sedentary Eylaton agricultural culture and the nomadic Aktam pastoral culture.

Keywords: Early Iron Age, Saka tribes, Fergana Valley, Khojaobod (Dilkushod) hoard, bronze artifacts, Eylaton culture, Aktam culture, nomadic pastoralists, archaeological find, Saka triad.

Аннотация: В статье анализируется клад бронзовых изделий раннего железного века, обнаруженный в кишлаке Дилкушод (Деватена) Ходжаабадского района Андижанской области. 11 бронзовых предметов — боевой топор, псалии, долота, зеркало и предметы одежды — датируются VII-VI вв. до н.э. и рассматриваются как первый цельный археологический комплекс ранних саков в Ферганской долине. Автор сопоставляет находки с материалами других кочевых племён, обосновывая их принадлежность пришлым раннесакским племенам, а также прослеживает взаимосвязь между земледельческой культурой Эйлатан и кочевой скотоводческой культурой Актам.

Ключевые слова: *ранний железный век, саки, Ферганская долина, клад Ходжаабад (Дилкушод), бронзовые изделия, культура Эйлатан, культура Актам, кочевые скотоводы, археологическая находка, сакская триада.*

Insoniyat qadim – qadimdan o‘z davriga xos turmush tarziga, moddiy va ma’naviy madaniyatga, ya’ni ma’lum darajadagi sivilizatsiyaga ega bo‘lgan. Davrlar o‘tishi bilan insoniyat sivilizatsiyasi darajasi o‘tib, rivojlanib, takomillashib borgan. Bu jarayon odamlarning mehnat qilish usuli qanchalik darajada moddiy va ma’naviy boyliklarni yaratish va ko‘paytirib borishi bilan bog‘liq kechgan.

Har bir mintaqada sivilizatsiya davriy nuqtai nazardan ertaroq yoki kechroq, o‘ziga xos shaklda shakllanib, rivojlanib borgan. Tarixiy, ilmiy tadqiqotlar Vatanimiz – O‘zbekiston insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o‘choqlaridan biri ekanligidan dalolat bermoqda. O‘zbekiston va O‘rta Osiyo hududlarida olib borilayotgan keng miqyosdagi tadqiqot ishlarining natijalari ham Vatanimizning jahon sivilizatsiyasida tutgan o‘rnini tasdiqlaydi.

Dunyoning turli burchaklarida yashaydigan xalqlarning turli davrlarda, ijtimoiy – iqtisodiy va madaniy jarayonlarda erishgan yutuqlari hamda taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilishini sivilizatsiya tushunchasi o‘zida aks ettiradi. Bu taraqqiyot bosqichi insoniyatning paydo bo‘lishi va rivojlanishi, jamiyatning rivojlanish darajasi, moddiy va ma’naviy madaniyatning yuksalishi, qabilalar va xalqlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar bilan izohlanadi.

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, o‘lkamizning qadimgi aholisi tosh va bronza davrlarida qanday nom bilan atalganliklari hozirda noma’lum. Yurtimizning qadimgi etnik guruhlar haqidagi ma’lumotlar dastlab Sharq va yunon-rim manbalarida tilga olinadi. Bu manbalarning guvohlik berishicha, miloddan avvalgi VII – VI asrlarda O‘zbekiston hududida ***sug‘diylar, baqtriyaliklar (baxtariylar), xorazmiylar, sak va massaget*** elatlari yashaganlar. Ular o‘zbek xalqining ham ajdodi hisoblanadi[1,143].

Saklar tarixiy manbalarda miloddan avvallgi I ming yillik va milodimizning boshlarida O‘rta Osiyo va Sharqiy Turkistonning shimoli – sharqiy hududlarida yashagan chorvador qabilalar deb beriladi. Arxeologik tadqiqotlar natijasida bu davr

“Ilk temir davri” sifatida ma’lumdir. Tarix otasi Gerodot o’zining «Tarix» asarida «forslar barcha skiflarni saklar deb ataydilar» deb yozadi. Gerodotning bergan ma’lumotlariga ko’ra, Yevraosiyo cho’llarining ko’chmanchilar dunyosi shimoliy va sharqiy Qora dengiz bo’yi qabilalaridan birining nomi bilan skuda keyinroq skolotlar deb atalgan. Yunonlar esa bu xalqlarni i skiflar deb yuritganlar. Eronni Kirmonshox shaxri yaqinda joylashgan Behistun qoyatosh yozuvlarida, Nahshi Rostam va Persopol degan joylardagi Ahamoniy Eroniy podsholarning qabr toshlarida va yodgorlik lavhalarida, qoyatoshlarga o’yib yozilgan zafarnomalarda O’rta Osiyoda xududida yashagan xalqlarni sanab ko’rsatadilar. Bu zafarnomalarda sak xalqlarining uchta qabila guruhi sifatida yashaganligi eslatiladi[2,98].

Birinchi guruxdagi sak xalqlari saka – tigraxauda, ya’ni «Cho’qqi qalpoqli» yoki «kamondan o’q otuvchi» saklar deb ataladi. Bu yunoncha matnlardagi «ortokoribantlar» degan terminga to’g’ri keladi. Ular hozirgi Toshkent viloyati va janubiy Qozog’iston xududlarida yashaganlar;

Ikkinchi guruxdagi sak xalqlari saka – tiay – taradarayya, ya’ni «dengiz ortidagi» saklar (Podsho Doroning Naqshi Rostam yozuvida) deb ataladi. Bu guruxdagi sak xalqlari Orol dengizi bo’ylarida, Sirdaryoning quyi oqimida yashaganlar;

Uchunchi guruxdagi sak xalqlari saka – xaumavarka, ya’ni «muqaddas xaoma ichimligi ichuvchi» saklar deyiladi. Bu guruxdagi sak xalqlari Pomirning tog’li tumanlarida va Farg’onada vodiysi xududidagi sak xalqlaridir. Shu guruxdagi sak xalqlari Farg’ona vodiysini eng qadimgi xalqlaridir.

Farg’ona vodiysi tarixini arxeologik o’rganilishi tarixiga nazar tashlasak, tariximizning eng qadimgi davri hisoblangan tosh va bronza davri tarixiga XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida unchalik e’tibor berilmaganligiga ishonch hosil qilamiz. Ammo XX asrning o’rtalaridan boshlangan arxeologik izlanishlar natijasida Janubiy va Markaziy Farg’ona hududlaridan ko’plab paleolit, mezolit va neolit davri manzilgohlari topilgan[3,10-14].

Bronza davri va uning so’nggi bosqichlariga kelib Farg’ona vodiysi qadimgi aholisi o’ziga xos madaniyatlar yaratadi va bu yerda tarixiy-madaniy jarayonlar

yanada faollashadi. Ushbu o'ziga xoslikni o'troq dehqon va dasht jamoalarining o'zaro aloqalarini, ular qoldirgan moddiy madaniyat buyumlarida, ayniqsa turar-joylarning qurilish uslublarida, kulolchilik buyumlarida ko'proq kuzatish mumkin.

Arxeologik tadqiqotlar natijasida Andijon viloyatining Xo'jaobod tumani Dilkushod qishlog'idan (mahalliy aholi Devatepa yodgorligi deb ataydi) shaxsiy uy hovlisidan ilk temir davrining (RJV-rannejeleznyy vek) Farg'ona vodiysi tarixida avval uchramagan noyob harbiy buyumlar va ot anjomlari xazinasini topildi. Mazkur topilma O'rta Osiyo ko'chmanchi aholisining Farg'ona vodiysi ilk saklar davri tarixini o'rganish uchun o'ta muhimdir. Chunki ilk saklarni vodiydagi yodgorliklarini borligi shu kungacha mavhum edi. To'g'ri, shu davrning bir necha topilmalari bor edi[4,36-39]. Dilkushoddagi topilmalar: bitta chekan (kleves, boevoy topor), bitta suvlik (psalie so stremechkovidnom okonchaniem), ikkita "dolota", bir dona bronza ko'zgu (oyna), oltita ust-bosh anjomlari (furnaturalar-tugma, piston) va jami 11 ta bronza buyumlardan iborat[5,9-10]. Topilmalarning ayrimlari qabrdan ham bo'lishi mumkinligini odam mayda suyaklari va ust-bosh qadamalari ko'rsatadi. Lekin topilma joyini jiddiy buzilgani bois biror fikr aytishga to'sqinlik qiladi.

Xo'jaobod (Dilkushod)dagi bronza buyumlar xazinasini boshqa ko'chmanchi aholi materiallari, asosan mozar-qo'rg'onlari (Qozog'iston-Sibir kengliklari, Ketmontepa, Oloy) bilan solishtirilib miloddan avvalgi VII-VI asrlar bilan sanalanishi mumkinligi aniqlandi. Xususan, mutaxassislar fikricha mazkur shakldagi suvliq (ruschada psalie so stremechkovidnom okonchaniem) ko'rsatilgan davrdan keyin yevroosiyo xududlarida uchramaydi. Bronzadan yasalgan chekan (bronza bolta) ham shu davr bilan sanalanadi[6,53-57].

Mazkur bronza buyumlar xazinasini vodiya saklar (rannie saki) ilk tarixi masalasiga ayrim aniqliklar kiritishi mumkin. **Birinchidan**, Xo'jaobod (Dilkushod) bronza buyumlar xazinasini sohiblarini ya'ni ilk sak qabilalarini yangi guruhini vodiyni shimolida Chotqol, Qurama, Oto'ynoq, sharqda Farg'ona, janubda Oloy, Turkiston tog' tizmalarining tog'oldi, tog' zonalarida paydo bo'lishini vaqtini (ya'ni miloddan avvalgi VII-VI asrlar) belgilaydi. **Ikkinchidan**, ilk saklarni vodiya

xududida tarqalish geografiyasini ko'rsatadi. **Uchinchi**dan, kelib chiqishi jihatidan mazkur aholi vodiylar uchun kelgindi edilar. Chunki topilmalar ichida suvliq va jangovor bolta (chekan, kleves) Farg'ona vodiysida hali biror marta ham uchramagan.

Sak qabilalari Farg'ona vodiysi tegrasida (periferiyasi) azaldan yashaganlar, ta'kid joizki aynan biz keltirgan saklar avlodlari avvaliga ahamoniylarni, keyinroq Aleksandr Makedonskiyni vodiylar yurishini to'xtatgan. Ular "So'g'd ortidagi saklar" avlodlari bo'lishi mumkin. Vodiylar kirish ya'ni Sirdaryodan kechuv Xo'jand yaqinida bo'lgan[7,213-224].

Hozirgacha mazkur hududdan asosan sharqiy Farg'onada, uch joyda saklar madaniyatiga taalluqli topilmalar ma'lum edi: 1) bronza xanjar (akinak) Andijon viloyati Paxtaobod tumani Shilyagay qishlog'ilik o'qituvchi tomonidan Chuvama qishlog'idan topib olingan; 2) uchoyoqli, ritual bronza qozon Andijon viloyati Izboskan tumani Tuyachi qishlog'idan Katta Farg'ona kanali qurilishi paytida 1939 yili topilgan; 3) dastasi yumaloq pichoqlar Lug'umbek va Tuyachi qishloqlari oralig'i kanal qurilishida qo'lga kiritilgan. Endilikda biz keltirgan saklar madaniyatiga oid 11 ta yangi topilma shu kabi komplekslarni sonini ko'paytiradi. Shu vaqtgacha vodiylar bunchalar saklar moddiy madaniyati namunalari topilmagan edi. Saklar uchligidan ["sakskaya ili skifskaya triada"] (orujie, konskoe snaryajenie i izdeliya v "zverinom stile") ot abzali bo'lmish suvliqni (psalie) va jangovor boltani (kleves, chekan) Farg'ona vodiysida birinchi bor topilishi mazkur ko'chmanchi aholini tarixini yangi ma'lumotlar bilan boyitadi[8,20].

Ma'lumki Yevroosiyo (Qozog'iston-Sibir) kengliklarida moddiy madaniyatni o'rganishda skif/sak uchligi degan tushuncha bor, ular arxeologik komplekslarda albatta birgalikda uchrash kerak. Ularga yuqorida keltirganimizdek "sak zverin uslubi"(sakskiy zverin. stil) predmetlari, qurol yarog' va ot abzallari kiradi. Ta'kid joizki, Farg'ona vodiysida ularni ayrimlari juda kam bo'lsada yakka holda uchragan. Lekin sak uchligi vodiylar birgalikda hech qachon uchramagan. Ilk sak yodgorliklari shu vaqtgacha vodiylar qayd qilinmagan, shuning uchun Farg'ona vodiysida ular bo'lgani taxminiy hisoblanardi[9,36-39].

Biroq ayrim maqolalarda (B.A.Litvinskiy va boshqalar) saklar bilan bog'liq jarayonlar asossiz ravishda bo'rttirib yuborilgan. Ya'ni vodiya saklarni turli guruhlari yashaganlar, Eylaton shahar xarobasi saklar shahri, hatto ular (saklar) "sak-xaumavargalar" konfederatsiyasiga birlashganlar deb iddao qiladilar. Chust qadimgi dehqonchilik madaniyati saklar tarkibidan ajrab chiqqan degan asossiz fikrlar ham bildirilmoqda. Aslidachi degan savol tug'iladi. Aslida ilk temir davrida ikki xo'jalik tipi: **Eylaton o'troq dehqonchilik madaniyati** va **Oqtom ko'chmanchi chorvadorlar madaniyati** arxeologik jihatdan qayd etamiz. Bularga Kungay, Sufan va boshqa mazor-qo'rg'onlar kiradi. Bizningcha va N.G.Gorbunova xulosalariga ko'ra Oqtom madaniyati mazor-qo'rg'onlari saklarga tegishli bo'lishi mumkin. **Eylaton madaniyatidan so'ng Sho'rabashot va undan so'ng Mingtepa (Marxamat) madaniyatlari dehqon jamoalari sifatida tarixiy ketma-ketlikda davom etadi.** Buni isbot etuvchi dalillar keragidan ortiqchadir. Buning uchun Yu.A. Zadneprovskiy va V.Gavryushenko ilmiy ishlarini diqqat bilan mutoola qilish kerak xalos.

Ko'chmanchi chorvadorlarni arxeologik kompleksi Oqtom bosqichidan so'ng Qorabuloq madaniyati materiallarida davom etadi. Mazkur ikki tipdagi xo'jalik yuritish vodiya to hozirgacha davom etmoqda. Ya'ni, tekislik va oqar suv manbalari mavjud hududlarda dehqonchilik bilan shug'ullanadigan aholi yashasa, adirlik qismida, tog'oldi va tog'lik joylarda ko'chmanchi chorvador aholi istiqomat qilgan. Ta'kidlash joizki, ilk saklarga oid arxeologik yodgorliklar o'rganilayotgan hududda hali topilganicha yo'q edi[10,177-195]. Lekin Xo'jaobod xazinasi ilk saklar qatlamlarini bo'lishi mumkinligini ko'rsatmoqda.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Dilkushoddagi va Qoradaryo-Norin oralig'idagi topilmalar saklarni o'rganishda ahamiyati kattadir. Xususan, to'rt topilmadan uchasi Moylisoy adoq qismida markazi Eylaton bo'lgan yana bir kichik dehqonchilik vohasini shakllanganligini va unda bizga noma'lum ayrim dehqonchilik bilan shug'ullangan sak qabilalarini yashaganligini ko'rsatadi. Ya'ni Sirdaryoning eng katta irmoqlaridan Qoradaryo va Norin daryolari bo'ylarida qadimdan dehqon aholi yashagan. Mazkur davrning Eylaton, Nurtepa, Xo'jand,

Sho‘rabashot, Mingtepa kabi shahar yodgorliklari dehqon aholisiga tegishli edi. Yana bu kompleksga Andijonni Eski shahar qismidagi Eylaton madaniyatiga taalluqli 15-20 gektarli Sarvontepa hamda Quva quyi qatlamlarini kiritish mumkin. Sarvontepaning aksariyat qismi aholi turar joylari (hozirgi Eski shahar) ostida keyingi davr madaniy qatlamlari ostida qolib ketgan. Sarvontepa maydonini kattaligi va undagi madaniy qatlamlari qalinligi Andijonni ilk davri aynan shu yodgorlik zahirida paydo bo‘lishini ko‘rsatadi.

Miloddan avvalgi VII-III asrlarga taalluqli mazkur komplekslar vodiyni ushbu qismidagi (sharqiy) **saklarni dehqonchilikka o‘tishayotganini va o‘troq dehqon hamda ko‘chmanchi chorvadorlar simbiozining dastlabki elementlarini ko‘rinishlaridir.** Xazinadagi buyumlar ilk saklarga taalluqli bo‘lib, topilma sohiblari vodiyl uchun kelgindi edilar, ya’ni hali mahalliy aholi bilan aralashib keta olmagan edilar. Chunki, xazina mazkur xudud uchun xarakterli emas. Muallif, Xo‘jaobod bronza buyumlar xazinasi sohiblarini kelgindi aholiga taalluqli hisoblaydi va ularni vodiyl alohida guruh sifatida yashaganlarini xulosa qiladi. Kelib chiqishi jihatidan mazkur kompleksni Qayrooqum madaniyati va Yevroosiyo chorvador dasht qabilalari (Vodil, Qaramko‘l, Yapagi, Chek qabristonlari) bilan aloqasi yo‘q, vodiyl ilk saklari avlodlari Qozog‘iston-Sibir kengliklarida umrguzaronlik qilganlar degan xulosaga kelingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. R.T. Shamsutdinov va boshqalar. Vatan tarixi. Birinchi kitob. “SHARQ” nashriyoti. Toshkent. 2016.
2. R.T. Shamsutdinov, H.M.Mo‘minov. O‘zbekiston tarixi. “SHARQ” nashriyoti. Toshkent. 2019.
3. Б.Х. Матбобоев, Х.Б. Хошимов. Фарғона водийси қадим ва илк ўрта асрлар тарихини даврлаштириш масалалари. // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Республика илмий – амалий конференцияси материаллари. Андижон. 2015 йил 24 апрель. 10-14 бетлар.
4. Горбунова Н.Г. Ранние саки Центральной (Средней) Азии // Древние цивилизации. История и культура. ТД МНК. Москва 1998. Ст.36-39.
5. Машрабов З., Матбобоев Б. Фарғона водийси тарихига чизгилар. Андижон 2022. Б.225. 9-10 расмлар.
6. Горелик М.В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие – IV в до н.э.) Москва 1993. «Восточная литература». С.53-57.

7. Пьянков И.В. Некоторые спорные вопросы «Этногеография Турана» полемика археолога с филологом?. ВДИ №4. С. 213-224
8. Заднепровский Ю.А. Спорные вопросы истории культуры древней Ферганы // КСИА. Вып.209. Москва 1993. С 20.
9. Горбунова Н.Г. Ранние саки Центральной (Средней) Азии // Древние цивилизации. История и культура. ТД МНК. Москва 1998. С.36-39.
10. Asqarov A.A. Qadimgi Turon eneolit, bronza va ilk temir davri sivilizatsiyalar tarixidan lavhalar. Toshkent 2023. B.177-195.

=====

1920–1990 ЙИЛЛАРДА СУРХОНДАРЁ ВОҲАСИ МАДАНИЙ ҲАЁТИНИНГ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТИ

Худайбердиева Гулнора Хурсандовна
ТерДУ Юридик факультет
Давлат ва ҳуқуқ асослари кафедраси
Катта ўқитувчиси, т.ф.ф.д. (PhD)
e-mail: gulixudayberdieva43@gmail.com

Аннотация: Мазкур мақолада 1920–1990 йиллар мобайнида Сурхондарё воҳаси маданий ҳаётининг шаклланиши ва тараққиёт босқичлари тарихий-таҳлилий нуқтаи назардан ёритилган. Совет даври мафкураси остида воҳада амалга оширилган саводхонлик кампанияси, маориф тизимининг кенгайиши, маданий-маърифий муассасаларнинг барпо этилиши, шунингдек, минтақага хос миллий анъаналарнинг сақланиб қолиш жараёнлари таҳлил қилинган. Изланиш давомида архив маълумотлари ва тарихишунослик адабиётига таяниб, воҳа маданиятининг XX аср давомидаги эволюцияси босқичма-босқич кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Сурхондарё, маданият, маориф, совет даври, маданий-маърифий муассасалар, миллий анъаналар, воҳа тарихи.

Аннотация: В данной статье с историко-аналитической точки зрения рассматриваются процессы становления и этапы развития культурной жизни Сурхандарьинского оазиса в 1920–1990 годах. Проанализированы кампания по ликвидации неграмотности, расширение системы образования, создание культурно-просветительских учреждений в советский период, а также процессы сохранения национальных традиций, характерных для региона. Опираясь на архивные материалы и историографическую литературу, поэтапно показана эволюция культуры оазиса на протяжении XX века.

Ключевые слова: Сурхандарья, культура, образование, советский период, культурно-просветительские учреждения, национальные традиции, история оазиса.

Annotation: *This article examines, from a historical-analytical perspective, the formation and stages of development of the cultural life of the Surkhandarya oasis between 1920 and 1990. It analyzes the literacy campaign, the expansion of the education system, the establishment of cultural and educational institutions during the Soviet period, as well as the processes of preserving national traditions specific to the region. Drawing on archival materials and historiographical literature, the article traces the evolution of the oasis's culture stage by stage throughout the twentieth century.*

Keywords: *Surkhandarya, culture, education, Soviet period, cultural and educational institutions, national traditions, history of the oasis.*

Кириш. Сурхондарё воҳаси Ўзбекистоннинг жанубий чегарасида жойлашган, қадимий тарихга ва бой маданий меросга эга минтақалардан биридир. XX асрнинг йигирманчи йилларидан бошлаб воҳа ижтимоий-сиёсий тузум ўзгариши билан боғлиқ чуқур маданий трансформация жараёнларини бошидан кечирди. Совет ҳокимияти ўрнатилиши билан минтақада янги турдаги маданий-маърифий муассасалар — мактаблар, кутубхоналар, клублар, театрлар барпо этила бошланди, аҳоли орасида саводхонликни оммалаштириш борасида кенг қўламли ишлар олиб борилди. Шу билан бирга, мазкур давр воҳанинг асрий миллий анъаналари, урф-одатлари ва диний-маърифий қадриятлари билан янги мафкура ўртасидаги мураккаб ўзаро таъсир жараёнларига ҳам гувоҳ бўлди.

Мақоланинг мақсади — 1920–1990 йиллар мобайнида Сурхондарё воҳаси маданий ҳаётининг асосий тараққиёт босқичларини хронологик тартибда таҳлил қилиш, минтақадаги маданий-маърифий муассасалар тизимининг шаклланиши, санъат ва адабиёт соҳасидаги ютуқларни ҳамда миллий анъаналарнинг сақланиб қолиш омилларини ёритишдан иборат. Мавзунинг долзарблиги шундаки, минтақавий маданият тарихини чуқур ўрганиш умуммиллий маданий тараққиёт манзарасини тўлдиради ва бугунги кунда маданий меросни сақлаш ҳамда ривожлантириш борасидаги давлат сиёсатини илмий асослашга хизмат қилади.

1. 1920–1930 йиллар: маданий инқилоб даври ва саводхонлик кампанияси. 1920 йилларнинг бошларида Сурхондарё воҳасида аҳолининг мутлақ кўпчилиги саводсиз эди. Совет ҳокимияти томонидан эълон қилинган

"саводсизликни тугатиш" сиёсати доирасида воҳа туманларида дастлабки ликбез (саводсизликни тугатиш) пунктлари, қизил чойхоналар ва халқ уйлари ташкил этилди. Айнан шу муассасалар орқали аҳоли, айниқса аёллар ва ёшлар ўртасида саводхонликни оммалаштириш ишлари олиб борилди.

Ушбу даврда воҳада дастлабки совет мактаблари, шунингдек, миллий кадрлар тайёрлаш мақсадида педагогика техникумлари ва курслари фаолият кўрсата бошлади. Матбуот соҳасида ҳам муҳим ўзгаришлар юз берди — минтақавий газеталарнинг чоп этилиши маданий-маърифий ахборотнинг кенг оммага етказилишида муҳим восита вазифасини бажарди. Шу билан бирга, бу давр анъанавий мактаб-мадраса тизимининг аста-секин янги совет таълим тизими билан алмаштирилиши, диний-маърифий муассасалар фаолиятининг чекланиши билан ҳам тавсифланади.

2. 1930–1940 йиллар: маданий-маърифий муассасалар тармоғининг кенгайиши. Ўттизинчи йилларга келиб Сурхондарё воҳасида маданий курилиш жараёни янада жадаллашди. Туман марказларида маданият уйлари, клублар ва кутубхоналар сони кўпайди, қишлоқ жойларда эса кўчма кутубхоналар ва саёр маданий бригадалар фаолият юритди. Воҳада ҳаваскорлик театр жамоалари шакллана бошлади, улар маҳаллий халқ оғзаки ижоди намуналари асосида сахна асарларини намойиш этар эди.

Шунингдек, ушбу йилларда воҳада биринчи касб-хунар ва педагогика ўқув юртлари ташкил этилиши минтақа учун малакали маданий-маърифий кадрлар тайёрлаш заминини яратди. Мазкур давр яна аҳолининг оммавий равишда саводли бўлиши, миллий тилда чиқувчи матбуот нашрлари сонининг ортиши билан ҳам аҳамиятлидир.

3. 1941–1945 йиллар: уруш даврида маданий ҳаёт. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Сурхондарё воҳасининг маданий муассасалари, худди бутун республикада бўлгани каби, мураккаб шароитда фаолият юритди. Кўплаб маданият ходимлари фронтга сафарбар этилди, шунга қарамай, клублар ва кутубхоналар фаолиятини тўхтатмасликка ҳаракат қилинди — улар аҳолини сафарбарлик руҳида тарбиялаш, фронт ва орқа томон ҳамкорлигини

мустаҳкамлашга хизмат қиладиган тарғибот марказларига айланди. Шу даврда воҳага бошқа минтақалардан кўчирилган айрим маданий-маърифий муассасалар ва зиёлилар фаолияти ҳам маҳаллий маданий ҳаётга маълум таъсир кўрсатди.

4. 1946–1960 йиллар: тикланиш ва таълим тизимининг ривожланиши. Урушдан кейинги йилларда воҳада хўжалик ва маданий ҳаётни тиклаш борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилди. Термиз шаҳрида ва туман марказларида янги мактаблар, ўрта махсус ўқув юртлари барпо этилди, олий таълим муассасаларининг дастлабки бўғинлари шакллана бошлади. Бу жараён кейинчалик воҳада олий маълумотли миллий кадрларнинг тизимли равишда етишиб чиқишига замин яратди.

Мазкур даврда кутубхоналар тармоғи сезиларли даражада кенгайди, туман ва қишлоқ маданият уйлари сони ортди, ҳаваскорлик санъат жамоалари фаолияти жонланди. Радиоэшиттиришнинг воҳа ҳудудида кенг тарқалиши аҳолининг маданий-маърифий ахборотга бўлган эҳтиёжини қондиришда муҳим омил бўлди.

5. 1960–1980 йиллар: маданий инфратузилманинг барқарор тараққиёти. Мазкур икки ўн йиллик Сурхондарё воҳаси маданий ҳаётининг нисбатан барқарор ва жадал ривожланиш даври ҳисобланади. Туман марказларида замонавий маданият саройлари, кинотеатрлар, болалар мусиқа ва санъат мактаблари қурилди. Халқ ижодиёти жамоалари — фольклор ансамбллари, халқ театрлари, хореография гуруҳлари фаолияти кенг қулоқ ёзди, уларнинг айримлари республика миқёсидаги кўрик-танловларда иштирок эта бошлади.

Телевидениенинг воҳа ҳудудига кириб келиши, матбуот ва нашриёт ишининг ривожланиши аҳолининг маданий савиясини оширишда муҳим роль ўйнади. Шу билан бирга, айнан шу даврда минтақа тарихи, этнографияси ва миллий санъати билан боғлиқ илмий-тадқиқот ишлари ҳам жонланди, маҳаллий зиёлилар воҳа маданий меросини ўрганиш ва оммалаштиришга алоҳида эътибор қарата бошладилар.

6. 1980–1990 йиллар: қайта қуриш даври ва миллий уйғониш жараёнлари. Саксонинчи йилларнинг иккинчи ярмида бошланган қайта қуриш (перестройка) сиёсати Сурхондарё воҳаси маданий ҳаётига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Матбуот эркинлигининг кенгайиши, ошкоралик сиёсати шароитида воҳа тарихи ва маданиятининг илгари четлаб ўтилган қирралари — жумладан, миллий урф-одатлар, диний-маърифий мерос ва маҳаллий тарихий шахслар фаолияти ҳақида очик мулоҳаза юритиш имконияти пайдо бўлди.

Ушбу давр воҳада миллий ўзликни англаш жараёнларининг фаоллашуви, анъанавий байрамлар ва маросимларнинг қайта тикланиши, шунингдек, маданий-маърифий муассасалар фаолиятида миллий мазмуннинг кучайиши билан тавсифланади. Мазкур жараёнлар кейинчалик, мустақиллик йилларида, воҳа маданий ҳаётининг янги босқичга ўтишига мустаҳкам замин ҳозирлади.

7. Воҳа маданиятида миллий анъаналарнинг сақланиб қолиш омиллари. Кўриб ўтилган давр мобайнида расмий совет мафкурасининг кучли таъсирига қарамай, Сурхондарё воҳаси аҳолиси ўз миллий-маданий қиёфасини тўлиқ йўқотмади. Оилавий маросимлар, тўй ва ҳунармандчилик анъаналари, шунингдек, оғзаки халқ ижодиёти намуналари асосан норасмий муҳитда — оила ва маҳалла даражасида авлоддан-авлодга ўтиб келди. Айниқса, воҳага хос бахшичилик санъати, миллий рақс ва мусиқа анъаналари ҳаваскорлик жамоалари фаолияти орқали қисман расмий маданий ҳаётга ҳам сингиб борди, бу эса анъана билан замонавийликнинг ўзига хос синтезини юзага келтирди.

Шунингдек, минтақавий зиёлилар — ўқитувчилар, кутубхоначилар, маданият ходимлари ва маҳаллий тарихчилар фаолияти воҳа маданий меросини ўрганиш ва келгуси авлодларга етказишда муҳим восита бўлиб хизмат қилди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли кўплаб этнографик ва фольклор материаллари тўпланди, бу эса кейинчалик минтақа маданияти тарихини илмий жиҳатдан ўрганиш учун бой манба базасини яратди.

Хулоса. 1920–1990 йиллар мобайнида Сурхондарё воҳаси маданий ҳаёти бир неча изчил тараққиёт босқичларини босиб ўтди: саводсизликни тугатиш ва дастлабки маданий-маърифий муассасаларнинг барпо этилишидан тортиб, кенг тармоқли маданий инфратузилманинг шаклланиши ва миллий уйғониш жараёнларигача. Совет даврининг мураккаб мафкуравий шароитига қарамай, воҳа аҳолиси ўзининг миллий маданий қадриятларини турли шаклларда сақлаб қолишга муваффақ бўлди. Мазкур тарихий тажрибани илмий таҳлил қилиш нафақат минтақавий тарихшуносликни бойитади, балки бугунги кунда маданий меросни сақлаш ва ривожлантириш борасидаги давлат сиёсатини такомиллаштиришда ҳам амалий аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Турсунов С., Пўлатов Ш. Сурхондарё тарихи лавҳалари. – Тошкент: Фан, 1999. – Б. 140.
2. Xudayberdiyeva Gulnora Xursandovna. O‘zbekistonda sovet davrida madaniyat muassasalari faoliyati: natijalar va muammolar. Surxondaryo viloyati misolida 1920–1990-yy. Monografiya. – T.: “Dimal” nashryoti, 2026-y. – 166 b.
3. Choriev Inson falsafasi. Mustaqil shaxs.-T.: “Chinor YeNK”, 2002.
4. Алимов И. Сурхондарё воҳасининг янги тарихи. – Термиз: ТерДУ нашриёти, 2010. – Б. 78.
5. Турсунов Т. XX аср ўзбек театр тарихи (1900-2007). – Т.: Art Press, 2010. – 528 б.
6. Xudayberdiyeva G.X. Milliylik: ko‘rinishlari, muammo va yechimlari. Monografiya. – Termiz: “Surxon-Nashr”, 2019. – B. 300.
7. Xudayberdiyeva G.X. 1920-1990 yillarda O‘zbekistondagi madaniy jarayonlar (Surxondaryo misolida) // Buxoro, Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. – 2022. № 9-son. – B. 36-43.
8. Xudayberdiyeva G.X. Sovet hokimiyati yillarida milliy madaniyat rivojida to‘siqlar va uning muammolari tarixidan // Buxoro, Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. – 2023. № 1 son. – B. 34-39.
9. A. Erkaev Ma’naviyat-milliy nishoni. T.: “Ma’naviyat”, 1999.
10. Ўзбекистоннинг янги тарихи 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент: “Шарқ”, 2000.
11. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 149-жамғарма, 18-рўйхат, 1-иш, 1-2-варақлар.
12. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 313-жамғарма, 18-рўйхат, 1-иш, 114-116-варақлар.
13. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 315-жамғарма, 18-рўйхат, 1-иш, 131-133-варақлар.

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA OILA VA NIKOX MAROSIMLARI

(Farg‘ona vodiysi qoraqalpoqlari misolida)

Ataxanov Rafikjon Sotvoldiyevich

Qo‘qon universiteti Andijon
filiali dotsenti, t.f.f.d (PhD)

Sotvoldiyev Muxammadyusuf Rafikjon o‘g‘li
Stomatologiya yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVIII asrning birinchi yarmidan Farg‘ona vodiysiga ko‘chib kelib o‘rnashib qolgan qoraqalpoqlarining oilaviy urf – odat va marosimlarining an‘anaviy va zamonaviy jihatlarini ilmiy adabiyotlar, manbalar hamda dala-etnografik materiallari tahlili asosida yoritib berilgan. Qoraqalpoqlarning mahalliy o‘zbeklar bilan kechgan o‘zaro etnomadaniy aloqalari natijasida urf-odat va marosimlardagi integratsiya va transformatsiya jarayonlari aks ettirilgan.

Kalit so‘zlar: etnos, integratsiya, transformatsiya, qoraqalpoq, oila, nikoh, marosim, to‘y, urf-odat, qalin, levirat, sororat.

Аннотация: В статье на основе анализа научной литературы, исторических источников и материалов полевых этнографических исследований рассматриваются традиционные и современные аспекты семейных обычаев и обрядов каракалпаков, переселившихся в Ферганскую долину и обосновавшихся там начиная с первой половины XVIII века. Особое внимание уделяется процессам интеграции и трансформации обычаев и обрядов, происходившим вследствие этнокультурного взаимодействия каракалпаков с местным узбекским населением.

Ключевые слова: этнос, интеграция, трансформация, каракалпаки, семья, брак, обряд, свадьба, обычай, калым, левират, сорорат.

Abstract: Based on an analysis of scholarly literature, historical sources, and ethnographic fieldwork materials, this article examines the traditional and modern aspects of family customs and rituals among the Karakalpaks who migrated to the Fergana Valley and settled there starting in the first half of the 18th century. Particular attention is paid to the processes of integration and transformation of these customs and rituals resulting from the ethnocultural interaction between the Karakalpaks and the local Uzbek population.

Keywords: ethnos, integration, transformation, Karakalpaks, family, marriage, ritual, wedding, custom, *kalym* (bride price), levirate, sorora

Har bir xalqning boshqa bir xalqdan ajratib turuvchi muhim etnografik belgilaridan biri uning marosimlaridir [1.73].

Ma'lumki, XIX asr oxiri XX asr boshlarida vodiy qoraqalpoq oilalarining soni mahalliy o'zbek oilalariga nisbatan bir muncha katta edi. Ular barcha farzandlari, kelinlari va nabiralari bilan birga bitta xovlida uzoq vaqt davomida istiqomat qilib kelganlar. Shuning uchun qoraqalpoq xonadonlarida uy-ro'zg'or, oziq-ovqat, xo'jalik buyumlari va mahsulotlari xatto chorva hayvonlari ham umumiy bo'lgan.

Farg'ona Qoraqalpoqlarining urf-odat va an'alarini tahlil etganda ularni xo'jalik yuritishning an'anaviy hamda o'zga etnik muhitdagi jihatlarini e'tiborga olish lozim.

Alohida ta'kidlash kerak-ki, qoraqalpoqlarda ham o'ziga xos oila, uning tuzilishi, oiladagi o'zaro ijtimoiy munosabatlar, an'anaviy nikoh turlari: **“ekzogam”** va **“endogam”** [2] **“levirat”** [3] va **“sororat”** [4] kabi nikoh turlari asrlar davomida yashab kelgan.

Vodiy qoraqalpoqlari farzandlarini uyli-joyli qilishda asosan, oila boshlig'i hisoblangan otaning o'rni katta bo'lgan. O'rta asr shariat qoidalari hamda milliy urf-odat va an'analarga ko'ra, XIX asr oxiri XX asr boshlarida O'rta Osiyoning barcha xalqlarida bo'lganidek, qoraqalpoq oilalarida qizlar 13-15 yoshida, yigitlar 17-18, ba'zi holatlarda esa 15 yoshida nikohga kirganlar [5]. Biroq, qoraqalpoq milliy an'analari yigitlarni boshqa millat vakillari bilan nikohini ma'qullagan bo'lsa, qizlar uchun ushbu qoida amalda bo'lmagan.

Qoraqalpoq oilaviy munosabatlarida eng muhim masalalaridan biri bu qalin miqdorining qanchaligi bilan bog'liq bo'lgan. To'yning eng muhim shartlaridan biri bo'lgan qalin masalasi vodiy qoraqalpoqlarida katta ahamiyatga ega edi. **“Qalin moli”**, **“qalin puli”** miqdori Farg'ona qoraqalpoqlarida ancha yuqori bo'lib, puldan tashqari bir necha bosh chorva hayvonlari berilgan. Qalin o'z mohiyatiga ko'ra bir xil umumiylik kasb etgan. Faqatgina etnoslarning xo'jalik shakli, turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy mavqeidan kelib chiqib o'ziga xos va lokal xususiyatlari bilan farqlangan.

Ma'lumotlarga ko'ra XIX asr oxiri XX asr boshlarida o'rta hol qoraqalpoq xonadonlarda qalin turli ekvivalentlar bilan belgilangan shunga ko'ra, 9–10 bosh qoramol, oziq – ovqat mahsulotlari va pul berilgan. Qalin sifatida kelin xonadoniga

keltirilgan qoramol yoki ot so'yilib, qishloq aholisiga tarqatilgan. Bu udum **“sog'im”** (sogim) deb nomlangan. T.A.Jdankoning ta'rif berishicha: **“sog'im”** marosimida kelinning barcha urug'lari qatnashgan hamda ularning orasidan biri jonliqni so'ygan va butun ovulga tarqatgan” [6. 157].

Unashtiruv jarayoni o'zaro qadrdon kishilar o'rtasida farzandlari tug'ilmasidan oldinoq, ayollarining xomilador paytlarida qudalashganlar.

Bu udum Farg'onalik qoraqalpoqlarda **“aqalay quda tusu”** [7. 115] nomi bilan yuritilgan. **“Aqalay quda tusu”** tutingan qudalashgan qoraqalpoq oilasida o'g'il tug'ilgan tomon, qiz tomonga birinchi unashtiruv belgisi sifatida ro'mol bergan.

Bundan tashqari vodiy qoraqalpoq to'y marosimlarida **“yuz ochdi”** (bet ashar), **“yo'l to'suv”** (jol tosuv), **“sog'im”** (“sog'im”), **“idish qaytdi”** (idis qaytti), **“kelin tushdi”** (kelin tushdi) kabi bir necha urf-odatlar bo'lgan.

Qoraqalpoqlarning qadimiy va o'ziga xos urf-odatlar udumlaridan biri **“qalliq o'yin”** va “qiz olib qochish” odatlari alohida e'tiborga molikdir [8. 165]. Qalliq o'yin udumi O'rta Osiy va Qozoqiston xalqlarining ko'pchiligida uchraydi. Mazkur odat asosan yarimko'chmanchi chorvador qirg'iz, qozoq, qoraqalpoq, turkman hamda o'troq o'zbek va tojiklarda saqlanib qolgan edi.

Levirat – Bu ko'plab xalqlarning patriarxal-urug'chilik tuzumidan qolgan urf-odat bo'lib, uning ildizi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Markaziy Osiyo xalqlari ichida jumladan, qoraqalpoq oilaviy munosabatlarida ham levirat ijtimoiy hayotda qo'llanib kelgan. 92 yoshli keksa axborotchi Akbarova Atirxonning ma'lumot berishicha, levirat urf-odati Xovos qishlog'ida o'tgan asrning 60-70 yillarigacha uchrab turgan [5]. Leviratning o'ziga xos jihatlaridan biri oilada erning vafot etishi bilan bog'liq. Qoraqalpoqlarning an'anaviy urf-odatlariga ko'ra ushbu holatda beva qolgan ayol turmush o'rtog'ining aka yoki ukasiga yoki yaqin qarindoshlaridan biriga nikohlangan. Agar turmush o'rtog'ining ukasi kichik yoshda bo'lsa uning voyaga yetgunicha kutib turilgan. Har holda qoraqalpoqlar o'z urug'ini o'zlari davom ettirishni afzal ko'rganlar. Shuning uchun **“yetimlarimizni o'zimiz boqamiz”**, **“yetimlarimizni boshqalarga tashlab qo'ymaymiz”** (jesirimizdi bashqag'a bermeymiz) deyishgan [7. 112].

Qoraqalpoq oila munosabatlari to'g'risida to'xtalar ekan V.Nalivkin: *"...ko'chmanchi xalqlarda bu masala boshqacharoq tarzda hal etilgan. Ular marhum erining aka-ukalarining biri bilan hisob-kitob qilishi lozim bo'lgan"* [9.231] deb aytadi.

Sororat urf-odatiga ko'ra ayoli bilan turmushda bo'lib turgan erkak bir vaqtning o'zida yoki vaqtlar o'tishi bilan uning opa-singillari bilan nikohda bo'lgan. Ushbu nikoh birinchi xotini tiriklik vaqtida yoki uning vafotidan keyin ham bo'lgan. Sororat garchand kam bo'lsada, ammo Farg'ona qoraqalpoq oilalarida bu urf-odat uchrab turgan.

Andijon viloyati O'rmonbek qishlog'i Telman mahallasida istiqomat qiluvchi Norqo'ziyeva Salomatxon 1952 yilda vafot etgan opasining o'rniga turmushga chiqib sororattga uchragan [5]. Salomat ayaning aytishicha opasining farzandlarini begona odam ixtiyoriga berishni hohlamagan.

Sororat kelin-kuyovning ota-onalari tomonidan to'y o'tkazilishi o'zaro kelishib qo'yilganidan so'ng vafot etgan opasining o'rniga singlisini berish urf-odati bilan izohlanadi. Uzatilayotgan qiz uchun qalin puli to'ygacha berilgan bo'lsa, u holda qalinni qaytarib berish hisobiga to'yni bekor qilish ham mumkin bo'lgan. Agar ayol to'ydan keyin vafot etgan bo'lsa uning singlisiga uylangan. Mazkur holatda qalin qaytarilmagan.

O'tgan asrning o'rtalarida vodiy qoraqalpoqlari nikoh, oila munosabatlarida o'ziga xos o'zgarishlar yuz berdi. Xususan, aralash nikohlar, o'zbek va qoraqalpoq yoshlari o'rtasidagi nikohlar ko'paydi. XX asrning 40-50 yillarida 4-5 kun davom etadigan qoraqalpoq an'anaviy to'ylari soddalashib ayni vaqtda bir kunda bo'lib o'tishiga erishildi.

O'zbeklar bilan yaqin etnomadaniy aloqada bo'lgan, istiqomat hududi mahalliy aholiga tutash joylashgan qoraqalpoq qishloqlarida o'zbeklarning ta'sirida integratsiyalashuv jarayonlari jadal kechdi. Bu holat ularning oilaviy munosabatlarida ham yaqqol namoyon bo'ldi. XX asrning ikkinchi yarmidan katta oilalarning bo'linib ketishi, xo'jalikda farzandlarni alohida oila sifatida ajratish jadallashdi. Axborotchilarning ta'kidlashicha qoraqalpoqlar o'zbeklar bilan

butunlay aralashib **“o‘zbeklashib ketganlar”** [5]. Ularning urf-odat va udumlari to‘y va marakalari o‘zbeklar bilan umumiy bo‘lsada, shu bilan birga ayrim etnik jihatlarini saqlab qolgan. Jumladan, qoraqalpoq kelinlari qaynota, qaynog‘a va qayni opa-singillarini ismlari bilan chaqirish noodatiy hol hisoblangan. Ba‘zan qaynotasi kimligini, kimni kelini ekani so‘ralganda: *“...falonchining qo‘shnisi bo‘lamiz”* – deb o‘zlarini tanishtirganlar [5]. Axborotchi Mamatqulova Zahro ta’kidlashicha uning qaynonasi ko‘chadan chaqirib kelgan kimsaga qaynotasi Rahmonqulning *“yo‘q edilar”* – degani uchun nikohi buzilgan ekan [5].

Mahalliy o‘zbeklar bilan quda-andachilik XX asrning 70-80 yillaridan avj ola boshlagan. Bugunga kelib bu xususda hech qanday tafovut qolmagan. Namangan viloyati Norin tumani Kemaboshi qishlog‘i qoraqalpoq aholisidan olingan axborotlarda ham aralash nikohlar qariyb 30-40 yildan beri mavjud bo‘lib, to‘y marosimlari o‘zbeklar bilan umumiylik tus olganini e’tirof etadilar [5]. Andijon viloyati Baliqchi tumanida aralash nikohlar XX asrning 50-60 yillaridan ko‘payganligini qayd etiladi. Mana shu davrda Chinobod qishlog‘idan Xalfachek nomli qoraqalpoq qishlog‘iga o‘zbeklardan kelin bo‘lib tushgan ayolni hozirgacha **“sartmomo”** deb atab keladilar [5].

O‘zbek, tojik, qirg‘iz, qoraqalpoq va boshqa etnik jamoalarning an’anaviy urf-odat va marosimlarini Farg‘ona vodiysi materiallari asosida o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, XIX-XX asr boshlariga kelib bu sohada etnik jihatlardan ko‘ra, umummintaqaviy jihatlar ustuvor bo‘lgan.

Urf-odat va marosimlardagi bunday umumiylik o‘zining tarixiy asoslariga ega bo‘lib, bu ushbu xalqlarning etnogenezi va etnik tarixi bir ekanligi, ularning madaniyatlari yagona etnomadaniy muhitda shakllanganligi bilan izohlanadi.

Farg‘ona vodiysining polietnik tarkibi bu hududda etnoslararo aloqalarning qizg‘in kechishini ta’minlagan. XIX asr oxiri XX asr boshlarida vujudga kelgan Fargona vodiysidagi etnik jarayonlar holatini o‘rganar ekan S.Gubayeva uni quyidagicha izohlaydi: 1907 yillarga kelib aholining o‘sib borishi va zichlashuvi Farg‘ona vodiysi aholisining madaniy jihatdan yaqinlashuvi konsolidatsiya, integratsiya, assimilyatsiya jarayonlariga jiddiy ta’sir etib o‘lkadagi etnoslararo

aloqalarning rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratib berdi [10]. Farg‘ona vodiysi qoraqalpoqlari urf-odatlari an‘analarining qorishib, umumlashib ketishida ham ular o‘rtasidagi o‘zaro etnomadaniy aloqalarning jadal rivojlanganidan dalolat beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ashirov A.A. O‘zbek xalqining e‘tiqod va marosimlari. Toshkent – 2007. - B. 73.
2. “Ekzogam” (tashqi, aralash nikoh) va “Endogam” (bir urug‘ ichidagi nikoh. Ichki nikoh) terminlari ibtidoiy jamoa, oila-nikoh munosabatlari bo‘yicha shotland tadqiqotchisi Djon Fergunos Mak-Lennon tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan.
3. Levirat – (ot lat.» Levir» – dever, brat muja. Ot kazaxskogo ujichestvo, amangerstvo, emengerlik) [https ://ru.m.wikipedia.org](https://ru.m.wikipedia.org)
4. Sororat – (ot.lat. «soror» - sestra) <https://ru.m.wikipedia.org>
5. Dala yozuvlari. Andijon viloyati Dorulomon qishlog‘i, 2020 yil.
6. Жданко Т.А Каракалпаки Хорезмского оазиса // ТХАЭ.М.,1952-Т.I. С.157
- 7.Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины (историко-этнографический очерк), - Нукус 1959
8. Abdullayev U.S., Valixonova G.K. Farg‘ona vodiysi aholisi: Etnik tarkibining shakllanishi va etnomadaniy munosabatlar tarixi. Toshkent – 2016. B.165.
9. Наливкин В., Наливкина М. Очерк быта женщин туземного оседлого населения Ферганской долины. –Казань, 1886;
10. Губаева С.С. Основные направление этнических процессов в Ферганской долине в конце XIX – начале XX вв АР.дисс...докт. ист. Наук. М.,1992

****=====****

QISHLOQ AHOLISINING HUNARMANDCHILIK AN‘ANALARI

(Farg‘ona vodiysi matariallari asosida)

Z.Yu. Esonov

Qo‘qon davlat universiteti

Tarix kafedrası dotsenti,

tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farg‘ona vodiysi qishloq aholisi hunarmandchilik an‘analari misolida, hunarmandchilikning temirchilik, pichoqchilik, degrezlik va misgarlik tarmoqlari taraqqiyoti omillari yoritib berilgan. Etnografik tahlil asosida hududdagi qishloq hunarmandchilik markazlari va buyumlarining etnohududiy xususiyatlari, tayyorlanish usullari ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: *Farg‘ona vodiysi, qishloq aholisi hunarmandchiligi, metallsozlik tarmoqlari, taraqqiyot omillari, qishloq markazlari, hunarmandchilik mahsulotlari, etnohududiy xususiyatlari.*

Аннотация. *В данной статье на примере ремесленных традиций жителей Ферганской долины освещаются факторы развития таких видов ремесел, как кузнечное дело, изготовление ножей, чугунно литейные мастерство и медницкое дело. На основе этнографического анализа выявлены этнорегиональные особенности и способы организации производства в сельских ремесленных центрах региона, а также характеристики производимых ими изделий.*

Ключевые слова: *Ферганская долина, ремесла сельских жителей, металлообрабатывающие производства, факторы развития, сельские центры, ремесленные изделия, этнорегиональные особенности.*

Annotation. *In this article, on the example of the handicraft traditions of the villagers of Fergana Valley, the development factors of the blacksmithing, knifemaking, degreasing, and coppersmithing branches of handicrafts are highlighted. On the basis of ethnographic analysis, the ethno-regional features and methods of preparation of rural craft centers and products in the region are revealed.*

Key word: *Fergana Valley, handicrafts of villagers, metalworking industries, development factors, village centers, handicraft products, ethno-regional characteristics.*

Markaziy Osiyo, shu jumladan Farg‘ona vodiysi xalqlari xo‘jaligida metall dan buyum tayyorlovchi turli hunarmandchilik tarmoqlari qadimdan rivojlanib kelgan. CHunonchi, ushbu tarmoqlar taraqqiyotini arxeologik ma’lumotlar ham tasdiqlaydi [1;89]. Farg‘ona vodiysida metallsozlik tarmoqlarining taraqqiyoti ilk va rivojlangan o‘rta asrlarda ham davom etib, bu yerda tayyorlangan metall buyumlar butun SHarqda dovrug‘ taratgan [2;34]. Ta’kidlash kerakki, ushbu an’analar Farg‘ona vodiysida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida ham ma’lum darajada saqlangan. Xususan bu davrda Qo‘qon, Andijon, CHust kabi shaharlar vodiyni ng yirik metallsozlik markazlari bo‘lib hisoblangan. Biroq, mintaqaning o‘ziga xos jihati bu zaminda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar jadal rivojlanishi natijasida bu davrda metallsozlik tarmoqlari qishloq muhitida ham taraqqiy etib borishi yuz bergan. Lekin tadqiqotlarda bu masala nisbatan kam yoritilgan yoki bunday ma’lumotlar bir tizimga solinmagan. SHu sababdan biz ushbu muammoni yoritish o‘rinli deb hisoblaymiz.

Ma'lumki, o'rganilayotgan davrda Farg'ona vodiysidagi qishloqlarda, ayniqsa, o'troq o'zbek, tojik hamda uyg'ur qishloqlarida metall buyumlar tayyorlanadigan hunarmandchilik tarmoqlari nisbatan ko'p rivoj topgan edi. Albatta bunga bir qator omillar o'z ta'sirini ko'rsatgan. CHunonchi, avvalo bu etnoslar dehqonchilik xo'jaligi rivojlangan ko'hna madaniyat o'choqlarida istiqomat qilib, tabiiyki metall mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlariga ehtiyoji yuqori bo'lgan.[3:112;92-102]. Boshqa tomondan, qadimiy konlarga yaqin masofada joylashgan qishloqlarda metall ishlovi bilan bog'liq bir necha asrlik an'analar shakllangan, sulolaviy temirchi ustalar shajaralari yuzaga kelgan edi. Bunday oilalar nafaqat ichki, balki ayrim turdagi mahsulotlarni tashqi bozor uchun ham tayyorlashi xos edi. SHuningdek, vodiylaridagi o'zbek, qirg'izlarning aholisi zich muhitida o'rnatilgan uyg'urlarni bir qismi etnik an'alarini rivojlantiribgina bu joydagi mehnat taqsimotida mohir hunarmand sifatida o'z o'rniga ega bo'lgan edilar. Xususan, shu yerdagi Aravon volosti qishloqlarida temirchilik bilan faqat uyg'urlar shug'ullanganliklari ma'lum [4:119]. CHunki o'z taqalashda, arava metall qismlarini yasashda ular mahoratli ustalar sifatida tanilganlar.

Yuqorida aytib o'tilganidek, qishloqlarda metallsozlikning rivojlanishiga bir qator omillar ta'sir ko'rsatgan. Tadqiqotchilar bunda qishloqlarni qadimiy ruda konlariga yaqinligi, hunarmandchilik rivojlanishi uchun zarur sharoitni mavjudligi, o'troq va yarimo'troq aholining tovar ayriboshlash markazlari yaqinida joylashuvi va bu yerda aholisining metall buyumlarga tabiiy ehtiyoji yuqori bo'lishi bilan izohlaydilar. Xususan, Farg'ona vodiysi hunarmandchiligiga oid mavjud materiallar tahlili shuni ko'rsatadiki, vodiydagi CHodak, Konibodom, Kosonsoy, Uchqo'rg'on, Asht, SHaxrixon, Qo'qonqishloq, O'zgen, Qorasuv, Aravon, Rishton, CHimyon va Qo'shtegirmon qishloqlari anashunday hududlarda joylashgan. O'z navbatida ushbu qishloqlarda metallsozlikning temirchilik va cho'yan qo'yish tarmoqlari rivoj topgan [5:112].

Qadimdan Farg'ona vodiysi aholisi tog' konlaridan ruda qazib olib undan temir eritish bilan shug'ullanib kelgan [6:1]. Rudadan metall eritish vodiydagi o'zbek, tojik va qirg'izlar xo'jaligida rivoj topgan. Ushbu hunarmandlarning rudadan metall

eritib olish usuli Markaziy Osiyoning boshqa mintaqalaridagi metall eritish usullaridan kam farq qilgan [7:245]. Bunday mahalliy an'analar ushbu yarimtayyor metallni temirchilik ustaxonasiga keltirilgach ishlov berish jarayonida namoyon bo'lgan. Bunda har bir markazning o'ziga xos jihatlari aks etadi. CHunonchi, CHust temirchilari bunday metall bo'lagiga "to'rt bosqon" usulida ishlov berib uning sifatini oshirganlar. CHunki pichoq yasash uchun yuqori sifatli metall xom-ashyosi talab etilgan.

Qishloq temirchilari ishlov berilgan temir xom-ashyosidan asosan mehnat qurollaridan ketmon, o'roq, omoch tishi, bolta, tesha, bolg'a va turli uy-ro'zg'or buyumlari tayyorlaganlar. Qishloq temirchiligida shahar ishlab chiqarishidagi kabi tor ixtisoslikka bo'linish, murakkab asbob uskunalardan foydalanish va ishlab chiqarish usullarini qo'llash, keng turdagi metall mahsulotlarni tayyorlash an'analari yuzaga kelmagan yoki ayrimlari sust rivojlangan. Bu davrda vodiydagi deyarli har bir qishloqning o'z temirchi bo'lib odatda u mahsulotni tovar shaklida emas balki, hamqishloqlar buyurtmasiga ko'ra tayyorlagan. Bunda, buyurtmachi ko'pincha temirchini oziq-ovqat, ba'zan temir va ko'mir xom-ashyosi bilan ham ta'minlagan. Agar temirchi o'z xom-ashyosi hisobiga ishlasa u don bilan haq olgan. Agar temirchi butun jamoa xizmatini bajarsa u butun jamoa ta'minotida bo'lgan. Masalan Namangan viloyatida joylashgan Sang qishlog'ida XX asr boshigacha temirchi, sartarosh kasbidagi hunarmandlarni kuzda yig'ilgan don hosilidan maxsus ulush "haqala" bilan ta'minlash an'anasi bo'lgani qayd etilgan.

Temirchilik buyumlarini mahorat bilan yasashda vodiya Asht qishlog'i temirchilari tanilganlar. Vodiya ular yasagan metall buyumlarga talab katta bo'lgan. Jumladan, vodiya g'arbidagi Beshariq bozorida asosan Asht ustalari yasagan ketmon, o'roq, bolta va boshqa temir buyumlar xaridorgir bo'lgan [8:20]. SHuningdek, ashtliklar mohir temirchi usta tarzida ko'plab qishloqlarga taklif etilganlar va o'sha joylarda yashab qolganlar. Dala tadqiqotlaridan ma'lum bo'lishicha, XX asrning o'rtalariga qadar ham vodiya g'arbidagi qoraqalpoq qishloqlarida asosan ular temirchilik hunari bilan shug'ullanganlar [9:1].

Farg‘ona vodiysidagi qator o‘zbek qishloqlarida ham ayrim metall buyumlarni tayyorlashga ustalarni alohida e‘tibor qaratishlari bois bunday buyum turini tayyorlashga ixtisoslashuv kuzatiladi. CHunonchi, CHimyon, SHahrixon va Qo‘shtegirmon qishloqlari vodiydagi anashunday ayrim metall buyumlarni tayyorlashga ixtisoslashgan qishloqlar edi deb aytish mumkin. Jumladan, vodiylaridagi Qo‘shtegirmon qishlog‘i temirchilari XX asr o‘rtalarigacha ketmonni yelkasi kichik, tanasi yupqa, bichimi trapetsiyasimon, tig‘i o‘tkir shaklda, vodiylar shimolidagi CHust, Kosonsoy, sharqdagi Qorasuv temirchilari esa yelka va tanasi qalin, damining shakli yumaloq, burchaksiz, og‘ir vaznli tarzda yasashlari bilan ajralib turganlar. Ular mahsuloti bozorda xaridorgir bo‘lgan. Bunday ustalarning o‘z mahsulotiga qo‘yadigan o‘z shajaraviy tamg‘alari bo‘lib aholi sifatli mahsulotni anashu tamg‘alar asosida oson farqlagan. Xususan, tekislik mintaqasi temirchilar buyumlarga bodomcha, yulduzcha, arab alifbosi xarflari shaklida, tog‘ oldi hunarmandlari masalan, ashtlik temirchilar bedana iz shaklidagi belgini qo‘yishi tadqiqot davomida aniqlandi. Ko‘rinib turibdiki, xatto tamg‘alarda ham etnos turmush tarzi, xususan uning xo‘jalik an‘analari muhim rol o‘ynagan.

Farg‘ona vodiysi shaharlari jumladan, Qo‘qon, Andijon, CHust kabi shaharlar bilan birgalikda ayrim qishloqlarda pichoqchilik ham rivoj topgan. SHahrixon, Qorasuv pichoqchilik markazlari bunga misol bo‘ladi. Mahalliy an‘analar ustalarning turli uskunalari, pichoq tig‘i, dasta shakli, bezagida aks etishi tadqiqotlarda berilgan [10:99]. Vodiya pichoqni asosan “qayqi”, “to‘g‘ri”, “tolbargi”, “qozoqcha” va “qashqarcha” kabi turlari tayyorlangan. Ushbu an‘analar shajaraviy ustalar oilalarida keyingi avlodlarga meros o‘tgan [11:46]. SHu sabab xalq orasida anjanpichoq, chustpichoq, shaxrixonpichoq, qo‘qonpichoq kabi pichoq atamallari uchraydi.

Farg‘ona vodiysidagi o‘troq o‘zbek, tojik qishloqlarida aholining ehtiyojidan kelib chiqib qisman misgarlik tarmog‘i ham rivojlanib kelgan. Masalan, Namangan viloyatining Kosonsoy, CHodak, Sang, SHaxant, Andijon viloyatining Qorasuv, Farg‘ona viloyatining Bekobod qishloqlarida bu hunar turi taraqqiy etgan. Mazkur qishloq misgarlari aholi ehtiyoji uchun misdan kosa, choydush, choynak, lagan,

tovoq, ko‘za, xumcha, nosdon, chilim, siyohdon, karnay, nay, bahzan ot abzali singari buyumlarni yuqori mahorat bilan yasab berganlar. Vodiy qishloqlaridagi misgarlikning etnohududiy xususiyatlari buyum turi va shaklida, unga bezak berilishida aks etadi.

Mazkur davrda Farg‘ona vodiysi o‘troq o‘zbeklar, tojiklar hamda uyg‘urlar xo‘jaligida metallardan oddiy bezaklar tayyorlash tarzidagi hunarmandchilik ham rivoj topgan. Qashqardan ko‘chib kelgan povonlar ham vodiya mohir bezakchi usta sifatida tanilganlar [12:94]. Chunki ular qadimdan karvon yo‘llarida ushbu hunar turi bilan shug‘ullanib kelganlar. Keyinroq ular vodiya ko‘chib o‘tganlaridan so‘ng ham bu mashg‘ulot bilan shug‘ullanishni davom ettirganlar. Shuningdek, vodiya Beshariq, Chodak, Sang, Shaxrixon va Asaka qishloqlarida ham ustalar kumushdan va turli toshlardan bezak buyumlari tayyorlab kelganlar.

Xulosa qilib aytganda, Farg‘ona vodiysi o‘troq aholisi xo‘jaligida qadimdan metall buyumlar tayyorlovchi turli hunarmandchilik tarmoqlari rivojlanib kelgan. Ushbu an‘analari XIX asr oxiri-XX asr boshlarida ham saqlangan. Mazkur davrda hunarmandchilik taraqqiyotiga bir qator omillar ta‘sir etib, tarmoqlar nafaqat shaharlarda balki qishloqlarda ham rivoj topgan. Vodiya qishloqlarida hunarmandchilikning temirchilik, pichoqchilik va qisman misgarlik tarmoqlari yuksalib, bunda har bir mintaqaning etnohududiy an‘analari yuzaga kelgan. Bu masalalarni bugungi kunda izchil tadqiq etilishi, Farg‘ona vodiysi aholisi hunarmandchiligi, qolaversa Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi muammolarini yanada batafsilroq o‘rganilishiga yaqindan yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Массон М. Е. К истории добичи меди в Средней Азии. – М.- Л.: 1936.
2. Папахристу О. А. Черная металлургия Северной Ферганы. (По материалам археологического исследования города Ахсикента IX-XIII вв.). – М.:1985.
3. Гамбург Б. С. К характеристике орудий земледельцев Ферганской долины и Ташкентского азиса. кон. XIX первой четверт XX вв. // Хозяйственно-культурное традиции народов Средней Азии и Казахстана. –М.: 1975; Дубов И. А. Производства традиционных ножей в некоторых районах Средней Азии // Полевые исследования института этнографии 1974 года. –М.: 1975.

4. Современный кишлак Средней Азии. Вып. VII. – Т.: 1927.
5. Гамбург Б. С. К характеристике орудий земледельцев Ферганской долины и Ташкентского оазиса. кон. XIX первой чертворт XX вв. // Хозяйственно-культурное традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М.:1975.
6. Dala yozuvlari. Namangan viloyati Chust tumani Chust shahri. 2025 yil; Farg‘ona viloyati Bog‘dod tumani, Qo‘shtegirmon qishlog‘i. 2022 yil.
7. Андреев М. С. Выработка железа в долине Ванч. – М.: 1926.
8. Губаева С. С. Население Ферганской долины. – Т. :1991.
9. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati, Dang‘ara tumani, Uymovut qishlog‘i. 2024 yil.
10. Markaziy Osiyo pichoqlarining tuzilishi haqida qarang: Дубов И. А. Производства традиционных ножей в некоторых районах Средней Азии // Полевые исследования института этнографии 1974 года. – М.: 1975.
11. Сверчков Л. М., Папахристу О. А. Традиция мастеров-ножещиков Средней Азии.//ОНУ. 1990. № 7.
12. Губаева С. С. Население Ферганской долины. –Т. :1991.

****=====****

FOLBINLIK: QORAQALPOQLARNING AN‘ANAVIY MADANIYATIDAGI BASHORAT VA ETIQODLAR

Xojaniyova Gulshana Muratbayevna
Innovatsion texnologiyalar universiteti
«Tarix va ijtimoiy fanlar»
kafedrası, dotsent v.b. (PhD)
<https://orcid.org/0009-0006-0732-507X>
gulshanx@internet.ru

***Annotatsiya.** Maqolada qoraqalpoqlar orasida saqlanib kelgan folbinlik amaliyoti etnologik va antropologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Folbinlikning tarixiy-madaniy ildizlari, terminologik o‘ziga xosliklari va O‘rta Osiyo xalqlari an‘anasidagi o‘rni o‘rganiladi. Tadqiqotda folbinlikning faqat kelajakni bashorat qilish usuli emas, balki noaniqlik sharoitida insonga psixologik tasalli, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va turmush muammolarini tushuntirish funksiyalarini bajarganligini ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijalari folbinlikni qoraqalpoqlarning ma‘naviy-madaniy turmushidagi ijtimoiy-psixologik mexanizmlardan biri sifatida baholash mumkinligini ko‘rsatadi.*

***Kalit so‘zlar:** folbinlik, qoraqalpoqlar, etnologiya, bashorat qilish, magik amaliyot, an‘anaviy madaniyat.*

***Аннотация.** В статье с этнологической и антропологической точек зрения анализируется практикуемое среди каракалпаков гадание. Изучаются историко-культурные корни гадания, его терминологические особенности и*

место в традициях народов Средней Азии. В исследовании показано, что гадание выполняло функции не только метода предсказания будущего, но и средства психологического утешения, социальной поддержки человека в условиях неопределенности, а также объяснения жизненных проблем. Результаты исследования показывают, что гадание можно оценивать как один из социально-психологических механизмов в духовно-культурной жизни каракалпаков.

Ключевые слова: гадание, каракалпаки, этнология, предсказание, магическая практика, традиционная культура.

Abstract. The article analyzes the practice of divination preserved among the Karakalpaks from an ethnological and anthropological perspective. It examines the historical and cultural roots of divination, its terminological features, and its place in the traditions of Central Asian peoples. The study demonstrates that divination served not only as a method of predicting the future, but also as a means of providing psychological comfort and social support to an individual in conditions of uncertainty, as well as explaining life's problems. The research results indicate that divination can be evaluated as one of the socio-psychological mechanisms in the spiritual and cultural life of the Karakalpaks.

Keywords: divination, karakalpaks, ethnology, prediction, magical practice, traditional culture.

Folbinlik amaliyoti insonning kelajakni bilish, yashirin voqelikni oldindan tushunish, noaniqlik sharoitidagi savollarga javob tayyorlashga bo'lgan intilishlaridan kelib chiqqan eng eski va keng tarqalgan hodisalardan biri. Deyarli barcha xalqlarda folbinlik har xil ko'rinishlarda bashoratchilik, fol ochish, orakullik va magik diagnostika ko'rinishida maxsus mutaxassislar tomonidan amalga oshirib kelinmoqda. Etnologik va antropologik nuqtai nazardan olganda folbinlikni faqatgina kelajakni bashorat qilish amaliyoti sifatida emas, balki jamiyatda ijtimoiy-psixologik va madaniy funksiyalarni bajaruvchi institut sifatida olib qarashimiz mumkin. Noma'lumlik, turmush tashvishlari, sog'liq, oilaviy tashvishlar va iqtisodiy qiyinchiliklar kuchaygan holatda insonlarda folbinlarga murojaat etish, ulardan tasalli, dalda, qo'llab-quvvatlash olish, o'z muammolarini tushuntirishga bo'lgan ehtiyoj bilan chambarchas bog'liq. Shu o'rinda folbinlik amaliyotida ikki funktsiya birga yurishi kuzatiladi: uning tashqi shakli kelajakni bashorat qiluvchi bo'lsa, ikkinchisi, ichki ijtimoiy-antropologik ma'nosida psixoterapevtik qo'llab-quvvatlashni amalga oshiradi.

O'rta Osiyo xalqlari turmushida folbinlik amaliyoti maxsus o'rganilgani bilan, qoraqalpoq etnografiyasi ilmida maxsus yo'nalishda zamonaviy etnologiya va antropologiya nuqtai nazardan transformatsion jarayonlar maxsus tizimli ravishda tadqiqot obyektiga aylanmaganligi bizning tadqiqotimizning dolzarbligini oshiradi.

Zamonaviy qoraqalpoqlar jamiyatida ham odamlar shunday muammolarga javob izlab «folbin»larga murojaat etishi kuzatiladi. Folbinlar xalq tabobati usullarini yaxshi o'zlashtirgan, oldiga murojaat etib kelgan odamning psixologiyasini birdan tushunib, uning tashvishini tinglab, yo'nalish bera oladigan odamlar hisoblanadi.

Shunday qilib, O'rta Osiyo xalqlarining kundalik turmushidagi folbinlik amaliyotini G.P.Snesarev mustaqil ravishda fol ochish bilan shug'ullanuvchi shaxs sifatida tavsiflaydi va palker so'zining etimologiyasiga e'tibor qaratadi.[5, 44] O.A.Suxareva o'z tadqiqotlarida folbinlikning diagnostik funksiyalarini[6] keltirish orqali ko'rsatadi. V.N.Basilov tadqiqotlarida bo'lsa, folbinlik ya'ni «folbin» so'zining ayrim hollarda shamanlik funksiyasini ham bajarganligini belgilaydi. Bu orqali ularning genetik bog'liqligini ko'rsatadi.[2, 49] A.Ashirov esa, palkerlarning o'ziga xos psixoterapevt vazifasini bajargan [1, 35]ligini keltiradi.

O'rta Osiyoning boshqa xalqlari singari qoraqalpoqlar kundalik turmushidagi muammolar, hayot tashvishlari, kutilmagan sinov yoki kelajagiga bo'lgan ishonch, xavotir, qo'rquvlarni oldindan bilish singari qiziqish, zarurlik masalasida folbinlarga murojaat etadilar. Folbin so'zi o'zbeklarda «folbin» (بين فال) arabcha so'z bo'lib, fol ko'ruvchi, fol ochuvchi [7, 355] degan ma'noni anglatadi, qozoqlarda «balger» deb atalib, odamlarning taqdirini, kelajakda nima bo'lishini, qanday bo'lishini bashorat qilib, kitob ko'tarib fol ochuvchi, bashoratchi [3, 528] ekanligi keltiriladi. Albatta, qoraqalpoq izohli lug'atida bo'lsa «palker» [4, 14], har xil narsalarga qarab kelajakni bashorat qilib taxmin qilib aytuvchi, karta ochuvchi, qumaloq soluvchi deb keltiriladi. Terminologiyaning umumiy ma'nosiga e'tibor qaratilsa, O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy madaniyatida folbinlik har xil atamalar bilan atalgani bilan, ularning barchasi insonning taqdirini bashorat qilish, turmush muammolarini diagnostikalash va noaniqlik sharoitlarida bo'lsa psixologik-ijtimoiy qo'llab-

quvvatlash singari funksiyalarni o'z ichiga oladi. Etnologik nuqtai nazardan qaraganimizda, odamlarning folbinlarga murojat etishi – bu bejizdan emas. Bunda birinchi navbatda, insonning aniq emas sharoitlarida ishonch, tasalli va tushuncha olishga bo'lgan ehtiyoji bilan bog'liq. Inson o'z hayotini boshqara olmayotgandek sezganida yoki kelajagi haqida aniq ma'lumotga ega bo'lmaganda, palkerlar unga ruhiy dalda beruvchi va ma'lum bir yo'nalish ko'rsatuvchi shaxs sifatida ko'rinadi.

Shu sababli antropologiyada palkerlarga murojaat etish, ko'pincha ichki xavotirni bostirish maqsadida, «noaniqlikni kamaytirish» va «tashvishni boshqarish» mexanizmi sifatida tushuntiriladi.[8, 270]

Etnologik-antropologik nuqtai nazardan qaraganda palkerlar murojaat etuvchilarga «kelajakni bashorat qilib aytib berish»dan ko'ra, ularning muammolarini tinglab, to'g'ri yo'nalish bera olish vazifasini bajaradi. Palkerlar oldiga kelgan mijozni tinglab, muammosining sababini tushuntirib beradi, psixologik tasalli beradi, kelajak haqida maslahat beradi va marosimiy amallarni tavsiya etish orqali muammoni hal etishga yo'naltiradi. B.Malinovskiyning ta'kidlashicha, magik marosimlarning asosini insonning kuchli emotsional holatlari tashkil etadi. Magik amallar insonning qo'rqish, xavotirlanish va umid singari tuyg'ularini tashqariga chiqarishga va boshqarishga xizmat qiladi. Shu sababli, folbinlik amaliyotlari ham murojaat etuvchilarga psixologik yordam berish, kelajakka bog'liq noaniqlikni kamaytirish va o'z muammolarini tushunish imkoniyatini beradigan ijtimoiy-psixologik mexanizm sifatida ko'rinish topadi.[9, 50-52]

Xulosa qilib aytganda, folbinlik qoraqalpoqlarning zamonaviy turmushida faqat kelajakni bashorat qilish amaliyoti emas, balki noaniqlikni kamaytirish, insonning ichki xavotirini bostirish, psixologik yordam va ijtimoiy yo'nalish berish funksiyalarini bajaruvchi madaniy hodisa sifatida saqlanib qolmoqda. Palkerlarning xalq tabobati, psixologik qo'llab-quvvatlash va marosimiy amallarni birlashtirishi bu institutning an'ana va zamonaviy talablar ta'sirida transformatsiyalanib borayotganini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Тошкент, 2007. 35 б.
2. Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана / Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. М.: «Наука», 1992. 48-49 б.
3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымлар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / ред. Н. Алимбай. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. Т.2. 528 бет.
4. Қарақалпақ тили түсіндірме сөзлиги. Нөкис, 2023. 14 бет.
5. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., 1969. 44 б.
6. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков / отв. ред. Снесаров Г.П.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати / А. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент, 2006. 355 бет.
8. Evans-Pritchard E.E. Witchcraft, Oracles, and Magic among the Azande. Oxford: Clarendon Press, 1976. 270 p. URL: https://monoskop.org/images/3/37/Evans_Pritchard_E_E_Witchcraft_Oracles_and_Magic_Among_the_Azande_1976.pdf (дата обращения: 21.05.2026). 120-121-бет.
9. Malinowski B. Magic, Science and Religion and Other Essays. Boston: The Free Press, 1948. P. 50–52.

=====

XIX ASR OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA O‘ZBEK ETNOMADANIY O‘ZLIGINING INTEGRATION ASOSLARI

Xo‘jaxonov Ismoiljon Mansurovich

*O‘zbekiston Respublikasi Oriental universiteti
“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasida dotsenti, t.f.n*

Annotatsiya: Maqolada XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Markaziy Osiyo, xususan, hozirgi O‘zbekiston hududida o‘troq aholi, “sart” jamoalari, turkiy qabilalar va ko‘chmanchi o‘zbek urug‘lari o‘rtasidagi etnomadaniy integratsiya jarayonlari tahlil qilinadi. O‘zbek milliy o‘zligining shakllanishi 1924-yildagi milliy-hududiy chegaralanish bilangina emas, balki undan avvalgi diniy, til-madaniy, xo‘jalik va ijtimoiy aloqalar bilan bog‘liq ekani asoslanadi. Hanafiya va islomiy madaniyat, turkiy til, umumiy folklor va marosimlar, savdo, migratsiya,

nikoh hamda shahar va dasht aholisi o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar integratsiyaning muhim omillari sifatida ko'rsatiladi. Shuningdek, "sart" tushunchasining tarixiy mazmuni tahlil qilinib, uni zamonaviy "millat" kategoriyasi bilan aynanlashtirish metodologik jihatdan noto'g'ri ekani ta'kidlanadi. Natijada o'zbek milliy o'zligi uzoq davom etgan ko'p qatlamli etnomadaniy integratsiya jarayonining mahsuli sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: *o'zbeklar, etnomadaniy integratsiya, sartlar, turkiy qabilalar, ko'chmanchi o'zbeklar, hanafiylik, til, madaniyat, tarixiy xotira, milliy identiklik, Turkiston, milliy-hududiy chegaralanish.*

Аннотация: *В статье анализируются процессы этнокультурной интеграции между оседлым населением, общинами, обозначавшимися термином "сарт", тюркоязычными племенами и родами кочевых узбеков в Центральной Азии, в частности на территории современного Узбекистана, в конце XIX - начале XX века. Обосновывается, что формирование узбекской национальной идентичности было связано не только с национально-территориальным размежеванием 1924 года, но и с более ранними религиозными, языково-культурными, хозяйственными и социальными связями. Ханафитская традиция и исламская культура, тюркский язык, общие элементы фольклора и обрядности, торговля, миграции, брачные связи, а также экономическое взаимодействие между городским и степным населением рассматриваются как важнейшие факторы интеграции. Особое внимание уделяется историческому содержанию понятия "сарт", подчеркивается методологическая неправомерность его отождествления с современной категорией "нация". В результате узбекская национальная идентичность интерпретируется как результат длительного, многослойного процесса этнокультурной интеграции.*

Ключевые слова: *узбеки, этнокультурная интеграция, сарты, тюркоязычные племена, кочевые узбеки, ханафитская традиция, язык, культура, историческая память, национальная идентичность, Туркестан, национально-территориальное размежевание.*

Abstract: *The article analyzes the processes of ethnocultural integration among the sedentary population, communities referred to as "Sarts", Turkic tribes, and clans of nomadic Uzbeks in Central Asia, particularly in the territory of present-day Uzbekistan, in the late nineteenth and early twentieth centuries. It argues that the formation of Uzbek national identity was connected not only with the national-territorial delimitation of 1924, but also with earlier religious, linguistic-cultural, economic, and social ties. The Hanafi tradition and Islamic culture, the Turkic language, shared elements of folklore and ritual practices, trade, migration, marital relations, as well as economic interactions between urban and steppe populations are identified as important factors of integration. The historical meaning of the concept of "Sart" is also examined, with emphasis on the methodological inappropriateness of equating it with the modern category of "nation." Consequently, Uzbek national identity is interpreted as the outcome of a long-term, multilayered process of ethnocultural integration.*

Keywords: *Uzbeks, ethnocultural integration, Sarts, Turkic tribes, nomadic Uzbeks, Hanafi tradition, language, culture, historical memory, national identity, Turkestan, national-territorial delimitation.*

Millatlarning shakllanishi tarix, etnologiya, antropologiya va siyosatshunoslik fanlaridagi eng murakkab nazariy masalalardan biridir. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda millat va milliy identiklikning vujudga kelishi turli nazariy yondashuvlar asosida izohlanadi. Primordialistik yondashuv etnik birliklarning tarixiy davomiyligi, umumiy kelib chiqishi, madaniy merosi va an'analariga urg'u bersa, modernistik va konstruktivistik yondashuvlar milliy identiklikning siyosiy modernizatsiya, davlat qurilishi, ma'muriy tasniflar, matbuot, ta'lim va zamonaviy kommunikatsiya vositalari orqali shakllanishiga e'tibor qaratadi.

O'zbek xalqining shakllanish tarixini o'rganishda ham ushbu nazariy yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Biroq masalani faqat "o'zbek millati qachon shakllangan?" degan savol doirasida ko'rish jarayonning ko'p qatlamli xarakterini to'liq ochib bera olmaydi. Chunki siyosiy jihatdan millat kategoriyasi shakllanishidan avval ham Markaziy Osiyo hududida yashagan turli aholi guruhleri o'rtasida uzoq davom etgan diniy, til-madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy aloqalar mavjud bo'lgan. Ayniqsa, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Turkiston o'lkasi hududida o'troq shahar-qishloq aholisi, tarixiy manbalarda ko'pincha "sart" deb atalgan guruhlar, turli turkiy qabila va urug'lar hamda Dashti Qipchoqdan kelib joylashgan ko'chmanchi o'zbek urug'lari o'rtasidagi munosabatlar alohida e'tiborga loyiqdir [1. 37]. Mazkur guruhlar o'rtasidagi farqlar, avvalo, xo'jalik turi, joylashuv, urug'-qabila mansubligi va mahalliy ijtimoiy tashkilot shakllarida namoyon bo'lgan bo'lsa-da, ular diniy e'tiqod, til, marosimlar, kundalik madaniyat, iqtisodiy munosabatlar va umumiy tarixiy makon jihatidan bir-biriga sezilarli darajada yaqin bo'lgan [2.124]. Shu nuqtayi nazardan, o'zbek etnik o'zligining shakllanishini turli tarixiy guruhlarning uzoq muddatli etnomadaniy integratsiyasi sifatida tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

XIX asr oxiri - XX asr boshlariga oid Rossiya imperiyasi ma'muriy hujjatlari, statistik materiallar va etnografik adabiyotlarda Markaziy Osiyoning o'troq

aholisiga nisbatan “sart” atamasi keng qo‘llanilgan. “Sart” atamasi turli tarixiy davrlarda turlicha mazmunga ega bo‘lgan. Ayrim hollarda u o‘troq shahar va qishloq aholisini ko‘chmanchi guruhlardan farqlash uchun ishlatilgan bo‘lsa, boshqa holatlarda esa til, hudud, turmush tarzi yoki ma‘muriy tasnif bilan bog‘liq ma‘nolarda qo‘llangan [3. 73]. Shu sababli XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi “sart” va “o‘zbek” kategoriyalarini hozirgi milliy identiklik tushunchalari bilan aynanlashtirish mumkin emas. Bu jihat 1897-yilgi Rossiya imperiyasi aholini ro‘yxatga olish materiallarini tahlil qilishda ham muhimdir. Imperiya statistikasi aholini til, din, ijtimoiy holat va boshqa mezonlar asosida tasniflagan. Bunday tasniflar mahalliy aholining o‘zini o‘zi identifikatsiya qilishi bilan har doim ham to‘liq mos kelavermagan. Shu bilan birga, “sart” deb atalgan o‘troq aholi tarkibida turkiy tilda so‘zlashuvchi jamoalar salmoqli o‘rin egallagan. Farg‘ona vodiysi, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xorazm va boshqa tarixiy-madaniy hududlarda turkiy va forsiy tilli aholi o‘rtasida uzoq davom etgan madaniy almashinuv mavjud bo‘lgan [10. 85]. Bu jarayon natijasida til, kiyim-kechak, oziq-ovqat, marosimlar, hunarmandchilik, musiqa va kundalik turmushda umumiy madaniy qatlamlar shakllangan. Demak, “sart”larni o‘zbeklardan mutlaqo alohida etnik birlik sifatida tasavvur qilish tarixiy jarayonning murakkabligini soddalashtirib yuboradi. Aksincha, XIX asr oxiriga kelib o‘troq turkiy aholining katta qismi keyinchalik shakllangan o‘zbek milliy identikligining muhim demografik va madaniy asoslaridan birini tashkil etgan.

O‘zbek etnik o‘zligining shakllanishida o‘troq aholi bilan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi o‘zbek urug‘lari o‘rtasidagi munosabatlar muhim o‘rin tutadi. XV-XVI asrlarda Shayboniylar boshchiligidagi o‘zbek qabilalarining Movarounnahrda kirib kelishi mintaqaning siyosiy va etnik tarixida muhim burilish yasagan bo‘lsa-da, bu jarayonni mahalliy aholini to‘liq siqib chiqarish yoki ikki mutlaqo alohida etnik jamoaning qarama-qarshiligi sifatida talqin qilish to‘g‘ri emas. Ko‘chmanchi o‘zbek urug‘lari Movarounnahrning qadimiy va o‘rta asrlardan shakllangan o‘troq aholisi bilan turli shakldagi munosabatlarga kirishgan. Harbiy-siyosiy aloqalar bilan bir qatorda, savdo, chorvachilik mahsulotlarini ayirboshlash,

yer-suv munosabatlari, mavsumiy ko'chishlar, hunarmandchilik va nikoh munosabatlari ham mavjud bo'lgan. XIX asrga kelib ko'plab o'zbek urug'lari o'troqlashib, dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullana boshlagan. Aksincha, ayrim o'troq jamoalar chorvachilik bilan bog'liq xo'jalik faoliyatini ham olib borgan. Natijada "o'troq" va "ko'chmanchi" kategoriyalari qat'iy va o'zgarmas etnik chegaralarni emas, ko'p hollarda xo'jalik va turmush tarzining turli shakllarini ifodalagan. Bu jarayon etnik integratsiyaning muhim mexanizmlaridan biri bo'lgan. Ko'chmanchi urug'lar o'troq muhitga kirib borishi bilan mahalliy til va madaniy amaliyotlarni o'zlashtirgan, o'troq aholi esa chorvachilik, urug'-qabila tashkiloti va dasht madaniyatiga oid ayrim elementlarni qabul qilgan. Shunday qilib, o'zbek etnik-madaniy makoni shahar va dasht, dehqonchilik va chorvachilik, o'troq va ko'chmanchi turmush tarzlarining uzoq muddatli o'zaro ta'siri natijasida shakllangan.

O'zbek xalqining etnik tarkibida qipchoq, qarluq, nayman, qo'ng'iroq, mang'it, kenagas, yuz, ming, qurama va boshqa turkiy qabila va urug'larning tarixiy o'rni mavjud. Ularning har biri o'ziga xos urug'-qabila xotirasi, genealogik an'analari va mahalliy identiklik shakllariga ega bo'lgan. Biroq XIX asr oxiri - XX asr boshlariga kelib ushbu urug'-qabila identikliklari yagona ijtimoiy-madaniy makon bilan tobora ko'proq bog'lana boshlagan. Bunda qarindoshlik aloqalari, hududiy yaqinlik, xo'jalik munosabatlari, bozorlar va diniy institutlar muhim rol o'ynagan. Qabila va urug' mansubligi saqlanib qolgan bo'lsa-da, u umumiy diniy va madaniy muhit bilan birga mavjud bo'lgan. Masalan, bir hududdagi turli urug' vakillari bir xil masjidga qatnashi, bir xil ziyoratgohlarni muqaddas bilishi, umumiy diniy bayram va marosimlarda ishtirok etishi, o'zaro savdo qilishi va nikoh munosabatlariga kirishishi mumkin edi. Shu sababli urug'-qabila identikligi bilan kengroq hududiy va madaniy identiklik bir-birini inkor etmagan. Aksincha, ular bir vaqtning o'zida mavjud bo'lib, keyinchalik umumiy o'zbek milliy identikligining shakllanishi uchun ijtimoiy zamin yaratgan.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida o'troq aholi, turkiy qabilalar va ko'chmanchi o'zbek urug'larini birlashtirgan eng kuchli omillardan biri islom dini edi. Ayniqsa,

hanafiy fiqh maktabining keng tarqalganligi diniy-huquqiy va marosimiy hayotda umumiylikni kuchaytirgan. Masjidlar nafaqat ibodat joyi, balki mahalliy jamoalarni birlashtiruvchi ijtimoiy institut vazifasini ham bajargan [4. 72]. Madrasalar diniy bilim berish bilan bir qatorda, turli hududlardan kelgan talabalar va ulamolar o'rtasida aloqalar shakllanishiga xizmat qilgan. Ziyoratgohlar ham etnomadaniy integratsiyaning muhim markazlari bo'lgan. Turli urug', qabila va hudud vakillarining bir xil avliyo va muqaddas maskanlarga ziyorat qilishi umumiy diniy makonning mavjudligini mustahkamlagan. Ramazon va Qurbon hayitlari, mavlid, xotira marosimlari, nikoh va dafn marosimlari kabi diniy-madaniy amaliyotlarning umumiyliigi ham turli guruhlar o'rtasidagi madaniy masofani qisqartirgan. Shu jihatdan dinni faqat e'tiqod tizimi sifatida emas, balki ijtimoiy integratsiya instituti sifatida ham ko'rib chiqish lozim.

Etnomadaniy integratsiyaning yana bir muhim omili til bo'lgan. XIX asr oxiriga kelib Markaziy Osiyodagi turkiy tilli aholi o'rtasida o'zaro tushunishni ta'minlovchi umumiy lingvistik makon mavjud edi. Mahalliy shevalar va lahjalar o'rtasidagi farqlar mavjud bo'lsa-da, ular umumiy turkiy til asosida bir-biriga yaqin bo'lgan. Chig'atoy adabiy an'anasi ham mazkur jarayonda alohida ahamiyat kasb etdi [5. 141]. Alisher Navoiy ijodi va turkiy yozma adabiyot an'anasi turli hududlardagi turkiy tilli jamoalar uchun umumiy madaniy meros vazifasini bajardi. XX asr boshlarida jadidchilik harakatining rivojlanishi esa ushbu lingvistik va madaniy yaqinlashuvni yangi bosqichga olib chiqdi. Jadid matbuoti, yangi usul maktablari, darsliklar va adabiy nashrlar orqali turli hududlardagi turkiy tilli aholining umumiy madaniy va ijtimoiy muammolari muhokama qilina boshladi [7. 48]. Bu jarayon "mahalliy" yoki "urug'-qabila" doirasidan kengroq bo'lgan tasavvurning shakllanishiga xizmat qildi.

Diniy birlik bilan bir qatorda, kundalik madaniyatning ko'plab elementlari ham o'troq va ko'chmanchi guruhlarini yaqinlashtirdi [6. 73]. Mehmondo'stlik, qarindoshlik munosabatlari, hashar, to'y va motam marosimlari, mavsumiy bayramlar, chorva bilan bog'liq an'analar, dehqonchilik marosimlari, xalq tabobati va hunarmandchilik an'analari turli guruhlar o'rtasida o'zaro almashinib bordi.

Navro'z kabi qadimiy mavsumiy bayramlarning keng tarqalganligi ham umumiy madaniy makonning mavjudligini ko'rsatadi. Mazkur marosimlar islomiy an'analar bilan uyg'unlashib, mahalliy jamiyatlarning kundalik madaniyatida mustahkam o'rin egallagan. Kiyim-kechak, oziq-ovqat, musiqa va xalq og'zaki ijodida ham o'troq va ko'chmanchi muhitlarning o'zaro ta'siri kuzatiladi. Masalan, dostonchilik, baxshichilik, xalq qo'shiqlari va epik an'analar turli hudud va guruhlar o'rtasida madaniy aloqalarni ta'minlagan.

Etnomadaniy integratsiya faqat ma'naviy yoki diniy omillar bilan cheklanmagan. Iqtisodiy munosabatlar ham turli guruhlarini muntazam ravishda o'zaro bog'lab turgan. Bozorlar o'troq dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar va ko'chmanchi chorvadorlar uchrashadigan asosiy makonlardan biri bo'lgan. Ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi guruhlar chorvachilik mahsulotlarini bozorga olib kelgan bo'lsa, o'troq aholi don, meva-sabzavot, mato, kiyim-kechak, hunarmandchilik buyumlari va boshqa mahsulotlarni taklif qilgan. Bunday muntazam iqtisodiy aloqalar turli guruhlar o'rtasida nafaqat tovar almashinuvi, balki axborot, urf-odat va til almashinuvini ham kuchaytirgan. Mavsumiy ko'chishlar, ichki migratsiya va shahar-qishloq o'rtasidagi harakat ham etnik chegaralarning nisbatan ochiq bo'lishiga olib kelgan. Natijada odamlarning kundalik hayoti bir nechta ijtimoiy va madaniy makonlarni bog'lab turgan.

Turli guruhlar o'rtasidagi nikoh munosabatlari ham etnomadaniy integratsiyaning muhim mexanizmlaridan biri bo'lgan. O'troq va ko'chmanchi jamoalar o'rtasidagi nikohlar orqali qarindoshlik tarmoqlari kengayib, turli urug' va hududlar o'rtasida ijtimoiy aloqalar mustahkamlangan. Nikoh natijasida faqat biologik qarindoshlik emas, balki marosimlar, qarindoshlik terminologiyasi, kiyinish, ovqatlanish, bolalar tarbiyasi va boshqa madaniy amaliyotlarning almashinuvi ham yuzaga kelgan. Shuning uchun etnik integratsiyaning faqat siyosiy yoki ma'muriy jarayon sifatida emas, balki oilaviy va kundalik hayot darajasida ham o'rganish zarur.

XX asr boshlarida jadidchilik harakati etnomadaniy integratsiyaning yangi - siyosiy va ma'rifiy bosqichini shakllantirdi. Jadidlar maktab, matbaa, gazeta-

jurnallar va teatr orqali mahalliy aholini kengroq ijtimoiy birlik sifatida tasavvur qilishga undadilar. “Turkiston”, “Taraqqiy”, “Sadoyi Turkiston”, “Samarqand”, “Oyina” kabi nashrlar atrofida shakllangan ma’rifiy muhit turli shahar va hududlarda yashovchi turkiy tilli aholining umumiy muammolarini muhokama qilish imkonini berdi [9. 60]. Jadidchilik doirasida ta’limni yangilash, milliy madaniyatni rivojlantirish, til va matbuotni takomillashtirish, tarixiy xotirani qayta ko’rib chiqish kabi masalalar ko’tarildi. Shu tariqa ilgari diniy, hududiy, urug’-qabila va mahalliy darajalarda mavjud bo’lgan yaqinliklar asta-sekin zamonaviy milliy identiklik tili orqali ifodalanadigan bo’ldi [8. 24]. Bu jarayonda “o’zbek” nomining siyosiy va madaniy mazmuni ham kengaya bordi. Demak, XX asr boshlaridagi milliy uyg’onish harakati avvaldan mavjud bo’lgan ijtimoiy-madaniy aloqalar ustiga qurilgan.

1924-yildagi milliy-hududiy chegaralanish Markaziy Osiyo xalqlarining zamonaviy siyosiy-hududiy tashkil topishida muhim bosqich bo’ldi. O’zbekiston SSRning tashkil etilishi o’zbek nomi va o’zbek hududining siyosiy-ma’muriy jihatdan institutsionallashtirishini tezlashtirdi. Biroq ushbu jarayonni o’zbek milliy o’zligining mutlaq boshlanish nuqtasi sifatida baholash biryoqlama bo’ladi. Chunki siyosiy chegaralanishdan oldin ham o’zbek tiliga yaqin turkiy til shakllari, umumiy diniy-madaniy amaliyotlar, tarixiy xotira, iqtisodiy aloqalar va ijtimoiy tarmoqlar mavjud edi. Shu sababli 1924-yilni etnomadaniy integratsiyaning boshlanishi emas, balki uning siyosiy-ma’muriy institutsionallashtirish bosqichi sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Yuqoridagi tahlil shuni ko’rsatadiki, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Markaziy Osiyodagi etnik jarayonlarni “o’troq sartlar”, “turkiy qabilalar” va “ko’chmanchi o’zbeklar”ning bir-biridan qat’iy ajralgan guruhlar o’rtasidagi munosabat sifatida talqin qilish tarixiy voqelikni to’liq aks ettirmaydi. Ushbu guruhlar o’rtasida sezilarli farqlar bo’lgan. Xo’jalik turi, hududiy joylashuv, urug’-qabila mansubligi, ayrim lahjalar, kiyinish va mahalliy urf-odatlarda tafovutlar mavjud edi. Biroq ayni paytda ularni bog’lab turgan umumiy omillar ham ko’p bo’lgan. Birinchidan, *diniy birlik*, ayniqsa islom va hanafiylik an’anasi turli guruhlar

uchun umumiy ma'naviy makon yaratgan. Ikkinchidan, *til yaqinligi* - turkiy tilli guruhlar o'rtasida kommunikativ aloqalarni yengillashtirgan. Mahalliy shevalar o'rtasidagi farqlar umumiy turkiy lingvistik asos mavjudligini inkor etmagan. Uchinchidan, *madaniy amaliyotlarning umumiyligi* - to'y, motam, mehmondo'stlik, mavsumiy marosimlar, xalq og'zaki ijodi, musiqa, hunarmandchilik va kundalik turmush elementlari guruhlar o'rtasidagi madaniy masofani kamaytirgan. To'rtinchidan, savdo va xo'jalik munosabatlari o'troq dehqonlar, hunarmandlar, savdogarlar va ko'chmanchi chorvadorlarni umumiy iqtisodiy tizimga bog'lagan. Beshinchidan, nikoh va qarindoshlik aloqalari turli guruhlar o'rtasida ijtimoiy tarmoqlarni kengaytirgan. Oltinchidan, madrasalar, masjidlar, ziyoratgohlar va bozorlar turli hudud va guruh vakillari uchrashadigan doimiy ijtimoiy makon vazifasini bajargan. Shunday qilib, milliy konsolidatsiyaga olib kelgan jarayonni shartli ravishda ikki bosqichga ajratish mumkin: birinchi bosqich uzoq davom etgan tabiiy etnomadaniy integratsiya; ikkinchi bosqich XIX asr oxiri - XX asr boshlarida matbuot, jadidchilik, zamonaviy ta'lim va siyosiy jarayonlar ta'sirida ushbu integratsiyaning zamonaviy milliy identiklik shakliga o'tishi.

XIX asr oxiri - XX asr boshlarida o'zbek etnomadaniy o'zligining shakllanishi uzoq tarixiy jarayonning natijasi bo'lib, uni faqat siyosiy-ma'muriy qarorlar yoki 1924-yildagi milliy-hududiy chegaralanish bilan izohlash mumkin emas. O'troq turkiy aholi, tarixiy manbalarda "sart" deb yuritilgan shahar-qishloq jamoalari, turli turkiy qabila va urug'lar hamda ko'chmanchi o'zbek guruhlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar asrlar davomida shakllangan umumiy tarixiy-madaniy makon doirasida kechgan. Mazkur guruhlar o'rtasidagi diniy birlik, ayniqsa hanafiy islom an'anasi; turkiy til va uning mahalliy shakllari; umumiy urf-odat va marosimlar; xalq og'zaki ijodi; savdo va bozor munosabatlari; mavsumiy migratsiya; nikoh va qarindoshlik aloqalari; masjid, madrasa va ziyoratgohlar kabi ijtimoiy institutlar etnomadaniy yaqinlashuvning asosiy mexanizmlarini tashkil etgan. Shu nuqtayi nazardan, "sart", "qabila" va "ko'chmanchi o'zbek" kabi kategoriyalarni zamonaviy millat tushunchasi bilan to'g'ridan-to'g'ri tenglashtirish emas, balki ularning o'zaro aloqasi va transformatsiyasini tarixiy jarayon sifatida o'rganish zarur.

O'zbek milliy identikligining shakllanishi shahar va dasht, o'troq va ko'chmanchi, urug'-qabila va hududiy jamoalar o'rtasidagi ko'p asrlik aloqalarning yangi siyosiy va madaniy sharoitda qayta mazmun kasb etishi bilan bog'liq bo'lgan. XIX asr oxiri - XX asr boshlaridagi jadidchilik, yangi usul maktablari, matbuot va ma'rifiy harakatlar ushbu tarixiy yaqinliklarni zamonaviy milliy ong doirasida ifodalashning muhim vositalariga aylandi. 1924-yildagi milliy-hududiy chegaralanish esa ushbu uzoq davom etgan etnomadaniy jarayonning boshlanishi emas, balki uning siyosiy-ma'muriy jihatdan yangi bosqichga o'tishi sifatida baholanishi lozim. Demak, zamonaviy o'zbek millatining shakllanishini "siyosiy tashkil etilgan millat" va "oldindan mavjud bo'lgan etnomadaniy birlik"ning qarama-qarshiligi emas, balki uzoq davom etgan etnomadaniy integratsiyaning modern milliy identiklikka aylanish jarayoni sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan yanada asosli ko'rinadi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. - Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015.
2. Илхамов А. Археология узбекской идентичности // Этнические атлас Узбекистана. Ташкент, 2001.
3. Abashin S. Nation-construction in post-Soviet Central Asia // Soviet and Post-Soviet Identities / ed. by M. Bassin, C. Kelly. - Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
4. Yemelianova G. M. Muslims of Central Asia: An Introduction. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
5. Chakan Varis. Chagatai Turkish and Its Effects on Central Asian Culture // Osaka university Knowledge archive. Osaka university. Tokiyō. 2011. <http://hdl.handle.net/11094/12239>
6. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. -Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1998.
7. Halit Hamzao'glu. Jadidism and the Formation of Uzbek National Identity: Education, Politics, and Modernization in Turkestan // Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 2026. 28.5: (890-908). <https://doi.org/10.1080/19448953.2026.2633660>
8. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. - Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
9. Abduazizova N. Turkiston matbuoti tarixi (1870-1917). - Toshkent: Akademiya, 2001. 238 b.

10. Шишов А. Сарты. Этнографическое и антропологическое исследование. Часть 1. Этнография. Ташкент. 1905.

11. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. Tuzuvchi Begali Qosimov. - Toshkent: Ma'naviyat. 2009.

=====

ЖИЗЗАХ ШАҲРИ ТЕГРАСИДАГИ ЎЗБЕК УРУҒЛАРИ НОМИ БИЛАН АТАЛУВЧИ МАҲАЛЛАЛАР ТАРИХИДАН

Пардаев Аҳроркул Ҳасанович

ЖДПУ, Умумий тарих кафедраси мудири, т.ф.н, доцент

Эшонкулов Умурзоқ Абдусамт ўғли

ЖДПУ, Умумий тарих кафедраси ўқитувчиси

Аннотация. Мазкур мақолада Жиззах шаҳри теграсида жойлашган ўзбек уруғлари номи билан аталувчи маҳаллаларнинг шаклланиш тарихи, уларнинг номланиши ҳамда этно-топонимик хусусиятлари ёритилган. Хусусан ўзбек хонликлари давридаги сиёсий ва миграция жараёнлар натижасида Жиззах шаҳри атрофида Олмачи, Сўлоқли, Қангли, Тоқчи (Тугчи), Қитай юз каби маҳаллаларнинг шаклланиш тарихи илмий асосланган.

Калим сўзлар: Жиззах шаҳри, маҳалла, ўзбек уруғлари, этнопоним, уруғ-қабилла, этник таркиб, аҳоли жойлашуви, миграция, олмачи, сўлоқли, қангли, тоқчи

Abstract. This article examines the history of the formation, naming, and ethno-toponymic characteristics of mahallas located in and around the city of Jizzakh and named after Uzbek tribal groups. In particular, it provides a scholarly analysis of the formation history of mahallas such as Almachi, Suloqli, Qangli, Toqchi (Tugchi), and Qitay Yuz, which emerged in the vicinity of Jizzakh as a result of political and migration processes during the period of the Uzbek khanates.

Keywords: Jizzakh city, mahalla, Uzbek tribes, ethnotoponym, tribal structure, ethnic composition, population settlement, migration, olmachi, suloqli, kangli, toqchi.

Аннотация. В данной статье рассматриваются история формирования, особенности наименования и этнопонимические характеристики махаллей, расположенных в городе Джизак и его окрестностях и названных в честь узбекских родоплеменных групп. В частности, научно обоснована история формирования таких махаллей, как Алмачи, Сулокли, Кангли, Токчи (Тугчи) и Китай-юз, возникших в окрестностях Джизака в результате политических и миграционных процессов в период узбекских ханств.

***Ключевые слова:** город Джизак, маҳалла, узбекские роды, этнотопоним, родоплеменная структура, этнический состав, расселение населения, миграция, олмачи, сулокли, кангли, токчи.*

Жиззах воҳаси ўзбек халқининг этник тарихида алоҳида ўрин тутиб, воҳа ҳудуди қадимдан турли ўзбек уруғ-қабилаларининг ихчам жойлашув маскани бўлиб келган. Илмий тадқиқотларга кўра, XIX аср охири – XX аср бошларида Жиззах воҳасида этнонимларнинг тарқалиши турлича бўлиб, улар орасида кўпчиликни ташкил этувчи ўзбек уруғлари билан боғлиқ жой номлари турли тарихий босқичларда шаклланган. Хусусан, юз уруғи ва унинг тармоқлари, қангли, қипчоқ, қирқ, турк (барлос, калтатой, мусобозори), найман, сарой каби уруғ-қабилалар номи билан аталувчи қишлоқ ва маҳаллалар Жиззах воҳасида этник мансублик хусусиятларини яхши сақлаб қолган ҳолда бугунги кунгача етиб келганлиги билан диққатга сазовордир. Қуйида Жиззах шаҳри атрофида турли тарихий даврларда шаклланган ва ўзбек уруғи номлари билан аталувчи маҳаллалар тарихи ҳақида илмий маълумотлар берилган.

Олмачи маҳалласи. Маҳалла (қишлоқ) Жиззах шаҳрининг жануби-шарқ қисмида, Тошкент-Термиз трактининг 180 км.ида, йўлнинг ўнг томонида, Жиззах автобус шоҳ бекатининг жануб тарафида жойлашган. Маҳалла номи этнонимдан олинган. Ўзбек уруғлари ичида сон ва мавқе жиҳатдан етакчи ўринни олган юз уруғи бир неча бўғин ва тармоқларга бўлинган. Олмачи маҳалласи юз уруғининг парча-юз бўғини уч тамғали тармоғининг олмачи шаҳобчаси номига қўйилган. Жиззах шаҳри ва унинг атрофида юз уруғининг сўлокли, қитой-юз, ёйилма, солин, уяс каби тармоқлари номи билан аталувчи маҳаллалар ҳам мавжуд.

Юзлар катта уруғ сифатида сўнгги ўрта асрларда эътироф этилган. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида уларнинг сони 58895 кишидан иборат бўлган. Юзларнинг манбаларда «Ҳисор юзи» деб аталган бир қисми Ҳисор ва Сурхон водийларида, «Ўратепа юзи» деб аталган иккинчи қисми Зарафшон водийсининг ўрта ҳавзаси ва унинг шарқ томонидаги ҳудудларда - Панжикент

Ўратепа, Хўжанд, Бекобод сарҳадларигача, яъни Сирдарёнинг ўрта оқими ҳавзасигача бўлган тоғ ва тоғ олди, даштликларда тарқалган ва ўтроқлашган[1].

«Ҳисор юзи» ва «Ўратепа юзи»нинг қон -қардошлиги ҳақидаги масалада эътирозга ўрин йўқ. Уларнинг уруғ таркиби бир-бирига мос тушади. Шунингдек, уларнинг уруғ жиҳатдан яқинлиги ушбу тарихий омилдан ҳам билса бўлади. Яъни, Ҳисорда ҳам Ўратепада ҳам ҳокимлар юз уруғидан қўйилган. Масалан, 1749 йилда Ўратепа ҳокими лавозимини олган юз уруғи вакили Фозилбий, Ҳисордаги юз уруғи ҳокимлик сулоласига асос солган Кўлибийнинг эвараси бўлган [2].

Юз уруғининг шажараси ҳақида дастлабки дала тадқиқотлари ва ёзма маълумотларни қолдирган А.Д.Гребенкин мазкур уруғни ўзбек уруғлари ичида сон жиҳатдан етакчи мавқега эга эканлигини таъкидлаб ўтган [3].

А.И.Макшеев ишларида ҳам юз уруғи шажараси тарихига кенг ўрин берилган [4].

А.И.Макшеев тўплаган этнографик маълумотларда юз уруғи 8 та бўғинга бўлинган. Булар - парчаюз, хитой юз, солин, уяс, қарабчи, найман, эрганақли, беш юз, сулоқли. Мазкур бўғинлар ўз навбатида 56 та тармоққа бўлинган. Таниқли этнограф В.В.Радлов ўзининг «Об оседлѣх тюркских племенах Средней Азии» номли асарида Жиззах, Зомин ва Ўратепа атрофидаги юз уруғларининг шажарасини таҳлил қилишга ҳаракат қилган. Муаллиф ҳам юз уруғини 8 та катта юқорида қайд қилинган бўғиндан ташкил топишини эътироф этади. Айни пайтда А.И.Макшеевдан фарқли равишда 9 та тармоқни аниқлайди. Булар - уч тамғали, қорақалпоқ пёджегей, тўрт тамғали, хон-хўжа, хитайчи, тигирик, хўжа хитайчи, туркман, жалойир [5].

Таниқли мутахассис Х.Дониёровнинг ушбу масалага бағишланган китобида ҳам, юз уруғи борасидаги масалаларга янада ойдинлик киритилган[6].

Юз уруғининг А.И.Макшеев томонидан тузилган шажарасида «олмачи» тўғридан - тўғри юз уруғининг парчаюз бўғинидан тарқалган тармоқ сифатида

берилган. В.В.Радлов томонидан тузилган юз уруғи шажарасида эса олмачи парчаюз бўғинининг уч тамғали тармоғининг шаҳобчаси сифатида талқин этилади.

Бу масала бўйича биз билан суҳбатда ва савол - жавобда бўлган олмачилик ахборотчилардан тайинли маълумот ололмадик. Лекин, этнограф Т.У.Салимовнинг Зомин олмачиси бўйича йикқан маълумотларига кўра, олмачи ҳақиқатан ҳам парчаюз бўғинининг уч тамғали тармоғидан кейинги шаҳобчадир. Унинг ёзишича, парчаюз бўғинининг уч тамғали тармоғи - баймоқли, биран садоқ, олмачи, мирза, сирғали, юговли, қорасироқ, тулак, қалайкон совли (қалайкон майда) шаҳобчаларидан ташкил топган [7].

Олмачи қишлоғида яшовчи Бектўраев Дўстмурод (1930 й.т.) Убайдуллаев Очилбой (1938 й.т.) ва Сатторов Пардабой 1948 й.т. ларнинг берган маълумотларига кўра қишлоқ аҳолиси асосан юз уруғи қавмидан ташкил топган. Қисман солинлар ҳам истиқомат қилади. Қишлоқ аҳолиси Зоминнинг жануби-шарқ томонида, Ўратепа бетида жойлашган Олмачи қишлоғидан кўчиб келган. Фарғона водийсида, Ховоснинг «Оқ чангал» қишлоғининг шимол томонида ҳам Олмачи қишлоғи мавжуд. Лекин, ҳозирда ушбу қишлоқлар билан борди - келди қилинмайди, алоқа йўқ. Пардабой Сатторовнинг таъкидлашича, Олмачи аҳолисини Зомин ва Ўратепа томондан Жиззахга кўчиб келганини яна бир омилдан ҳам билса бўлади. Яъни, олмачиликларнинг пир-эшонлари Ўратепа яқинидаги Нижони қишлоғида яшовчи эшонлардир. Аҳоли айни пайтда ҳам ўзини Нижони эшонларининг муриди деб ҳисоблайди ва уларга эътиқод қилиб яқингача назр - ниёз олиб бориб турган[8].

Юқорида номлари қайд этилган ахборотчиларнинг эътироф этишларича, Олмачи аҳолиси ҳозирда 6 та тўп, яъни 6 отадан тарқалган авлодлардир. Булар Алмат тўпи, Мамир тўпи, Қиймат тўпи, Уяс тўпи, Баймоқли тўпи, Солин тўпи.

Таъкидлашимиз жоизки, баймоқли тўпи юз уруғи, парчаюз бўғини, уч тамғали тармоғининг шаҳобчасидир. Демак, ушбу шаҳобча вакиллари ҳам олмачи билан биргаликда Жиззахга кўчган ва унинг таркибига сингиб кетган.

Шунингдек, уяс тўпи, солин тўпи борасида ҳам худди шунга ўхшаш фикрларни билдириш мумкин. Бирок, баймоқлидан фарқли ўлароқ, уяс ҳам парчаюз каби алоҳида бўғин бўлиб, унинг оқ чакмон, норин, чункан, сир бўйинлик номли шаҳобчалари мавжуд. Т.У.Салимовнинг ёзишича, юз уруғининг солин бўғини, солин юзга ва уяс солинга бўлинади. Уяс солинлар унча катта бўлмаган аҳоли гуруҳини ташкил этиб, ҳозирги Жиззах ва Сирдарё вилоятларининг Бахмал, Фаллаорол, Зарбдор, Мирзачўл, Сайхунобод туманлари ҳудудида истиқомат қилади [9]. Уяс тўпи уяс солинга тааллуқли аҳоли гуруҳидир. Дарвоқе, юз уруғи шажараси бўйича кўплаб этнографик маълумотлар тўплаган Эсонбек Тошбековнинг ҳам таъкидлашича, юз уруғининг солин бўғинини ташкил этган 9 тармоқ ичида уяс ҳам бўлган [10].

Мамир тўпи вакили, ахборотчи Пардабой Сатторовнинг берган маълумотига қараганда, Олмачини Жиззахга кўчиб келганига тахминан 250-300 йил бўлган. У шахсан ўзини Жиззахга кўчиб келганларнинг 8 - авлодидан деб ҳисоблайди. Унинг айтишича, Олмачи аҳолисини дастлабки ўтроқлашиб, ўрнашган ери Жиззах Ўрдасидан 1,5 км жануб томонда, тахминан ҳозирги Тошлоқ чойхонасининг ўрни ва унинг атрофида бўлган. Дастлабки даврларда олмачиликлар вафот этган ўз маҳалладошларини Тошлоқнинг шимоли-шарқ томонидаги «Хўжа мазор» қабристонига дафн этишган. Кейинчалик, олмачиликлар ҳозирги Хайробод маҳалласининг шарқ томонига кўчишган ва тахминан 150 йил муқаддам ушбу ҳудудга келиб муқим жойлашишган.

Ахборотчилар маълумотига қараганда, олмачиликларнинг Жиззахнинг бошқа кўпгина маҳаллалари сингари Ўрда кўрғони ичида маҳалласи ёки гузари бўлмаган. Чунки, Олмачи аҳолиси азалдан чорвадор-қабила ҳисобланган, боғдорчилик ва қисман лалми деҳқончилик билан шуғулланган. Жиззахда муқим жойлашгандан сўнг хўжалигида деҳқончиликнинг ғаллакорлик соҳаси етакчи мавқега ўта бошлаган, боғдорчилик билан ҳам жиддий шуғулланишган. Чорвачилик ёрдамчи хўжалик мақомига ўтган. Демак, Олмачи аҳолиси Зомин атрофидан Жиззах шаҳрининг Тошлоқ

мавзеига, ундан Хайробод қишлоғининг шарқий қисмига, ундан ҳозирги жойга келиб ўрнашган [11].

Олмачи сўзининг этимологияси ҳақида ёзма манбаларда ҳам, ахборотчилар маълумотида ҳам аниқ бир фикр йўқ. П.Сатторовнинг айтишича, Зоминдаги Олмачи қишлоғи жойлашган тоғ олди ҳудудининг иқлим шароити боғдорчиликка, боғдорчиликнинг олма етиштириш соҳасига қулай бўлган. Ушбу омил қишлоқ аҳолисини «яхши сархил олма етиштирувчи» маъносини берувчи «олмачи» деб ном олишига сабаб бўлган.

Сўлоҳли маҳалласи. Маҳалла Жиззах шаҳрининг шарқ томонида, ҳозирги Жиззах автобус шоҳбекати атрофида жойлашган XIX асрнинг охирларида ушбу мавзе орқали Тошкент-Самарқанд темир йўлини ўтиши оқибатида маҳалла иккига бўлиниб қолган ва «Юқори Сўлоҳли», «Пастки Сўлоҳли» номлари билан атала бошлаган. Сўнгги йилларда фуқароларга хусусий уй-жой қурилиши учун ер участкалари ажратилди, бунинг натижасида автостанция атрофида «Ўрта Сўлоҳли» маҳалласи вужудга келди.

Маҳалларнинг номи юз уруғининг «сўлоҳли» бўғини номидан олинган. Манбаларда сўлоҳли юз уруғининг охирги саккизинчи бўғини сифатида эътироф этилган. Сўлоҳли ўз навбатида - Культепалик, Бешкел, Фафур, Чарх-равук, Мирза, Ариқ, Беклар тўпи номи билан аталган еттита тармоқдан ташкил топган.

Ахборотчи Эрназар Қораевнинг (1940 й.т.) ҳикоя қилишича, Сўлоҳли аҳолиси қадимда Зоминнинг Жом қишлоғидан бир тоғ нарида жойлашган Сулоҳли қишлоғида яшаганлар. Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ўртасида муттасил давом этган жанглар кўпгина ҳолларда Зомин, Ўратепа атрофида содир бўлган ва бу жанглардан сулоҳлиликлар кўп азият чеккан. Шу сабабли ва яйловларнинг тахчил бўлиб қолганлиги оқибатида сўлоҳлиликларнинг катта бир гуруҳи Бекободдаги «Янтоқ» деган жойга кўчиб кетишган. Биринчи бўлиб Жиззахга Давлатали исмли, ёруғбош лақабли сўлоҳлилик кўчиб келган ва ўз оиласи ва тўпи билан ҳозирги Саройтепа (Сарой мазор - А.П.) атрофида

жойлашган. Саройтепа Жиззах шаҳри, Ш.Рашидов шоҳ кўчасининг шимол томонида, 3-микрораён ҳудудида жойлашган.

Ахборотчи Аъзам ҳожи Жайнаровнинг (1927 й.т.) айтишича, сулоҳлиликларнинг бир қисми кейинчалик Жиззах воҳасидаги Сайхон, Ҳасангоба, Булокбоши адирларига кўчиб ўтганлар. Шунинг учун ҳозирда Сўлоқли аҳолиси Сарой тўпи, Сайхон тўпи деб номланган икки тўпга бўлинади. Эрназар Қораевнинг айтишига қараганда «сўлоҳ» сўзи мўғул тилидан олинган бўлиб «қўй, молларга эн солувчи» маъносини билдирган. [12]

Сулоҳли сўзининг маъноси ҳақида фикр билдирган Б.Ўринбоевнинг ёзишича «сулоҳ» сўзининг бир неча маъноси бор. Биринчи, Эрназар Қораев айтган «эн солувчи» маъносини, «иккинчиси «қора жигар», «талок» маъносини, учинчиси «арава ўқи учига кийдирилган темир» маъносини ифодалайди [13].

Қанғлилар. Қанғли маҳалласи Жиззах шаҳрининг чекка шимолий-шарқ қисмида, Жиззах - Пахтакор магистраль йўлининг ғарб томонида жойлашган. Шаҳар марказидан Қанғли маҳалласигача бўлган масофа 4,5-5,0 км.ни ташкил қилади.

Маҳалла оқсоқолларининг айтишларича, қанғлиларнинг Жиззахга келиб ўtroқлашганлари узoқ замонларда рўй берган. Ахборотчи Эргашбой ота Бегалиевнинг (1902 й.т) маълумотига кўра, қанғлиликларнинг аجدодлари Жиззах Ўрдасининг ичидаги маҳаллада истиқомат қилишган. Маҳалла, қўй бозорнинг яқинида бўлган У даврларда қанғлилар асосан чорвачилик (қўрага камаб боқиш усулидаги - А.П.) ва қисман деҳқончилик билан шуғулланишган. Қанғлилар ҳозирги жойлашган ерларидан асосан яйлов сифатида фойдаланишган ҳамда унга қисман баҳорикор ғалла экишган. Эргашбой отанинг таъкидлашича, «ўрис босиб келиб, Ўрдани олгандан сўнг, Қанғли эли бутунлай ҳозирги жойга кўчиб келган ва тўп-тўп бўлиб яшай бошлаган. Шунинг учун ҳозир қанғли, аришли, тарахли, беклар тўпига ажратилиб айтилади. Кейинчалик аҳоли кўпайгач, қишлоқ ягона бўлиб бирлашиб кетган.

Ота-боболаримиз ҳозирги жойга кўчиб келгандан кейин ҳам марҳумларни Ўрда яқинидаги Хўжамозорга дафн этишган» [14].

Жиззахни ёв босгандан сўнг (1916 йилги Жиззах қўзғолонини казаклардан иборат жазо отряди томонидан шафқатсиз бостирилиши - А.П.) очарчилик бошланади, сўнгра вабо касали тарқалади. Шундан бошлаб қанғлилар ўз марҳумларини ҳозирги «Қуммозор» га дафн этиша бошлайди [15].

Маълумки, қадимги солномаларда «қанғуй», «канцой» (қанғ) сўзи маълум бир давлат ва унда яшовчи халқни ифодалаган ҳолда қайд этилади. Н.Я.Бичуриннинг қадимий Хитой тарихий ёзма манбаларидан таржима қилиб берилган асарларида қанғ давлати тилга олинади. Милодий эрадан аввалги ИИИ аср охири ва ИИ аср бошларида фаолият кўрсатган Тўнғич Хань сулоласи ҳукмдорлари Қанғ давлати билан ҳисоблашгани, у билан дипломатик алоқалар олиб боргани ҳақида бу йилномалар хабар беради [16].

Қадимий турк руний ёзувлари бўйича йирик мутахассис С.Г.Кляшторний Қанғни «Авесто»да қайд этилган «Қанха» шаҳри билан тенглаштиради. Шунингдек, Урхун - Енисей ёзувларида «канхарас» деб аталган халқни қанғарлар деб, Қанғу Тарбан шаҳрини Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида баён этилган Тур подшоҳлари пойтахти Қанғдиз шаҳри деб фикр билдиради. Ушбу фикрларни ривожлантирган муаллиф Қанғдиз шаҳри Сирдарё бўйидаги шаҳар Ўтрор ўрнида бўлган деб ҳисоблайди [17].

«Қанғли» сўзининг келиб чиқиши ва этимологияси ҳақида ҳам турли фикрлар афсона ва ривоятлар, маълумотлар мавжуд. Хусусан, XIII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ўтган тарихчи Рашид - ад - дин «қанғли» сўзининг келиб чиқишини афсонавий шахс Ўғузхон билан боғлайди. Рашид-ад-дин томонидан келтирилган ривоятга кўра, Ўғузхон ўз уруғ - аймоқлари билан урушиб уларни енган ва катта ўлжани кўлга киритган. Ушбу ўлжа, бойлик шу даражада кўп бўлганки, уларни ўз қароргоҳига ташитиш учун хон аравалар яساتган. Арава туркийда «қанғли» сўзи билан ифодаланган.

Ушбу воқеадан кейин Ўғузхон ва унинг ёр-биродарлари қанғли номи билан аталганлар. Қанғлиларнинг барчаси уларнинг авлодлари ҳисобланган [18].

Абулғозий (1644-1664 й) ҳам қанғли сўзининг келиб чиқишини Ўғузхоннинг ҳарбий юришлари билан боғлаб, қуйидагиларни ёзади: «Ўғузхон бориб Татарни чобти ... лашкарини қирди. Ўғузхоннинг лашкарининг қўлини ул чоқли ўлук мол тушди ким, юкламакка кулук озлик қилди. Бир яхши чибар киши бор эди. Ул фикр қилиб арабани ясади. Андин кўрмакча барча араба ясадилар. Молларини юклаб (аравага - А.П.) қайтдилар. Арабага қаниқ деб от қўйдилар. Андин илгари оти-да йўқ эрди, ўзида йўқ эрди. Анинг учун қаниқ тедилар ким, юруганда қаниқ-қаниқ қилиб овоз келур, ани ясаган кишини қаниқли тедилар. Барча қаниқли эли ул кишининг ўғлонлари турур» [19].

Қанғли сўзининг ифодаси бўйича айнан, ушбу маънодаги тавсифни Абулғозий Баҳодирхон (1644-1664) ҳам келтиради. Унинг ёзишича: «қаниқнинг маъноси азиз темак бўлур, тамғосининг суврати, яъни, тамғоси қўш алиф шаклида, қуши қорақарчиғай [20].

К.Шониёзовнинг ёзишича, «Зомин, Жиззах, Фаллаорол раёнларида яшовчи қанғлилар Хоразм еридан бундан 150-160 йиллар олдин, яъни XVIII аср охири, XIX аср бошларида келиб Зарафшон ва Жиззах воҳасига жойлашганлар [21].

Ўзбекистон ҳудудида XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида қанғли уруғи, бўғин ва тармоқларига қарашли қирқ икки гуруҳ истиқомат қилган. Статистик маълумотларга қараганда бу даврда Ўзбекистонда 23 минг аҳоли қанғли уруғига мансуб бўлган ва шундан энг кўпи 7,7 минг киши қанғли Жиззах воҳасида яшаган [22].

Тоғчилик маҳалласи. Маҳалла Жиззах шаҳрининг шарқий қисмида жойлашган. Маҳаллий вақтли матбуот органларида эълон қилинган баъзи мақолаларда «тоғчилик» атамаси «тоғдан кўчиб келган аҳоли» маъносида талқин қилинган. Лекин кўриниб турганидек бу ерда «тоғчилик» сўзи «тоғлик» маъносида қўлланилмаган.

Ахборотчи Абдулла Ўроқовнинг (1922 й.т.) таъкидлашича, тоғчиликлар Зоминнинг юқорисидаги тоғ қишлоқлари Туғчи ва Лайлакуя қишлоқларидан Жиззахга кўчиб келишган. Маҳалланинг асл номи «туғчи» бўлиб, Жиззахда уларни «туғчилик» деб аташган ва орадан вақт ўтиб бу ном «тоғчилик», «токчилик» шаклида юритилиб кетган. Ўрта Осиё хонликлари даврида тўқсоба лавозими бўлганки, ушбу лавозим ҳарбий жиҳатдан яловбардор, тўғ кўтарувчи фаолиятини бажарган. Абдулла Ўроқовни ўз бобоси Турдимурод отадан эшитишларича, уларнинг аجدодлари қадимда ўзлари тобъе бўлган хон ёки амирнинг байроғини (туғини) уруш ҳаракатлари, жанг бўлаётган пайтда кўтаришган. Шу сабабли бу уруғга туғ, байроқ кўтарувчи, яловбардор маъносини берувчи «туғчи» номи берилган. Тоғчиликлар юз уруғининг хитой юзи уруғига мансубдирлар [23].

Манбалардан маълумки, хитой юз юз уруғининг катта бир бўғини бўлиб у хонхўжа, хитойчи, тигирик, хўжа хитойчи, туркман, жалойир бўғинларига, бу бўғинлар эса ўз навбатидан небўса, сарт юз, қора курсоқ, беш қўй, қуруқ қозон, боқи мешай, чиркираук, муғал, олма сувон тармоқларига бўлинади [24]. Афсуски, ахборотчиларимиз бизга токчиликни хитой юзига мансублигини айтдилару, лекин унинг қайси тармоқ, шаҳобча ва тўпдан эканлигини айта олмадилар. Аҳоли шаҳарлашиб ўтrockлашгандан сўнг бу нарсаларни ёддан чиқарган.

Профессор олим, тилшунос Б.Ўринбоевнинг ёзишича «тоғчилик» сўзи «токчи» «тоғчи» сўзидан олинган бўлиб, «токчи» ўзбек қабилаларидан бирининг номи. Токчилар асосан жанубий Ўзбекистонда яшайдилар. Тоғчилик токчи уруғи вакиллари яшайдиган қишлоқ демакдир [25].

Ахборотчиларимизнинг хабар беришларича, тоғчиликлар 450-500 йил муқаддам Жиззахга кўчиб келишган ва дастлаб Ўрда қўрғонига жойлашишган. Уларнинг хўжалиги асосан чорвачилик ва деҳқончиликка, қисман боғдорчиликка ихтисослашган бўлган. Шу сабабли ҳозирги жойлашган ҳудудда уларнинг деҳқончилик пайкаллари, дала ҳовлилари мавжуд бўлган. 1917 йилгача тоғчиликлар қишки мавсумда Ўрда қўрғонида ёзги мавсумга

дала ҳовлиларида яшашган. 1917 йилдан эътиборан улар тамомила ҳозирги мавзегга кўчиб ўтишган. [26].

Бундан ташқари, тоқчилар О'збекистоннинг Навоий, Самарқанд, Жиззах ва Бухоро вилоятларида истиқомат қилиши қайд этилган. Масалан, сарой уруғ'и таркибида ҳам тоқчи этноними бор. Дала тадқиқотлари натижасида Самарқанд вилоятида ҳам тоқчи уруғ'и борлиги ма'лум бўлди. Шунингдек, Қашқадарё вилояти тоқчи, Жиззах вилояти Тоқчилик, Самарқанд вилояти тоқчигузар маҳаллалари борлиги аниқланган, шунингдек қо'шни Тожикистонда ҳам аниқланган [27].

Хулоса қилиб айтганда, Жиззах шаҳри ва унинг атрофидаги ўзбек уруғлари номи билан аталувчи маҳаллалар тарихи воҳа аҳолисининг этник таркиби, уруғ-қабилавий тузилиши ҳақида муҳим маълумот берувчи манба ҳисобланади. Маҳалла номларида сақланган этнонимлар Жиззах воҳасида яшаган уруғларнинг тарихий жойлашуви ва этник жараёнлар ҳақида муҳим маълумот беради. Олмачи, Сўлоқли, Қангли, Тоғчи, қитой юз каби ўзбек уруғлари номлари воҳада асосан юз уруғи вакиллариининг устворлигидан далолат беради. Шу нуқтаи назардан, уруғ номлари билан боғлиқ маҳаллаларни ўрганиш Жиззах воҳаси аҳолисининг этник тарихи, миграция жараёнлари ва тарихий-маданий хотирасини тиклашда муҳим аҳамият касб этади. Маҳалла номлари нафақат ҳудудий атама, балки воҳанинг этник тарихини акс эттирувчи муҳим тарихий манба вазифасини бажаради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Салимов Т.У. Некотор'е вопрос' формирования населения Зааминского района (кон. XIX - XX вв.) //Древний Заамин. Т: «Фан», 1994, с. 79.
2. Карм'шева Б.Х. Очерки этнической истории южн'х районов Таджикистана и Узбекистана. М: 1976. с. 222-223.
3. Гребенкин А.Д. Узбеки // Русский Туркестан. Сборник изданн'й по поводу политехнической в'ставки. В'п. 11, М: 1872. с. 93.
4. Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материал' о Туркестанском крае // Записи императорского географического общества по отделу статистики. Т.II. СПб. 1871. с. 239
5. Радлов В.В. Из Сибири. Страниц' дневника. М.: 1989.

6. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. Т: «Фан», 1968. 83-86 б.
7. Салимов Т.У. Некоторѐе вопросѐ формирования населения Зааминского района (кон. XIX - XX вв.) // Древний Заамин. Т: «Фан», 1994, с. 80.
8. Og'zaki tarix ma'lumotlari. Olmachi mahalla fuqarosi Pardaboy Sattorov bilan suhbat. 2002-yil 29-yanvar.
9. Салимов Т.У. Некоторѐе вопросѐ формирования населения Зааминского района (кон. XIX - XX вв.) // Древний Заамин. Т: «Фан», 1994, с. 81.
10. Тошбеков Э. Аждодлар изидан // «Жиззах овози» 2003 й. 10 январ.
11. Og'zaki tarix ma'lumotlari. Olmachi mahalla fuqarosi Pardaboy Sattorov bilan suhbat. 2002-yil 29-yanvar.
12. Og'zaki tarix ma'lumotlari. So'lohli mahallasi fuqarosi A'zam hoji ota Jaynarov bilan suhbat. 2002-yil 20-yanvar.
13. Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари. Жиззах, 1992, 35 б.
14. Og'zaki tarix ma'lumotlari. Qang'li mahalla fuqarosi Ergashboy ota Begaliyev bilan suhbat. 2002-yil 20-yanvar.
15. Пардаев М., Пардаев А. Жиззах Ўрдаси // +адимий +арши - Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи. Халқаро илмий анжуман материаллари. +арши, «Насаф», 1999, 134-137 б.
16. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древнейшие времена. Т. III, М-Л., 1953, с. 185.
17. Кляшторнѐй С.Г. Древнетюркские рунические памятники М.: «Наука», 1964, с. 155-179.
18. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Т. I. книга первая. М-Л., 1952, с. 84.
19. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. Т: «Чўлпон», 1992 - 21 б.
20. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи тарокима. Т: «Чўлпон», 1995. - 23 б.
21. Шониёзов К. қанғ давлати ва қанғарлар. Т: «Фан», 1990, 142 б.
22. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғарлар. Т: «Фан», 1990, 142-143 б.
23. Og'zaki tarix ma'lumotlari. Tog'chilik mahallasi fuqarosi Abdulla ota O'roqov bilan suhbat. 2001-yil 20-may.
24. Салимов Т.У. Некоторѐе вопросѐ формирования населения Зааминского района (кон. XIX - XX вв.) // Древний Заамин. Т: «Фан», 1994, с. 80.
25. Ўринбоев Б. Жиззах вилояти топонимлари. Жиззах, 1992, 37 б.
26. Пардаев М.Х., Пардаев А.Х. Джизакский оазис в эпоху позднего средневековья (по письменнѐм и археологическим источникам) // Археология, нумизматика и эпиграфика средневековой Средней Азии. Самарканд, 2000, с. 129.
27. Rahmonov M.X. Surxon vohasi Toqchi qavmining etnomadaniy jarayonlarga ta'siri: tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Termiz, 2026. – B. 19